СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА III

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

КОСТЯНТИН І МЕФОДІЙ

ЇХ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА МОНОГРАФІЯ

ЧАСТИНА І

ВАРШАВА
1927

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА III

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ТОМ ПЕРШИЙ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В. Р. І П. О.

ВАРШАВА
—
1927

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

КОСТЯНТИН І МЕФОДІЙ

ЇХ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

ІСТОРИЧНО-ЛІТЕРАТУРНА МОНОГРАФІЯ

ЧАСТИНА І

ВАРШАВА
ZAKŁADY GRAFICZNE E. i D-ra K. KOZIAŃSKICH
1927.

ПЕРЕДМОВА.

Працюючи над історією церковно-слов'янської мови, я давно вже змушений був докладно висвітлити собі життя та діяльність братів солунських Костянтина й Мефодія, висвітлити все те, звичайно, на широкому фоні тодішнього культурнаго й політичного життя. Без такої роботи не було жадної можливости вірно уяснити повстання азбуки й літературної мови у слов'ян, цеб-то якраз тої доби в історії церковно-слов'янської мови, яка поклала свої такі виразні ознаки на все дальше життя церковної й літературної мови у слов'ян. Це все й привело мене до необхідности роспочати свою „Історію церковно-слов'янської мови" власне з аналізу життя й діяльности апостолів слов'янських.

Праці було мені надзвичайно багато, та й сама праця була незмірно тяжкою. Написано про св. братів стоси книжок, але часто писано не на основі історичного матеріялу. Довелося перше спинитися на довгий час над докладним аналізом усіх тих джерел, — слов'янських, грецьких та латинських, — які висвітлюють нам життя та працю Костянтина й Мефодія, і вже тоді приступати до тих несчисленних гіпотез, які існують в кирило-мефодіївській літературі по кожному окремому питанню. Довелося й самому подати не одну гіпотезу, які повставали в мене, як результат аналізу відповідних джерел та літератури. На гіпотезу дивлюся як на методологічно необхідну частину наукового досліду, бо ж власне гіпотези направляють наш дослід

у той чи інший необслідуваний бік, а з часом, при світлі новоздобутих фактів, ці гіпотези або стають правдою, або гинуть остаточно.

З психологічних причин, — маючи на увазі й читача з кол широкого громадянства,—огляд кирило-мефодіївської літератури та джерел подаю в кінці 2-ої частини цеї праці. З тих же міркувань пильнував я писати цю книжку по можливості так, щоби працю мою могли легко читати й широкі кола нашого громадянства. Пізніще сподіваюся випустити окремою книжкою й збір усіх кирило-мефодіївських джерел з відповідним аналізом їх.

Два останні академічні роки, — в 1926 і 1927 р. р. — читав я на Православнім Богословськім Виділі Варшавського Університету осібний курс, яко вступ до церковнослов'янської мови: „Костянтин і Мефодій"; курс цей, значно змінений і поширений, вийшов в вересні 1926 р. літографічно під назвою: „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність". Це й був перший нарис теперішньої моєї праці. Курс, який читав я в Університеті, був значно коротшим і трохи з іншим освітленням, ніж курс, який оце випускаю я в світ.

В 2-ій частині цього І-го тому подаю закінчення життя й діяльности Костянтина та Мефодія, а також докладний огляд кирило-мефодіївської літератури та джерелографію; там же вміщаю й необхідний покажчик до двох частин моєї праці. Том ІІ-й цеї праці матиме назву: „Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян"; поки що, він вийшов 9 червня 1927 р. літографічно з друкованим додатком: „Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian. Album zdjęć", Варшава, 1927 р., 53 знимки.

Необхідну літературу й джерела в кінці розділів часто подаю скорочено, — повну їх назву читач знайде в огляді літератури та джерел в кінці 2-ої части цього тому; скорочення журналів див. нижче на ст. 25. Головні джерела–Життя Костянтина та Життя Мефодія — подаю скорочено: ЖК та ЖМ, а цифра вгорі визначає тут розділ цеї пам'ятки по принятому в науці їх поділові. Ж К та Ж М звичайно цитую по тому тексту, який подає Dr. Fr. Pastrnek в своїй праці: „Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda",

Прага, 1902 р.; відступлень від цього тексту в мене не багато, не рахуючи відступлень правописних.

Випускаю на ласкаву увагу нашого громадянства нову свою працю, присвячену висвітленню таких темних та заплутаних початків слов'янської культури в IX-м віці. Випускаю в переконанні, що на детальне висвітлення всіх тих питань, які я порушив тут в праці своїй, потрібні десятки років мозільної праці; я зробив, що міг, а за незроблене чи зроблене часом не так, як би слід, ласкаво прошу не судити мене суворо.

Проф. Іван Огієнко.

9.VI. 1927.
Warszawa, ul. Stalowa 25 m. 11.

ВСТУП.

Значіння праці Костянтина й Мефодія.

Приглядаючись пильніше до життя й діяльности солунських братів, слов'янських апостолів Костянтина й Мефодія, ми дивуємося безприкладній величі їхньої праці. Велич праці цеї ще не видна була за життя св. братів; це звичайна доля кожної великої роботи,—сучасники її не цінять, постійно противляться їй, і в кращому випадкові—ставляться до неї байдуже. Але минули віки, і тільки тепер ми вже можемо спокійно й об'єктивно оцінити цілу працю Костянтина й Мефодія, і без перебільшення назвати її не тільки великою, але й геніяльною. В історії цілої світової культури трудно вказати другу працю, котра принесла б такі незмірно корисні наслідки, як праця св. братів для слов'янських народів. Минули віки, і то довгі віки, а праця св. братів у всіх слов'янських народів ясна перед очима, — вся сучасна культура слов'янська повстала власне від того початку, котрий створили нам Костянтин та Мефодій в IX віці. Мала з початку свого, непоказна, здавалося така квола та бездольна, праця св. братів з віками виросла в непереможну культурну силу, що охопила мало не ввесь слов'янський нарід — в сьогодняшній день більше ста миліонів слов'янського народу хвалить Бога тією мовою, якої початок дали нам апостоли слов'янські. Історичні події допомагали ширшому розвиткові великих ідей святих братів, і пізніще ці ідеї стали святими для кожного слов'янина.

В чім же була віковічна сила кирило-мефодіївських ідей? В чім полягала геніяльність та живучість їхньої праці?

Чому праця ця дала такі безприкладно великі наслідки? Чому ми праці цеї повік не забудемо?

А все тому, що св. брати творили для слов'янських народів як раз те життєве, чого вони тоді ще не мали, щоби стати народом незалежним, самостійним та культурним. Вік, коли працювали св. брати, IX вік був віком творення незалежних слов'янських держав. Слов'янський нарід, подроблений на маленькі кволі племена, ворожі одне одному, не мав ще тоді потрібної сили, особливо на своїх західних землях; скрізь панували над ним завойовники сусіди; скрізь уважано його тільки за раба; навіть звано його згорда—sclavus, цеб-то раб. Культура народу слов'янського була невеликою, а в порівнянні з тодішньою грецькою культурою й зовсім малою. Письменности не було, бо не було навіть своєї сталої азбуки, не було книжок, не було виробленої літературної мови.

Стара віра слов'янська, пристосована для інших обставин, мало розвинена й не міцна, не могла втриматися перед воюючим християнством. Вона, ця стара віра слов'янська, навчала великої релігійної терпимости, вона навчала, що всі народи вірять собі добре; а з заходу сунула на них нова віра християнська, несли її сильні народи огнем та мечем, і самовпевнено твердили, що вона єдина спасенна. Але яка була ця нова віра — її проповідувано незрозумілою „німецькою" мовою, — слов'янин добре не знав. Знав твердо тільки одне: приняти нову віру, — то стати данником тому народові, хто віру цю приніс.

Звичайно, якогось більшого почуття своєї єдности серед численних окремих слов'янськихъ племен тоді ще не було, а тому де-які слов'янські народи часом виступали разом з ворогами слов'янства против своїх же. Спільних слов'янських інтересів тоді ще не знали й не розуміли, спільних ворогів недобачали.

Оце були такі порожні місця в історично-культурнім житті слов'янськім; брак усього цього вів тільки до слабости слов'янських народів і не давав їм змоги міцно стати на свої власні ноги. Солунські брати помогли слов'янству власне стати народом самостійним, — і в цім велич і сила їхньої праці. Їхня праця—на око ніби тільки культурна,— дала великі наслідки також і політичні: вона зміцнила не-

дужий слов'янський нарід, і прищепила йому невмірущу ідею слов'янської єдности.

Праця св. братів була надзвичайно тяжкою, — їм довелося виступити на сл в'янськім облозі, де не було ще навіть впорядк ваної слов'янської азбуки. Упорядкувавши азбуку, брати беруться за переклади св. Письма та богослужбових книжок на живу слов'янську мову. Була це праця нечувано сміла, бо ж довелося перекладати з незвичайно тонко викоханої грецької м ви на мову просту, грубу, „базарну" чи „варварську", як її тоді і ще довго потім називано. Звичайно, ніякої виробленої своєї літературної мови у слов'ян тоді ще не було, а проте — греки з походження — солунські брати не злякалися перекладати тонкі абстрактні грецькі вирази та техничні терміни на невироблену „варварську" мову. Не злякалися, бо кріпко вірили, що ту працю зробити треба, що праця та мусить бути корисною для слов'ян, — чей же в рідній мові, хоч ще невиробленій, ці варвари-слов'яне скоріще зрозуміють правду Христову, як в мові, їм незрозумілій... До такої високої й величної ідеї може дійсно могли додуматися хиба тільки греки, бо ніхто з слов'ян у той час того не зробив би був.

Св. брати безумовно побували з своєю апостольською працею у всіх слов'янських народів, скрізь прислухалися до місцевої мови й вимови; вони мусіли глибоко переконатися, що цілком одної слов'янської мови вже тоді власне не було—вимова й окремі слова у ріжних слов'янських народів були ріжні. Вони повинні були наочно переконатися, що букви їхньої азбуки, напр. Ѣ, Е, И, Г, ѫ, Ѧ, Ъ, не скрізь однаково вимовляють, не скрізь однаково й наголошують (акцентують) напр. такі слова, як зѣло, глаголати, народъ, вторый, земьный, творить чи подібні інші. А таке пересвідчення привело св. братів до певної бережности в виборі слів при перекладах, — здається, вони оминали виразів чисто місцевих, незрозумілих для інших слов'янських народів; на цю думку наводить мене хоча б те, що в найдавніщих слов'янських перекладах місцевих слів не так вже й багато. Та маємо й джерельне свідоцтво, що в 860 чи в 861 році в Херсоні Костянтин навчався від „русина", східного слов'янина, „сили рѣчи", цеб-то східного наголосу та вимови.

А коли все це так, то мусимо ствердити, що в уяві Костянтина й Мефодія вже носилася думка про спільну слов'янську мову, таку мову, котру по можливості без труду розуміли б усі слов'янські народи. Ученики св. братів цю велику ідею понесли далі, — церковно-слов'янська мова за їх життя стала вже разом з тим і мовою літературною для світських творів, і скоро по тому всі слов'янські народи мали одну більш-менш спільну мову і для своєї церкви, і для своєї літератури. Звичайно, це був найкращий засіб для поширення великої й невмірущої ідеї про всеслов'янську єдність. Першими проповідниками такої ідеї й були Костянтин та Мефодій, — і в цьому сила великої пошани їх та безсмертя серед народів слов'янських. Уже в X—XI віці св. братів раховано вчителями всеслов'янськими.

Правда, стара церковна й літературна мова не була зовсім однаковою у всіх слов'янських народів, бо вже у X-му віці окремі слов'янські народи, щоби наближити церковну мову до своєї живої мови, починають вносити ті або інші поправки до перекладів Костянтинових.

На свій час св. брати були великими революціонерами. В той час, власне в IX віці, в Європі нікому не могла й на думку спасти така безмежно сміла ідея, як ідея Богослуження живою людовою мовою. Триязична єресь пилатників панувала тоді однаково міцно як в церкві західній, так і в Візантії, — хвалити Бога — навчала тоді церква — можна ніби лише мовами жидівською, грецькою та латинською (як був напис Пилата на хресті; приклади національних церков на Сході за давністю справи на рахунок не бралися). І не зважаючи на це, св. брати несуть цю величну ідею Богослуження живою мовою до слов'янських народів, повно реалізують її, і сміло й завзято воюють проти триязичників чи пилатників, що міцною лавою запекло боролися проти Богослуження живою мовою. В цій завзятій і нерівній боротьбі за мову Богослуження зломилися фізичні сили св. братів і звели їх до могили, але не зломилася велична їхня ідея, — учні Костянтина й Мефодія понесли цю ідею поміж інші слов'янські народи, і там вона навіки й прищепилася. Бог вислухав передсмертне прохання св.

Кирила: „Господи, Боже ми (мой), послушай моєя молитвы, вѣрноє ти стадо сохрани и погуби треязычную єресь!“...

Богослуженнѧ живою народньою мовою відразу підняло культуру слов'ян і дуже зміцнило ідею слов'янської єдности (не дурно ж слово „язик“ вдавнину визначало не тільки мову, але й нарід). Це була праця св. братів, котрої величезну силу роспізнано лише з бігом віків. Правда, працю св. братів пізніще таки вигнано з західних слов'янських земель, і слов'янське Богослуженнѧ мусіло тут замовкнути, — кирило-мефодіївську ідею перемогли тут „триязичники“ чи „пилатники“; зате велична кирило-мефодіївська ідея цілком опанувала південне та східне слов'янство й навіки прищепилася тут. Звичайно, не будь цеї смілої праці св. братів, не мали б ми й їх великих наслідків,—на всіх слов'янських землях запанували б триязичники, запанували б політично й духовно, а це зріст слов'янської культури й політичної свідомости та сили затримало б на довгі віки. Приклад тих численних слов'янських народів, що їх через однаковість віри поглинула німецька народність, говорить за це дуже красномовно. Бо ж то закон історичний, що при однаковості віри двох сусідніх народів сильніший все загарбає слабіщого.

От в чім значіннѧ праці великих апостолів наших, Костянтина й Мефодія, от як треба розуміти кирило-мефодіївську ідею; от причина, чому солунських братів так шанують тепер усі слов'янські народи. Пошана ця з часом все збільшується, бо збільшується зрозуміннѧ невмірущих кирило-мефодіївських ідей. Шанують св. братів дійсно всі слов'яне, бо до цеї пошани в останні віки приєдналися й слов'яне католики, і тому св. Костянтина й Мефодія тепер поправді можна назвати апостолами цілого Слов'янства, апостолами всеслов'янськими.

ЛІТЕРАТУРА: *Ѳ. Ѳ. Зигель:* Общественное значеніе дѣятельности свв. Кирилла и Меѳодія, „Меѳод. юбил. сборникъ“ 1885 р. ст. 1-49. — *Bogusławski W.:* Apostolstwo śś. Cyryla i Metodego (r. 863-870), wpływ apostolstwa śś. Cyryla i Metodego na cywilizację Słowian, див. „Dzieje słowiańszczyzny“, Познань, 1892 р., §§ 38 і 42.— *Ks. J. Polkowski:* Cześć św. Cyryla i Metodego. — *Н. М. Терновскій:* О вліяніи просвѣтительной дѣятельности свв. Кирилла и Меѳодія на развитіе славянскаго самосознанія и культурнаго движенія

у западныхъ славянскихъ народовъ. Историко-литературные очерки. Житомир, 1898 р. — *М. Павловскій:* Рѣчь 14 февраля 1869 г., див. „Записки Новороссійскаго Университета", Одесса, 1869 р., т. III, додаток, ст. 3 — 7. — *В. И. Ламанскій:* Кирилло-Меѳодіевская идея, „Извѣстія Спб. Благотв. Славян. Общ." 1885 р., квітень, ст. 208—212.— *А. Князевъ:* Св. равноапостольные Кириллъ и Меѳодій, просвѣтители славянъ, и вліяніе ихъ подвиговъ на народное образованіе, Спб. 1866 р. — *П. Знаменскій:* Рѣчь на 6 апрѣля 1885 г., „Правосл. Собесѣдникъ" 1885 р. кн. 4 ст. 357 — 404, добрий огляд праці св. братів і значіння її для народу слов'янського. — *А. Царевскій:* Значеніе просвѣтительныхъ трудовъ святыхъ Кирилла и Меѳодія въ славянорусской жизни и исторіи, там само ст. 405 — 452, слабенька праця. — *И. С. Пальмовъ:* Кирилло-Меѳодіевская идея въ современномъ западномъ славянствѣ, „Странникъ" 1885 р. кн. 4.

Молоді літа Костянтина й Мефодія.

1. Життя в Солуні.

Апостол слов'янський Костянтин Философ народився в 827 році[1] в місці Солуні [2], в заможній родині. Батько його Лев був високим та знаним військовим урядовцем в Візантійській імперії, був „друнгарій (δρουγγάριος) під стратегом", цеб-то помічник стратега — найвищого крайового військового урядника[3]. Служив він, певне, в самім Солуні, бо тут жив і солунський стратег. Як звали матір Костянтинову, головні джерела не подають, але „Успіння Кирила" називає її Марією. Батьки Костянтинові походили зо знатного роду, мали добрі достатки й були першими в Солуні. Як свідчить „Успіння К.", батьки визначалися побожним життям та страхом Господнім; вони мали семеро дітей, з них наймолодшим був Костянтин, ЖК[2]. Особливе призначення

---

1. Рік народження Костянтина виводжу з ЖК[18]: „и тако почи о Господи, сы. 42-ма лѣтома, мѣсяца феръваря въ 14 дьнь". Як що К. мав повних 42 роки, то він народився в 827 р.; коли ж він мав неповних 42 роки, то народився скоріше так само в 827 р.; коли мав більше 42 років, то міг народитися або на початку 827р., або в самім кінці р. 826-го. Отже рік 827 найправдоподібніщий.

2. ЖК[2] подає, що батько К. жив „въ Солуньсцѣ градѣ". Те саме подають Легенди Сербська та Моравська, а також Служби Кирилу та Мефодію. Лист Анастасія до єп. Гаудерика в розд. I зве Костянтина: Thessalonicensis philosophus.

3. В візантійській табелі про ранги друнгарії належать до урядників першого класу; див. *Ѳ. И. Успенскій*: Византійская табель о рангахъ, „ Извѣстія Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ", т. III ст. 98 — 137 , 1898 р.

Костянтина, як свідчить Життя його, виявилося вже з перших днів по його народженні, — дитина відмовлялася брати молоко мамки[1], і тому мати мусіла вигодувати його сама, „щоби добра вітка з доброго коріня викохалася чистим молоком“ ЖК[2]. По народженні такої дитини батьки постановили собі більше вже не сходитись як чоловік та жінка, але жити яко брат і сестра (ib. 2)[1]. Гарна з обличча (2), дитина вільно росла собі, набуваючи добрих звичаїв серед вищої інтелігенції в Солуні[2].

Чого ж набралася дитина ще з молодих літ, пробуваючи в домі батьків своїх? Чи вже в Солуні не було тих слов'ян, яким пізніще віддав Костянтин усе життя своє? Солунь чи Θεσσαλονίκη, Saloniki, в південній Македонії, був на той час другою столицею Візантії; лежав він при великім заливі Егейського моря і мав роскішні околиці. Християнство появилося в Солуні дуже рано, його заснував тут ще сам апостол Павел (пор. листи його до Солунян)[3]. Солунь був дуже важливим центром, з якого ширилася поміж слов'янами грецька культура. Це було місто двоязичне з самої природи своєї: вищий міський клас — то був клас служилий та торговий, складався з греків, але нищий міський клас — то були слов'яне. Ось через це майже кожний солунянин вже від народження свого був двоязичним. Круг Солуня скрізь жили тоді слов'яне, котрі становили в солунській темі (окрузі) національну більшість. До Солуня, як до великого міста, в торгові дні приїжджало багато слов'ян, привозячи свої сільські продукти й купуючи міські; прислуга в інтелігентних домах звичайно була головно слов'янська, слов'янкою була певне й мамка Костянтинова. Ось через це слов'янська мова була своєю в Солуні, її добре розуміла й місцева грецька інтелігенція, бо мала постійно стосунки з цими слов'янами, і самим реальним життям змушена була знати їхню мову. А що це було так, про те свідчить і ЖМ[5], де цар говорить Костянтину й Мефодію: „Ви обидва солуняне, а со-

---

1. Це звичайний мотив в життях святих, часом уживаний і з вимог відповідного грецького стилю.

2. Костянтин, як свідчить ЖК[3], був „богатичищь“, цеб-то панич по сучасній термінології.

3. В Солуні ще й тепер показують кафедру, з якої проповідував ап. Павел.

луняне завсіди добре говорять по-слов'янському". Ці присолунські слов'яне, то були предки теперішніх рупаланів чи рупців, тому можна допускати, що Костянтин говорив мовою рупаланською[1].

Слов'яне дуже рано почали тягнути на Балканський півострів. У військах гуннів, що на початку V-го віку перейшли на правий беріг Дунаю, було вже немало слов'ян. Число слов'ян тут усе збільшувалося, — вони прибували сюди з Прикарпаття та Придніпрів'я, входили в близькі стосунки з греками, і вже в V віці серед вищих сановників Східної Імперії знаходимо немало слов'ян. А вже в VI в. слов'ян за Дунаєм стало так багато, що вони, по словах історика Прокопія, щорічно нападали на Візантію й руйнували її землю; так, напр., в 597 р. вони три дні брали Солунь; на кінці VI в. слов'яне густо сиділи вже в Задунав'ї аж до Солуня. За Іраклія (610 — 641) слов'яне досягають вже Елади й переходять з материка на море, нападають в р. 623 на о. Крит та інші острова. А в VII в. напади слов'янські на ріжні візантійські землі стали зовсім звичайними; часто нападали вони й на м. Солунь (про що свідчить життя св. Димитрія Солунського). Року 680-го Юстиніян II переселив велику силу слов'ян до Малої Азії, де вони заселили т. зв. Опсикійську тему (коло Пропонтиди й Егейського моря, північно-західна округа). Уже в VIII віці, як свідчить про те Костянтин Порфиророджений „ослов'янилася ціла Елада й стала варварською". Року 746-го на візантійську імперію впало страшне нещастя: з Сицилії занесли до Греції чуму, і вона косила тут людність тисячами; р. 747-го в самім Царгороді вигинула велика сила народу. Тоді імператор Костянтин V Копроним переселив до опустілої столиці багато люду з провінцій, а на опустілі місця по провінціях вдерлися слов'яне.

Слов'яне дуже скоро увійшли в найтісніщі стосунки з греками; з найдавнішого часу вони приймають від греків християнство й починають помалу геленізуватися. По та-

---

1. *Сырку:* Рупаланы или рупцы, „Филологич. Записки", а також *А. Соболевскій* в „Универс. Извѣстія", Київ, 1885 р. кн. IX. ст. 302 — 303. В говорі св. Костянтина, напр., звук *ѣ* вимовлявся як *я*, через що в глаголиці для цих звуків—для *ѣ* та *я*—одна буква. Докладніще про це див. в II томі цеї праці.

ких містах, як Солунь, жило багато огречених слов'ян, що прийняли віру й мову грецьку, часто й оженилися з гречанками. Споріднення слов'ян з греками було справді дуже сильним, що дало навіть можність німецькому вченому Якову Фальмерайєрові виставити свою особливу теорію про ніби мішаний характер теперішньої ново-грецької народности [1]. До огречених слов'ян греки ставилися прихильно, а тому часто бачимо слов'ян—ще з V-го віку починаючи—на високих державних урядах, — друнгаріїв, стратегів, єпископів, патріярхів (напр. патріярх Никита 766 — 780), навіть імператором міг стати слов'янин, напр. Василь III Македонець в IX в. (867—886 р., перше був царським конюхом) [2].

Ось через те все сказане переконує нас в тому, що в час Костянтина мова слов'янська була другою мовою в Солуні, що її добре розуміли всі, що це була мова хоч і „варварська", але реальна жива мова в тій місцевості. А це значить, що й молодий Костянтин так само ще з дитячих років добре знав цю мову, і певне вільно нею говорив [3]. Тому треба вважати цілком правдивими слова імператора Михаїла до Костянтина та Мефодія: „Ва бо єста солуняниа, да солуняне вьсе чисто словѣньскы бесѣдують" ЖМ[5].

Хто були з походження батьки Костянтинові, Лев та

---

1. *Fallmerayer:* Geschichte der Halbinsel Morea, 1830 р., т. I. Див. *А. Васильевъ:* Славяне въ Греціи, розд. II. На думку Фальмерайєра, р. 589 авари з слов'янами винищили грецьке населення дощенту й заняли їхні землі. Але теорія Фальмерайєра дуже прибільшена.

2. Звичайно пишуть, що й імператор візантійський Юстиніян I в VI в. був слов'янського походження; що він не був слов'янином, див. про це статтю *В. Васильєва*: „Вопросъ о славянскомъ происхожденіи Юстиніана" в „Византійскій Временникъ" т. I вип. 3 — 4 ст. 469—492, Спб. 1894 р. Про сановників з слов'ян подає П. Шафарик, Slov. Starožitnosci, ст. 570—571.

3. Проф. Brückner не вірить, щоби св. брати в молодості знали слов'янську мову: żaden grek—згірдливо пише він—nigdy nie splamił języka swego wyrazem słowiańskim, chyba jakiem przekleństwem na służbę, leniwie się krzątającą, „Prz. Polski" ст. 432. Свідчення імператора — to widoczne kłamstwo, видумане для заспокоєння незадоволених моравян, котрі не розуміли мови Кирилової (ib. 442, 4, 5). Неправдиву думку про те, ніби Костянтин в молодості не знав слов'янської мови, висловлював ще А. Небосклонов, див. його „Начало борьбы" в „Ученыя Записки Казан. Унив" 1874 р. ст. 67 — 68.

Марія, джерела не говорять про це однаково. Найдавніщі джерела, які ми приймаємо за цілком історичні, досить виразно свідчать про них, як про греків. Паннонські Життя про походження батьків прямо не говорять, хоч деякі вирази в них натякають на їх грецьке походження; напр. Костянтин говорить сарацинам: „А отъ насъ суть вься художьствья ишьла“ ЖК[6],—так сказати міг тільки грек; у хазарського кагана Костянтин випрошує полонених греків: „даждь ми, єлико имаши, плѣньникъ грекъ сьде“, ЖК[2], а були ж, певне, й інші полонені. Відправляючи св. братів в Моравську місію, імператор Михаїл каже ЖМ[5]: „Ва бо єста солунянина, да солуняне вьсе (постійно) чисто словѣньскы бесѣдують“, — так можна було сказати тільки грекам. Пізніща т. зв. Солунська Легенда малює Костянтина яко грека, — по чуді Костянтин забуває грецьку мову й перестає її розуміти. Навіть офіційні документи говорять про грецьке походження св. братів; напр. в Зальцбургськім меморандумі десь 871 р. читаємо: quidam *Graecus* Methodius, — і це свідчення я вважаю рішаючим; пояснювати, що тут *Graecus* визначає просто прав славного, нема підстав для того часу, коли церкви ще не поділилися.

Додам ще такі замітки. В ЖМ[2] читаємо, що цісар, посилаючи Мефодія на „къняженье словѣньско“, бажав—„дабы проучился вьсѣмъ обычаемъ словѣньскымъ и обыклъ я (їх) помалу“, — таку раду цісар міг давати лише грекові. Умираючи, і Кирил, і Мефодій згадали свого цісаря, цебто імператора візантійського,—так робити могли лише греки.

Проф. А. Соболевський твердить, що в життях святих грецьких звичайно ніколи не говориться, що вони були грецького походження; коли ж ці святи були не греки, то національність їхня все зазначається. Так і в ЖК та ЖМ, — як греків з походження, тут не зазначено національности їх [1].

Але пізніщі слов'янські пам'ятки, з патріотичного почуття не могли помиритися з думкою, що св. брати були греки, і досить скоро зробили їх слов'янами. Так, уже в „Успінні“ читаємо, що „Сей преподобный отецъ нашь Кирилъ рожденіемъ бѣ от Солуна града, родомъ сый бол-

1. „Кіевскія Университетскія Извѣстія“ 1885 р. кн. IX ст. 297.

гаринъ". А Арсеній Суханов ще в XVII ст. чув на Афоні переказ, ніби батько св. Кирила був болгарином, а мати— гречанкою; переказ цей уміщено в диспутах А. Суханова[1]. Відомий вчений М. Погодин в своїй статті: „Св. Кириллъ и Меѳодій славяне, а не греки" дав низку доказів, ніби св. брати були родом слов'яне, але ці докази тепер не витримують наукової критики [2].

В науці висловлювалися й інші думки про походження солунських братів. Малишевський догадувався, ніби св. брати були огреченими слов'янами, але не настоював на своїй думці[3]. Думати про св. Костянтина, що „предки его во дни Константина великаго переселились въ Солунь изъ Рима", як писав про це єп. Порфирій Успенський, не маємо жадних-сіньких підстав [4]. Нема підстав бачити в св. братах і якихсь греко-слов'ян, як то росповідає А. Будилович; але, звичайно, родина д унгарія Льва, як і інші солунські родини, була двоязичною.

Настав час учити Костянтина. На порозі науки, в 7 літ дитя бачило дивний сон, про що й росповіло батькам своїм так. Хлопцеві приснилося, ніби „стратег зібрав усіх дівиць нашого міста та й сказав мені: „Вибери собі рівну з них, котра тобі люба, на подругу й на поміч". Я розглянувся, і перебравши всіх, побачив одну найкращу за всіх, світлу лицем, прикрашену золотим намистом та перлами, і всіма прикрасами; а на ім'я їй було Софія, неб-то Муд ість. Ось оцю я собі й вибрав", ЖК[3]. Вислухавши батьки це оповідання, так сказали синові: „Сину, бережи закон батька свого й не забувай наказів матері своєї (Притчі VI. 20). Світильник — то запові́дь і світло закону (VI. 23). Скажи Премудрості: Стань мені сестрою, а Мудрість зроби своєю товаришкою (пор. ib. VII. 4); бо ж Премудрість сяє більше

---

1. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ", 1865 р. ст. 104.

2. Дпв. ці докази в „Кир.-Меѳ. Сборн." 1865 р. ст. 95 — 105; див. ще в „Меѳод. Сборн." 1835 р. в статті Грота ст. 2—3 літературу цього питання; Г. Воскресенскій в „Богосл. Энцикл." т. X. ст. 285, 1909 р.

3. „ТрКДАк" т. IV ст. 794.

4. Там само, ст. 100.

за сонце (Премудр. VII. 29); і коли ти її візьмеш собі за подругу, то через неї позбудешся багато злого" ЖК[3].

Сон цей надзвичайно характерний, — він свідчить, в яких саме думках жив Костянтин ще дитиною. Що до походження самого сну, то варто пригадати, що по тодішніх візантійських законах у 7 літ молодим можна було заручатися. Подібний вибір подруги бував часом реальним в Візантії,—для молодого царя звожено найкращих дівиць, і він вибірав собі, котра йому люба; таким способом вибрав собі в 831 р. молоду (Феодору Пафлагонянку) цар Феофил, батько Михайла III; про цей вибір було багато ріжних цікавих оповідань, і їх міг чути молодий Костянтин[1]. Підкреслю до того, що такий самий сон бачив також і Григорій Богослов[2], улюблений письменник Кирилів, а від нього міг взяти його й автор ЖК, знаючи, як Костянтин любив цього Отця церкви.

По такому віщому сні, десь по 7 роках молодого Костянтина віддали до солунської школи, — „въдаста въ наученьє". В школі Костянтин учився найкраще за всіх, бо мав надиво всім скору пам'ять. В тодішніх кращих школах у вільний час учні бавилися соколиними вловами. Костянтин, яко „богатичищь", цеб-то син багатих батьків, також бавився цею ловитвою і мав свого ястреба. Пішовши Костянтин одного дня в поле, пустив ястреба, але з Божаго наказу знявся вітер і заніс йому птицю невідомо куди. Затужила від того дитина так, що два дні нічого не їла. А потому став роздумувати Костянтин: „Отаке то це життя, що замість радости прибуває сум... Від цього дня піду іншою стежкою, кращою від першої, а в життєвій суєті не загублю своїх днів" ЖК[3]... Дуже цікавий це випадок, бо він виразно малює нам Костянтина містично настроєним вже з молодих літ; риса, яка потім сильно розвинулася в характері Костянтина. На жаль, не знаємо тільки, коли саме трапився цей випадок.

І по цьому ще більш запопадливо віддається науці молодий хлопець; певне, наука в школі не задовольняла

---

1. „Труды Кіев. Дух. Академіи" 1885 р. т. II ст. 89 — 90.
2. Див. „Кирилло-Меѳодіевскій]Сборник" 1865 р. ст. 11; Potkański ст. 7; Франко ст. 222.

всіх духових потреб його, і він доповняв її вдома. Особливо полюбив молодий Костянтин твори Григорія Богослова чи Назіянзина (326 — 389), і ці твори завчав собі на пам'ять. Намалював він на стіні (своєї кімнати) і написав ось таку похвалу св. Григорію: „О Григоріє, тілом чоловіче, а душею анголе! Бувши тілом чоловіком, ти стався анголом, бо твої уста, немов серафим, прославляють Бога та освітлюють світ увесь навчанням віри справедливої. Прийми й мене, що припадає до тебе любов'ю та вірою, і стань мені вчителем та просвітителем", ЖК[3]. Оцей перший юнацький твір Костянтинів був йому заповітом на ціле його життя, а життя та твори Григорія стали для Костянтина зразком, до якого він прагнув.

Григорій Богослов, оден з найвидатніших богословів свого часу, славний оратор і поет. Св. Григорій прагнув служити Богові тим, що мав найбільшого—своєю красномовністю. „Її приношу я Богові мойому — каже він в одному свойому творі, — її я присвячую Йому; це одне, що лишилося в мене і на що я багатий, — від усього іншого я відмовився... Красномовність я поважаю, дорожу нею, тішуся нею більше, як інші тішаться всіма багацтвами світа. Вона — товариш життя мого, добрий порадник та собесідник, провідник до неба, горливий помічник." Звичайно, це саме стало заповітом і молодого Костянтина.

Св. Григорій, отримавши високе виховання, бувши найкращим богословом свого часу, разом з тим був і найкращим християнським поетом, — до нас дійшло більше сотні його ріжних поетичних творів,—коротких поем, гімнів, молитов, дум і т. п. Особливо любив і пильнував св. Григорій писати для юнаків: „В моїх віршах—каже він—я хотів подати юнакам, що закохані в краснім письменстві, приємне лікування, науку, зацікавленням вести їх до доброго, художністю форми зм'ягчити їм суворість наказів. А як не знайдеш у них чогось більшого, то прийми їх за іграшки й звуки ліри, а коли завгодно, за забаву для школярів, для дітей, але таку, яка не зашкодить тому, хто шукає гарного, прекрасного"... Ось через це поетичні твори Григорія скоро увійшли до числа шкільних наук,—їх по школах читали й завчали. Твори ці знайшли в молодому Костянтинові однозвучні струни, і тому стали його укоханим чи-

танням, і заохотили його до читання й богословських творів Григорія[1].

Як було Костянтинові 14 літ, помер йому батько, десь року 841-го чи 840-го (пор. ЖК[2]). Коли помірав, плакала мати за долю Костянтинову: „Ні про що я не турбуюся, тільки про цю дитину; що з нею станеться?"... А вмираючий Лев відповів: „Май віру, дружино, і надійся в Бозі, що Він пошле йому батька й такого управителя („строителя)", котрий управляє всіма християнами", ЖК[2]... Ця надія батькова дійсно скоро збулася.

А Костянтин, що з дитини став уже юнаком, де-далі закохувався до науки все більше. Безумовно, юнак розвивався передчасно, і скоро дійшов до того, що в Солуні, котрий мав славу вченого міста, не було вже потрібних йому вчителів. Уже в цей час Костянтин, по словах ЖК[3], увійшов „въ мъногы бесѣды и умъ велій". Певне почав він читати тепер і богословські твори св. Григорія, але багато де-чого не розумів, — „не могы разумѣти глебинъ". Особливо стояло йому на заваді незнання граматики, граматики, звичайно, не в вузькому нашому розумінні, але в широкому, тогочасному,—филології взагалі.

Аж тут прочув палкий до науки юнак, що до Солуня прибув якийсь чужинець, що знав граматику; мандрівні вчителі в той час в Візантії були явищем звичайним. Костянтин поспішає до цього вчителя й з низькими поклонами просить його: „Зроби ласку, навчи мене — каже— граматики"... Але вчитель, що „закопав талан свій", сухо відповів йому: „Не трудися, юначе, — я зарікся до кінця днів своїх нікого не вчити граматики"... Тоді юнак знову вклонився йому й плачучи благав: „Візьми всю частку, що належить мені з дому батька мого, але навчи мене".. Проте суворий учитель був невмолимий, ЖК[3]. Випадок з цим мандрівним учителем треба віднести на якийсь час по 842 р., — бо в цім власне році детронізовано солунського митрополита Льва Философа; колиб це трапилося перед 842 р., то граматики зміг би навчити Костянтина

---

1. *И. Малышевскій* ст. 8 — 11, або „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 92 — 94.

й Митрополит Лев, який напевне був в добрих стосунках з родиною Льва друнгарія.

Випадок з цим невблаганим учителем надзвичайно характерний—він нам надто красномовно свідчить, як молодий юнак поривався до науки, яка велика жага була в нього до неї. Певне, вже в Солуні дано Костянтинові добре на той час виховання, яке тільки змогли дати йому багаті батькі та місцеві вчителі, а між учителями був тут і знаний вчений того часу Лев Философ, що в р.р. 839—842 сидів на солунськім митрополичім столі. Уже тут, в рідним Солуні, виявився будучий славний лінгвіст, — він прагне навчитися граматики; вже тут виявився в молодім юнакові великий нахил до философського думання, нахил доходити „глебин“ у всьому.

З ЖМ[15] знаємо, що Мефодій і на чужині святкував пам'ять Св. Димитрія Солунського; те саме треба думати й про Костянтина. Св. Димитрій (зарубанний на початку IV-го віку) уважався за патрона міста Солуня і за його міцного заступника; храм на честь Димитрія був найбільшою святинею в місті. В Солуні було повно найріжніщих переказів про те, як цей всіма шанований святий обороняв місто від частих нападів слов'ян і навертав їх на християнство; думаю, що ці перекази мусіли запалити й вражливого Костянтина. З часом св. Димитрій став дуже популярним і шанованим серед усіх слов'янських народів, які рахували його й своїм оборонцем[1]. Круг Солуня було ще досить нехрещених слов'ян, їх знав і бачив Костянтин, а може й не раз розмовляв з ними на теми віри; від старших довідувався він, що далеко на північ та схід єсть ще сила-силенна слов'ян, зовсім неохрещених, — і до них линув думками молодий юнак, спрагнений на подвиг, під впливом переказів про подвиги св. Димитрія солунського та читання творів св. Григорія Богослова.

Припускаю, що вже в рідному Солуні молодому юнакові запала глибоко до серця велика думка стати апосто-

---

1. Давній храм св. Димитрія в Солуні турки переробили на мечеть; де ділося тіло св. Димитрія — не відомо, але гріб його, над яким горить лямпадка, турки побожно зберігають ще й тепер. Див. „Прибавленія къ ЖМНПр“ 1848 р. ст. 71 — 72.

лом слов'янства. Через п'ятьсот років в таких самих умовах на далекій півночі в родинному місті Устюзі у юнака Стефана зародилася так само подібна думка, — стати апостолом зирянським. Для вияснення питання, як молодий Костянтин прийшов до своєї думки стати просвітителем слов'янського народу, порівняння його з св. Стефаном дає багато для цеї темної справи. Знаємо, що св. Стефан (1345—1396) ще з молодих літ закохався був в думці віддатися проповіді християнства серед зирянського народу. Народився св. Стефан в місті Устюзі на Вологодщині; зараз за Устюгом роспочиналися поселення пермяків чи зирян, що були неохрещеними. Багато зирян жили і в Устюзі, і з ними рано познайомився молодий Стефан. Устюжанин св. Прокопій Юродивий пророкував Стефану, що він стане просвітителем пермяків, і це запалило молодого юнака до його апостольства, на яке він віддав усе своє життя. Стефан ще замолоду навчився зирянської мови, склав в 1372 році для зирян осібну азбуку, і переклав на їх мову богослужбові книжки. У всьому цьому св. Стефан ніби наслідував працю св. Кирила, а це дає нам можність припускати те саме й для молодого Костянтина[1].

Але ще надто малим був Костянтин і потрібував дальшої науки, якої не знаходив в Солуні. Потрібно було вступати до вищої школи, — і Костянтин їде за наукою до Царгороду, як до джерела найвищих знань тогочасних.

ДЖЕРЕЛА: ЖК розд. 2 і 3; Моравська Легенда розд. 1; відповідні місця в „Успіння Кирила“ та в його Службах; Сербська Легенда.

ЛІТЕРАТУРА: *В. Бильбасов*, II, 1871 р. 137—142.—*Успенскій* 48—49; *Небосклонов*: „Начало борьбы“ 1874 р. 63—64. — *Архангельскій* 1885 р. 4—6.—*Будиловичъ А. С.*: „Нѣсколько мыслей“... в „Меѳод. Сборникъ“ 1885 р. ст. 1—5, I: Солунь.—*Е. Голубинскій*, „Прибавленія“ 1885 р. ст. 160 — 163, 227 — 228.—*Малышевскій* ст. 1—13; „ТрКДАк“ 1885 II 84—95. *Pastrnek* 1902 р. 37—39.—*K. Polkański* 1905 р. 3—4.—*В. И. Ламанскій*: О славянахъ въ Малой Азіи, въ Африкѣ и въ Испаніи, Спб. 1859 р.—*М. С. Дриновъ*: Заселеніе Балканскаго полуострова славянами, М. 1873 р.—*М. П. Погодинъ*: Св. Кириллъ и Мефодій славяне, а не греки,

---

1. Про св. Стефана Пермського див. *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, т. II половина I ст. 262 — 296, 880 — 881, 1900 р.; тут і література про св. Стефана.

„Православное Обозрѣніе“ 1864 р., XIV, май, ст. 1—9; те саме передруковане в „Кир.-Меѳ. Сборн.“ 1865 р. ст. 95 - 105.—*И. В. Платоновъ*: Кто были наши первоучители св. Кириллъ и Меѳодій, славяне или греки? „Духовный Вѣстникъ“ 1866 р. кн. 2 ст. 200—219.—*П. Лавровскій*: Были ли св. Кириллъ и Меѳодій славяне или греки. Отвѣтъ М. П. Погодину, „Русскій“ 1868 р. № 26.—*Еп. Филаретъ:* Св. великомученикъ Димитрій Солунскій и Солунскіе Славяне, „Чтенія“ Моск. 1848 р. № 6. ст. 1—43. — *В. И. Григоровичъ*: Замѣтки о Солунѣ и Корсунѣ, Одеса, 1872 р.—*К. Я. Гротъ*: Взглядъ на подвигъ славянскихъ первоучителей съ точки зрѣнія греческаго ихъ происхожденія, „Меѳодіев. Юбил. Сборникъ“ 1885 р. ст. 1—4.—*Ѳ. И. Успенскій*, „Извѣстія Слав. Благ. Общ.“ 1885 р. ст. 231 (боронить слов'янське походження св. братів).—*А. Соболевскій:* Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы, див. Київські „Универс. Извѣстія“ 1885 р. кн. 9 ст. 296—298.— *Дмитріевъ*: Солунъ въ миналото му (Солунь в його минулім), „Периодическо Списание на Българското Книжовно Дружество въ Срѣдецъ“, кн, 45. — *А. Васильевъ*: Славяне въ Греціи, „Визант. Временникъ“ 1898 р. т. V. ст. 404—438, 626—670, в праці розділи: I. Обзоръ историческихъ свѣдѣній о славянахъ въ Греціи, II. Фалльмерайеръ и его теорія і III. Исторія вопроса о славянахъ въ Греціи послѣ появленія трудовъ Фалльмерайера; тут і відповідна література.

Скорочення журналів, які подаються тут і далі в літературі: „*ЖМНПр*“ — „Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія“, „*Извѣстія*“ — „Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ“, „*Сборникъ*“—„Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ“ в Спб.; „*ТрКДАк*“ — „Труды Кіевской Духовной Академіи“, „*Чтенія*“ — „Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“, „*Archiv*“ — „Archiv für slavische Philologie“ Ягіча.

---

2. Вища наука Костянтина в Царгороді.

Наукові зацікавлення молодого Костянтина все зростали з бігом часу, задовольнити ж їх в солунських школах ставало не можливим. Отже потрібно було віддати юнака до вищої школи, цеб-то до Царгороду. Це була найперша причина, чому Костянтина перевозять до столиці; само ЖК[4] свідчить, що як тільки прибув Костянтин до Царгороду, то „віддали його вчителям, щоби вчився“.

Як вищого урядника в державі, солунського друнгарія Льва добре знали й при Царгородськім дворі; ЖМ[2] росповідає нам, що рід св. братів був знаний і при дворі. Державним канцлером чи логофетом при візантійськім дворі

був у той час один з регентів, Феоктист, людина дуже впливова; можливо, як свідчить одне з пізніших джерел, що логофет Феоктист був якимсь родичем друнгарія Льва, а коли так, то слова цього останнього при смерті до дружини своєї, що Бог пошле малому синові „батька й такого управителя, що управляє всіма християнами“ ЖК², могли стосуватися власне до логофета Феоктиста. От через те треба думати, що коли настав час віддати Костянтина до вищої школи, то мати його нагадала про це логофетові і впросила його взяти сина до Царгороду.

Коли саме це сталося, про те пам'ятки нічого нам не росповідають; одне знаємо, — було це по смерті батька Льва, цеб-то по 14-ти роках життя Костянтинового; але було це вже за цісаря Михаїла, цеб-то по 842-м році, коли Костянтинові було 15 — 16 літ, а може трохи й пізніше. Не дурно ж Італійська Легенда відносить це на той час, коли Костянтин став вже дорослим: Hic cum adolevisset, a parentibus fuisset in urbem regiam ductus.

ЖК³ росповідає про перехід Костянтина до Царгороду так: Вернувшися Костянтин до дому від невмолимого граматика, гаряче молився, щоби таки збулися його сердечні бажання досягти науки. І Бог задовольнив Костянтинові прохання: „Про його красоту — читаємо тут — (інші списки—про розум), мудрість та про пильність до наук, що мав він їх, прочув цісарський управитель, що зветься логофет, і послав за ним, щоб учився з цісарем. Юнак, прочувши таке, з радістю пустився в дорогу; а в дорозі, вклонівшися, молився так: „Боже отців наших і Господи милосердний, що все створив словом і Своєю премудрістю, що життя дав людині володіти тваринами, яких Ти створив (пор. Мудр. IX, 1 — 2), пошли мені мудрість, що край престолу Твого (пор. Мудр. IX. 4), щоби знати, що Тобі вгодне, і щоби спастися. А я слуга Твій і син слуги Твоєї“ (Мудр. IX. 5, Псавт. 115. 6). І доказавши Соломонову молитву до кінця, встав і проказав : амінь“. Дуже характерне тут, з якою радістю вибірається Костянтин до Царгороду; а в молитві до Бога просить собі, як колись Соломон, не роскошів цьогосвітніх, а тільки великого розуму.

Незадовго перед тим в Царгороді відбулися дуже важливі політичні зміни. Імператор Феофил (829 — 842),

останній заступник образоборства, помер 20 січня 842 року, а з ним разом впали всі, хто був проти шанування образів. На престол вступив 21 січня малолітній — йому тоді було лише три роки—Михаїл III (842 — 856 — 867), а його опікунами, дійсними правителями держави, стали: мати Феодора Пафлагонянка, дружина покійного Феофила, і три сановники: брат Феодори патрицій Варда, логофет Феоктист і головнокомандуючий військом протомагістер (генерал) Мануїл, дядько цариці. Феодора була жінкою сильної волі,—сама заступниця образів і голова партії, що боролася за шанування їх, Феодора мала великий вплив на свого чоловіка, і багато прислужилася православній церкві.

Першою справою нового уряду було роспорядження про пошану образів. Але зробити це було не легко; річ у тім, що партія образоборців була дуже сильною, а крім цього, поміраючи, цісар Феофил взяв клятву з Феодори та Феоктиста, що вони не будуть відновляти шанування образів. По довгих нарадах вирішено таки проголосити шанування образів, а противників цього поскидати з посад. На перешкоді цьому особливо стояв сам патріярх, відомий з своєї вчености, Іоан Граматик. Тоді патріярха образоборця детронізували, а патріярший престол заняв вчений чернець Мефодій (842 — 846), що багато витерпів за шанування образів. Митрополита солунського Льва Философа, також замішаного до образоборців, позбавлено престолу. Під головуванням нового патріярха 11 березня 843 р.[1], в першу неділю великого посту, в великій патріяршій церкві відбулося „свято православія“ — образоборство засуджено, відновлено шанування образів, і постановлено, щоби до віку в першу неділю великого посту урочисто справляли „свято православія“ — Πανήγυρις або κυριακὴ τῆς ὀρθοδοξίας.

Замирення церкви по образоборчих смутах добре вплинуло й на духовну освіту в імперії. Лев Ісаврянин, перший імператор образоборець, закрив був усі духовні

---

1. Див. „Византійскій Временникъ“ 1900 р. т. VII ст. 504 та „ЖМНПр“ 1903 р. кн. VI ст. 367. Див. ще в праці *А. Васильева:* „Византія и Арабы“ 1900 р. в II ч. додаток III ст. 142—146: „О годѣ возстановленія православія“

школи, а інших не заснував, і тому освіта мусіла підупасти; трохи віджила вона лише за Феофила. А тепер новий патріярх Мефодій, сам добре відомий учений, відразу взявся за поліпшення підупалої освіти. Прихильниками освіти були також логофет Феоктист та брат цариці Феодори — Варда. Цей останній заклав свою вищу школу в двірці Магнавра, і запросив учителями до себе відомих учених — Льва Философа та Фотія. Ці вчителі дуже цікаві для нас, бо вони ж стали вчителями Костянтина.

Лев Философ, ученик Михайла Псела Старшого, племенник патріярха Іоана VII Граматика, вважався за великого вченого свого часу, добре знав поезію, риторику, философію й математику. Про велику вченість Льва Философа довідався був багдадський калиф Аль-Мамун (813—833) і кликав його до себе; цісар Феофил не відпустив його, але дав можність Философу закласти в Царгороді свою школу. Цісар Феофил поважав Льва за вченість, і р. 839-го зробив його митрополитом солунським, де його дуже шановано. Але р. 842-го, з паданням образоборства, Льва детронізовано, і він знову став учителем в Царгородській школі, а пізніще перейшов до вищої школи Варди. Лев Философ, перебуваючи в Солуні, напевне знав молодого Костянтина.

Другий учитель, Фотій, був людиною знатного походження,—він доводився онуком патріярхові св. Тарасію. В молодих літах не мало витерпів за шанування образів. Для свого часу Фотій був людиною надзвичайно великої освіти, знав добре літературу, философію, право, медицину, історію, а найбільше—богословіє та грецьку літературу. Надзвичайно любив він педагогічні заняття, умів добре навчати і користався любов'ю своїх учнів. Як пам'ятка його великої вчености лишилася нам його славна „Бібліотека"—зміст 280 перечитаних книг. Фотій заснував в Царгороді свою вищу школу, але потім перейшов до надвірної школи Варди.

Такий був стан річей в Царгороді перед прибуттям туди Костянтина. ЖК[3] виразно зазначає причину переїзду Костянтина до столиці: „да ся бы съ цѣсарємь училъ", але причина ця не слушна, — цісарю Михаїлу, що народився в 839 році, було під час приходу Костянтина десь

3—4 роки, а тому вчитися разом з ним наш юнак не міг. Можливо, що в Царгороді хотіли, чувши про добрий характер Костянтина та про його пильність до науки, щоби царственне дитя бавилося з Костянтином, щоби той був йому гувернером. Цікаво, що вже „Успіння Кирилове“ поправляє цю неясну легенду про навчання Костянтина разом з цісарем, бо каже: „Прочувши логофет царів про добру вдачу Костянтинову, послав за ним. Той прийшов до Костянтинограда і тут учився разом з сином сестри („сестричищем“) царя Михаїла“; але в цей час лише Марія, молодша з сестер царя, була замужем і мала діти, та син її так само був ще занадто малим, щоби вчитися разом з Костянтином[1]. Як би там не було, а ЖК глухо передає нам, що Костянтин вчився власне в надвірній школі, вчився у тих учителів, що навчали й Михаїла.

Трудно щось певного сказати, чи Костянтин, що був на 12 років старшим від Михаїла, мав якийсь вплив на малого цісаря; вихованням того займалася мати та дядько Варда, — і вони дуже зле виховали царя Михаїла: вони зовсім відхилили його від усяких державних справ; навіть тоді, коли Михаїл, дійшовши літ, вже міг на тім розумітися, не привчили його до виконування царських обов'язків та все потурали його зіпсутому характеру; ось через це ще дитиною Михаїл витворяв непристойні річі, а пізніше дуже роспився, і в історії відомий під назвою царя П'яниці. Дорастаючи Михаїл, почав підпадати недобрим впливам, і хутко росправився з своїми опікунами. Варда прибрав племенника до рук, бажаючи правити державою самовладно, і в 855-м році з Михаїлом замордували вони логофета Феоктиста, а через рік, р. 856-го в вересні скинули й царицю Феодору, а потім її силою пострижено в манастир Гастрія; Варда лишився власне самодержцем, з титулом кесаря, ще на 10 років, але прийшла черга таки й на нього: р. 866-го, з наказу Михаїла і по раді нового фаворита, конюха царського Василя Македонця, Варду вбито: кесарем і соправителем Михаїла об'явлено Василя. Але Михаїл тратив розум від п'янства, і через рік коханець його Василь р. 867-го убив і його самого, і сам став

1. *А. Вороновъ*, 1877 р., ст. 202—203.

імператором Візантії. Ось такі були події в Царгород, в час побуту там Костянтина та трохи пізніше.

Перейшовши Костянтин до столиці, із запалом узявся за науку. Учителями були в нього згадані вже Лев Філософ та Фотій. Найперше засів Костянтин за граматику, якої не мїг навчитися в Солуні (бо тоді, певне, по 842 р. там не було вже вченого митрополита Льва, з яким родина солунського друнгарія певне була в близьких стосунках), — „и въ три мѣсяца навыкъ граматикию", ЖК[4]. Звичайно, це велике прибільшення, бо в той час граматика була наукою дуже широкою,—це взагалі була філологія. Вже по цьому засів Костянтин за інші науки, і навчився від Льва—Гомера та геометрії, а від Фотія—діялектики і „всіх інших философських наук"; крім того, навчився він тут „риторики, арифметики, астрономії, музики і всіх інших грецьких художеств", ЖК[4], цеб-то вчився так зв. семи вільних наук, trivium et quadrivium. Чеська Легенда в розд. I додає, що „св. Кирил цілком вивчив грецьку й латинську літератури". Усі науки так добре збагнув Костянтин, ніби він учився тільки одної. Ніколи по марному не гаяв він часу, а все пильнував тільки самої науки.

Правдивим батьком був Костянтину в Царгороді логофет Феоктист,—він став нашому юнакові „отець і строїтель" (опікун, ЖК[2]).

Логофет Феоктист—це дуже цікава людина свого часу. Він роспочав службу при дворі Льва Вірменина, імператора образоборця. У цей час зробив високу кар'єру при імператорськім дворі Михаїл Травл, родом фригійський простолюдин з Амореї; він не мав жадної освіти, але був хоробрим воїном. Цісар Лев полюбив Михаїла й поставив його на високій військовій посаді. Але в кінці Лев довідався, що Михаїл готовить йому зраду, а тому наказав його схопити, закувати в кайдани й кинути до в'язниці, де його мали скарати на горло. Вірним товарищем цього Михаїла був наш Феоктист. Зрадники 25 грудня 820 р., коли мали скарати Михаїла, підчас Різдвяної Утрені, напали на цісаря Льва і вбили його, а на престол посадили Михаїла. Звичайно, Михаїл поставив Феоктиста на високі посади. При сині Михаїла, Феофилі (829 — 842), Феоктист досяг уже посади головного логофета, десь перед 832 р. Голов-

ний логофет — це державний секретар і міністр фінансів.

Здається, що Феоктист не був образоборцем з переконання, хоч і був близьким до імператора Феофила. Феоктист любив науку й допомагав відомому Льву Философу відкрити в Царгороді вищу школу. Перед своєю смертю цісар Феофил назначив власне Феоктиста бути правителем держави при цариці Феодорі та малолітнім сині Михаїлі, але взяв клятву з Феодори та Феоктиста, що вони не відновлять шанування образів.

По смерті Феофила головним регентом став Феоктист, він же став і найпершою особою в державі.

Феоктист не мав своїх дітей; він ближче приглянувся до Костянтина, і наш юнак, що так блискуче вчився, припав йому до вподоби. Він настановив Костянтина управителем свого дому, і дозволив йому сміло заходити до царських покоїв: „Дасть ємy власть надъ своимь домомь, и въ цѣсареву полату съ дерзновеньемь въходити", ЖК[1].

Феоктист любив науку, і тому любив поговорити і з молодим вченим. „Философе — звертається раз він до Костянтина,—хотів би я дізнатися, що то за философія?" Не довго надумуючись,—очевидно давно вже не раз це передумавши,—наш философ відразу відповів: „Философія— то познання справ Божих і людських, поскільки людина може наблизитися до Бога; вона навчає людину бути через вчинки подібним образом та подобою до нашого Творця" ЖК[1]. По цій розмові, коли юнак „въ малѣхъ словесѣхъ великъ умъ сказавъ", логофет ще більше полюбив Костянтина, і він, цей „муж велик і честен", мав за звичай про все радитися з Костянтином.

Логофет не шкодував грошей на науку, і Костянтин отримав блискуче на свій час виховання. В вихованні цьому, згідно з духом часу, на першому місці стояли науки богословські, і їх досконало навчився Костянтин, а особливо ще тому, що він мав до них великий нахил. Як свідчить повне життя Климентове в 2-м розділі, „Кирил був сильний у світській философії, але ще сильніщий у духовній; він збагнув справи природи, але ще більше Того Єдиного Сущого, від котрого все получило буття з небуття". ЖК[4] так описує науку Костянтина в Царгороді: „скорость ся съ прилежаніемъ сълучи, друга другу при-

спѣвающи, имьже ся ученья и художьства съвершають; боле же ученья тихъ образъ на себѣ являя, съ тѣми бесѣдоваше, съ ними же бѣаше полезьнѣе, укланяяся отъ укланяющихся въ стрѣпьты". І найбільше дбаючи Костянтин про те, „како бы въмѣсто земельныхъ небеская премѣнь, излетѣлъ ис тѣлесе сего, и съ Богомь жилъ".

Як ми бачили, Костянтин в Солуні добре знав слов'янську мову; чи не забув він її в Царгороді? В столиці східної імперії вже з найдавнішого часу було багато слов'ян, і вже з найдавнішого часу вони займають тут навіть високі державні посади (див. вище ст. 17). Увійську столичму було багато слов'ян-вояків, а візантійські імператори любили оточувати себе лейб-гвардією із слов'ян, в числі котрих було не мало наддніпрянців. Особливо багато було слов'ян серед купців; як видно з договору Олегового, київські купці мали в Царгороді навіть свою осібну дільницю св. Мами. Так само мали свою дільницю в Царгороді й болгаре, котру пізніше перенесено до Солуня. Крім цього, простих робітників із слов'ян було дуже багато в столиці.

А сам Царгород навкруги був оточений слов'янськими народами; ось ці сім тем (округів) були повні слов'ян: фракійська, македонська, стримонська, солунська, еладська, морейська і опсикійська в Малій Азії; а в цих темах було вже менше слов'ян: оптиматська, вукеларська, пафлагонська (ці три на схід від теми опсикійської) та корсунська (на північ від опсикійської). Отож, як бачимо, на всі боки від Царгороду сиділи слов'яне; по грецькім народі слов'яне були першою національністю в Візантійській імперії.

Скрізь на кожному кроці в Царгороді Костянтин бачив слов'ян або чув про них; свої зносини з ними, початі в Солуні, він міг в столиці тільки збільшити, міг тут набратися ще більшого запалу стати вчителем слов'янським. Живучи в колі людей, де постійно були розмови про навернення слов'ян і др. на християнство, Костянтин міг тільки зміцнятися в своїх молодечих мріях. І цілком можливо, що не раз і не два ходив молодий философ до слов'янських купців, може й придніпрянців чи киян, і вів з ними диспути про віру та прислухався до їхньої мови

У всякому разі, набутого в Солуні знання слов'янської мови Костянтин забути в Царгороді не міг, як то твердить де-хто з учених, — тут міг його тільки побільшити. Так само й його природній нахил до апостолування серед слов'янських народів в Царгороді міг тільки збільшитися.

ДЖЕРЕЛА: Життя Костянтинове розд. 3 і 4; Болгарська Легенда розд. 2; Успіння Кирилове.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ*, II, 142—145, 17.—*Небосклоновъ* 64—65.—*Будиловичъ А. С.*: Нѣсколько мыслей... в „Meeод. Сборн." 1885 р. ст. 5—8: „Цареградъ".— *Малышевскій*, „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 96—100.— *Ks. K. Czajkowski*: Z powodu nowego poglądu na apostołów słowiańskich, „Przegląd Powszechny" 1903 р. т. 80 ст. 203 — 204. — *А. Лебедевъ*: Очерки внутренней исторіи Византійско-Восточной церкви въ IX—XI в. М. 1878 р. — *И. Й. Малышевскій*: Логофетъ Феоктистъ, покровитель Константина Философа, „ТрКДАк" 1887 р. т. I кн. 2 ст. 265 — 297. — *И. Андреевъ*: Св. Тарасій, патріархъ константинопольскій. Очеркъ его жизни и дѣятельности въ связи съ ходомъ иконоборческихъ смутъ, „Богослов. Вѣстникъ" 1899 р. кн. VI ст. 143 — 180, VII ст. 302 — 346, VIII ст. 459 — 504. — *Ѳ. И. Успенскій*: Константинопольскій соборъ 842 г. и утвержденіе православія, „ЖМН Пр" 1891 р. кн. I, передрукувано в праці Успенського: „Философское и богословское движеніе въ Византіи", Спб. 1892 р.; див. ще його ж: Очерки по исторіи византійской образованности, Спб. 1891 р., з „ЖМНПр".—*А. Papadopulos*: Патріярх Фотій як святий отець православної церкви, „Byzantinische Zeitschrift" т. VIII вип. IV ст. 647 — 671, 1900 р., стаття грецькою мовою. — *И. В—скій*: Святѣйшій Фотій, патріархъ константинопольскій, историческая справка, „Церк. Вѣдом." 1900 р. № 5, додатки, ст. 190 — 201. — *И. И. Малышевскій*: Патріархъ Фотій, „Церк. Вѣд." 1891 р. № 11, ст. 322—339 і № 12 ст. 374 — 382. — *А. П. Лебедевъ*: Исторія раздѣленія церквей въ IX, X и XI вѣкахъ, М. 1900 р. 415 ст., яко V том творів автора. — *П. Соколовъ*: Состояніе монашества въ византійской церкви съ половины IX до начала XIII вѣка (842—1204), Казань, 1894 р.; реп. Н. Красносельцева в „Христ. Чтеніи" 1900 р. кн. X ст. 629 — 644. — *Е. Голубинскій*: в „Прибавленія" 1885 р. ч. 36 ст. 163 — 164. — *I. Hergenröther*: Photius, т. I—III, Регенсбург, 1867 — 1869 р. — *А. М. Иванцовъ-Платоновъ*: Къ изслѣдованіямъ о Фотіѣ, патріархѣ Константинопольскомъ, по поводу совершившагося тысячелѣтія со времени кончины его, Спб. 1892 р. ст. 31 + 190, з „ЖМНПр", тут і література про Фотія; ціняа рецензія на цю працю проф. Ф. Курганова в „Христіанское Чтеніе" 1895 р. I, січень — лютий, ст. 174 — 220. — *И. С. Пальмовъ*: Цареградскій патріархъ Фотій и его отношеніе къ современному ему славянству, „Славянскія Извѣстія" за 1891 р.

3. Мефодій.

Про молоді літа брата Костянтинового Мефодія[1] майже нічого не знаємо, мовчить про це й його Життя. Був він старшим від Костянтина, про що найвиразніше свідчить нам ЖК[2], подаючи, що батько Лев „породив семеро дітей, з котрих сьомий, Костянтин Философ, був *найлолодшим*“; тому треба відкинути всі суб'єктивні міркування Бильбасова и др. про те, ніби Костянтин був старшим від Мефодія[2]. Мефодій був гарної зовнішности, лагідної вдачі і всі його любили, ЖМ[2]. Безумовно, ще з дитячих літ полюбив він слов'ян, і вмів говорити по-слов'янському; не виключена можність, що може власне від брата Мефодія Костянтин пізнав вперше слов'янський світ.

Молоді роки Костянтинові всі пройшли, здається, вкупі з Мефодієм; а звідсі така їх сердечна прив'язанність оден до одного, прив'язанність, що не рвалася в них ціле їхнє життя. Про науку Мефодія нічого не знаємо, але певне батьки дали йому добру освіту; деякі пам'ятки звуть і Мефодія философом, напр. Нестор, Зальцбургський Меморандум, але це певне з аналогії до Костянтина. ЖМ[2] оповідає, що правники (пьрьци, causidici) шанували Мефодія, а звідсі можна догадуватися, що може він учився права. Можливо, що Мефодій, покінчивши свою науку, був на військовій службі у свого батька в солунській стратегії. Пізніще, десь вже по смерті Льва († 841 чи 840 р.), довідався цісар про „быстрость“ Мефодія і „къняженьє ему дасть держати словѣньско“. Отож Мефодій став правителем якоїсь слов'янської землі, як догадуються дослідники—може десь в Македонії, чи скоріще—в Фесалії, бо власне там було „княженіє“ і були свої князі ще в кінці

1. В давніх пам'ятках часто маємо форму *Меѳодіє* як називний відмінок, — це звичайна, дуже поширена південно-слов'янська і молдавська форма; таких форм на *-є* зам. *-й* (Николає, Григоріє, Ѳеодосіє) аж кишить в грамотах болгарських і молдавських XIV — XVIII віків. Дуже поширені ці форми і в українській літературі того ж часу; пор. ще й теперішню примівку: „Святий Миколає на все добре помагає“. Це не зовний відмінок, а тільки називний.

2. Див. т. II, 1871 р. ст. 80, 139 — 140, 195; „ЖМНПр“ 1868 р, ч. 138 ст. 332.

VIII віку [1]. Автор ЖМ[2] додає від себе, що цісар посилав Мефодія на княжіння, ніби передбачаючи його будуче учительювання та архієпископство серед слов'ян, посилав ніби для того, „дабы проучился вьсѣмъ обычаемъ словѣньскымъ и обыклъ я (їх) помалу". На цій посаді пробув Мефодій „лѣта мънога" ЖМ[3], скільки саме, не знаємо, хоч можна довірятися одному Прологові по рукопису XV віку, в котрім читаємо[2], що цісар „постави єго (Мефодія) княземъ въ словѣнѣхъ и пребывъ тамо лѣтъ 10". Це перебування воєводою у слов'ян „лѣта мънога" безумовно дало Мефодієві глибокий досвід про слов'янське життя, про їхню мову та звичаї, а все це пізніще, під час апостольської праці у слов'ян, дійсно дуже йому знадобилося.

Мефодій від природи був практичніщим і сильніщим за Костянтина; але певне й він мав характер, дуже схильний до самоаналізу. Пробувши „лѣта мънога" воєводою на слов'янськім княжінні, Мефодій пережив якусь життєву драму, якої ближче ми не знаємо. ЖМ[3] дуже глухо й шаблоново описує нам цю драму, яка довела блискучого високого цісарського урядника, що мав спереді ще кращі перспективи, до манастиря. „Пізнав Мефодій — росповідає ЖМ[3] — всю суєту цьогосвітню, і змінив земську темряву на небесні думки; не хотів він силувати чесної душі скороминучими справами". Не поясняють цеї душевної драми й інші джерела; Служба Мефодію по рукопису з XIII віку каже про це: „Оставивъ родъ и отчество, подружіе и дѣтій, святе учителю, въ пустыни изволи съ святыми отцы жити прѣславне"[3].

Вичекавши Мефодій слушного часу, зрікся княжіння, пішов на славну гору Олимп, де жили чесні отці, і тут постригся в ченці і зодягнувся в чорні ризи. „И бѣ—каже далі ЖМ[3]—повинуяся покоромь и съвершая вьсь исполнь мьнишьскый чинъ, а кънигахъ прилежя".

Коли саме Мефодій став ченцем — не знаємо того точно; на мою думку, це найскоріще могло статися десь в 855—856 р. р., цеб-то під час відомих революцій в Цареградові, коли регент Логофет був забитий, а царицю

1. „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 118—119.
2. Бильбасов, т. II ст. 78.
3. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р., ст. 252.

Феодору силою пострижено в черниці; не виключена можність, що власне ці події змусили Мефодія кинути державну службу й шукати заспокоєння в манастирі.

ДЖЕРАЛА: ЖМ[2-3]. ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II, 19, 77—78, 80, 139—140, 160—161, 195. — *Е. Голубинскій:* „Прибавленія" 1885 р. ст. 161—163. — *Малышевскій*, „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 116—120. — *Potkański* 5—6. — *Pastrnek* 50.

II. Перша діяльність Костянтинова.

1. Боротьба ігнатіян з фотіянами.

За цілий IX вік церква Візантійська не знала спокою, — увесь цей час невпинно й жорстоко боролися між собою дві головні партії серед тодішнього духовенства,— партія ліберальна чи фотіянська і партія консервативна чи ігнатіянська (назви пізніщі). Це була боротьба двох тодішніх світоглядів серед грецької інтелігенції, боротьба, яка дуже впливала й на діяльність Костянтина та Мефодія, а тому нам хоч коротенько, але треба познайомитися з ходом цеї боротьби.

Ігнатіяне та фотіяне—це партії, яких початок можна прослідити ще в VIII-м віці, коли не давніще. З давніх давен на чолі консервативної партії стояли ченці, які традицію та зовнішній обряд ставили в церкві понад усе, а до науки відносилися з несхованою погордою. Боротьба консерватистів з ліберадами виразно зарисувалася ще за патріярха Тарасія (784 — 806). Тарасій став патріярхом із людей світських, і це найбільше не сподобалося ченцям, які вже зате не злюбили нового патріярха. А в 795 р. трапився ніби й простий випадок, але він мав пізніще сильний вплив на боротьбу зазначених двох партій. Тодішній імператор візантійський Костянтин VI силою віддав до манастиря свою жінку Марію, а імператрицею проголосив свою фрейліну Феодоту. Патріярх протестував проти такої „прелюбодійної єресі", як цей випадок тоді названо, але нічого не помогло: знайшовся пресви-

тер Йосип, котрий повінчав цісаря з Феодотою. От за це проти патріярха стали ченці славного Студитського манастиря в Царгороді, і потребували, щоби патріярх викляв Йосипа, але Тарасій, звичайно, зробити того не міг, бо за Йосипа сильно стояв сам імператор. За це Студити проголосили, що вони відрікаються Тарасія. Правда, в 797 р. Костянтин VI помер, а мати-цариця Ірина наказала Тарасію позбавити Йосипа духовного сану, що патріярх і зробив. На якийсь час в церкві настав спокій, але дуже не тривкий.

Наступник Тарасія, патріярх Никифор (806—815), так само став патріярхом із мирян: до того був він високим урядовцем. За це Студити відразу стали проти нового патріярха. Становище скоро погіршало ще й тому, що цісар Никифор упросив патріярха зняти клятву з Йосипа, що й було зроблене. Помісний царгородський собор виправдав патріярха в цій справі Йосипа, але Студити не втихомирилися, і відпали від патріярха, а собор оголосили неканоничним. Новий цісар Михаїл (811—813) знову змусив патріярха викляти Йосипа („єресь прелюбодійна"), і зовнішній спокій ніби запанував у церкві, хоч і не надовго.

За нового патріярха Мефодія (842 — 846) боротьба знялася ще гостріша. Це був муж високої освіти, ліберальний в своїх поглядах. Бачучи, як багато духовенства замішано до образоборчої єресі, патріярх змушений був лагідно й по-батьківському ставитися до тих, хто щиро каявся в образоборстві; а ця мудра лагідність багатьом не подобалася, особливо Студитам, що вимагали суворих кар для всіх, хто тільки був замішаний до образоборства. Підлило масла до огню ще й те, що Мефодій переніс мощі св. патр. Никифора до церкви св. Апостолів,—Студити ненавиділи Никифора, і свою ненависть переклали тепер на Мефодія.

За нового патріярха Ігнатія (846 — 857) справа цих двох партій серед духовенства загострилася ще більше. Життя Ігнатія було дуже сумним. Він був сином імператора Михаїла I Рангава (811 — 813), котрого скинув з престолу Лев Вірменин. Скинутого цісаря силою постригли в манастир, а сина його Никиту крім того ще

й оскопили. В 14 років Никита став ченцем, — його названо Ігнатієм. І цілих 33 роки Ігнатій пробув в манастирській самоті. Життя Ігнатій вів високопобожне, чому чернецтво та простий нарід дуже його поважали. Але цей суворий чернець реального життя зовсім не знав; до того був він дуже мало освіченим, чому науки не любив і вважав її шкідливою для віри. До духовенства ліберального настрою Ігнатій ставився суворо, а тому переслідував усіх приклонників широкоосвіченого й ліберального патріярха Мефодія. Духовна наука за часів Ігнатія дуже підупала, а в церковнім житті скрізь гору брали ченці, особливо Студити. Ігнатій, як патріярх, опірався головно на піддержку цариці-регентші Феодори і всіх консервативних кол.

Але в той час було багато й ліберального духовенства, яке науку не тільки любило, але й знало їй ціну, яке не закривало очей на темні сторони чернецтва. Це духовенство високо стояло за попереднього патріярха Мефодія, а тепер воно опинилося в неласці: вищі духовні посади віддавалися консерватистам чи т. зв. ігнатіянам. Усе це, звичайно, породило дуже багато незадоволеного духовенства, що тільки чекало слушного випадку, як би звалити невгодного їм патріярха. Випадок такий підоспів швидко.

У той час в великій силі при царському дворі був дядько імператора Михайла III, брат цариці Феодори — регент Варда. Це був муж, який кохався в науках, який заснував вищу школу в Царгороді; він і став опорою ліберальної партії духовенства. Але Варда задумав прибрати всю владу в державі до своїх рук, і це йому не трудно й повелося: регент Феоктист був забитий, а царицю-матір в 856 р. силою віддано до манастиря. Патріярх Ігнатій таким чином втратив свого сильного оборонця, царицю Феодору, а через те, що він публично виступав проти Варди, становище його було зовсім хитким. По Царгороду ходили чутки, ніби Варда живе з своєю невісткою вдовою; Ігнатій всовіщав був Варду кинути таке життя, а пізніще, на свято Водохрещ, публично не дав Варді св. Причастя... І Варда добився таки того, що Ігнатія детронізовано.

Наступником Ігнатію став Фотій (857 — 867), муж високої освіти, якого підтримував Варда. Фотій був професором в вищій царгородській школі, а до того ще й високим урядовцем. Він не хотів заміщати Ігнатія, аж поки той не дасть своєї на це згоди. Згоду таку Ігнатій дав. Але скоро по цьому, коли Фотія вже висвячено, Ігнатій, під впливом своїх прихильників, згоду свою взяв назад, і на цілу церкву наклав заборону священнослужіння. В Церкві повстала з цього велика смута, яка не припинялася вже ціле IX століття[1]. Студити і більшість іншого чернецтва, а також частина духовенства не визнали Фотія патріярхом і повели вперту боротьбу проти нього, а через 40 день по висвяченні нового патріярха публично прокляли Фотія. Звичайно, змушений був виступати проти ігнатіян і Фотій. Так започаткувалася боротьба ігнатіян з фотіянами вже в час патріяршества Фотія.

Ігнатіяне нападали на Фотія головно за те, що він став патріярхом із світських людей, цеб-то обвинувачували в тім самім, в чім винуватили Студити й попередніх патріярхів-ліберялів. Винуватили Фотія ще й у тому, що він приняв посвячення від архієп. сиракузського Григорія Асвести, якого викляв Ігнатій. Ці обвинувачення тільки підливали масла до вогню, і без того великого.

Як ми бачили, дуже помітна ріжниця поміж консерваторами та ліберялами, чи тепер ігнатіянами та фотіянами, роспочалася давно вже, — тепер лише набрала вона занадто виразних форм. Партія фотіян чи ліберялів була дуже великою; до неї належала головно інтелігенція. Найперше фотіяне високо цінили освіту і вважали її за найнеобхідніщу річ для духовенства; освіта надавала фотіянам широких поглядів і давала їм змогу йти в рівень з часом. А час тоді дуже мінявся і вимагав керуватися в справах церковних не лише одною традицією, але й новими потребами церкви, згідно з розвоєм культури вірних. Звідсі повставало у фотіян зручне пристосування їх до політичних обставин часу, пристосування їх до сучасної їм світської влади і може — у і'мя церковного

---

1. Про цю смуту див. ще далі, в розділі „Св. брати на Олимпі".

спокою — певна угодливість цій владі. На чернецтво фотіяне дивилися відкритими очима, бачили там багато темного й прикрого, і тому вимагали реформи манастирів та направи чернецтва. Із такого світогляду випливало само собою лагідне ставлення фотіян до бувших образоборців і подібних грішників, коли тільки вони щиро каялися. Висока освіта й широкі погляди вели фотіян до відповідної пошани самих себе; вони знали ціну своїй східній церкві, і всі були глибокими патріотами; ось через це фотіяне постійно давали рішучу одсіч усім запобіганням папи римського рахувати себя головою й грецької церкви. Звідсі завзята боротьба фотіян з Римом, і звідсі запекла ненависть Риму до фотіян взагалі, а до Фотія з'окрема. Фотіяне проявляли широту поглядів в справах віри і в справах церковних звичаїв; так, напр., вони стояли за допущення до церковного вжитку живої людової мови, напр. слов'янської.

Зовсім іншою була партія ігнатіян чи партія консервативна. Прихильників серед інтелігенції партія ця мала не багато, — вона опіралася головно на простий нарід та на чернецтво. Освіти ігнатіяне не поважали, і навіть уважали її шкідливою в справах віри, а це поклало на них певне неприємне тавро. До поступу життя ігнатіяне не вміли й не хотіли пристосовуватися; навпаки, манастирські звичаї пробували накинути й на світське життя. Часто аскети в своїм житті, вони дуже гостро ставилися до звичайних людських провин, і не хотіли знати помилування; для всіх, хто був замішаний до образоборства, ігнатіяне вимагали суворих кар. Вони вважали за потрібне наставляти в добрім житті навіть вищу світську владу, а звідсі й повставали часті їхні конфлікти з цею владою; в цих конфліктах ігнатіяне були вперті й невмолимі. Ігнатіяне скрізь підтримували чернецтво і зовсім недобачали й го темних сторін, а тому манастирі горою стояли за ігнатіян. Позбавлені почуття патріотизму, ігнатіяне мало розумілися на справах самостійности своєї Церкви, а тому дозволяли собі в мало пристойний спосіб звертатися до папи римського, ніби як до найвищого судді у власних церковних справах, з доносами на фотіян; в разі потреби, вони знаходили собі в Римі теплий притулок і охорону. Ігнатіян в Римі вважали за своїх, і папа опірався на них, коли

ростягав свою владу навіть і на Грецію. Таким своїм ненаціональним поступуванням ігнатіяне постійно, так би сказати, викликали вовка з лісу, і цим дуже причинилися до загострення відносин поміж східною та західною церквами. Консерватори в своїх поглядах, ігнатіяне були заражені єрессю триязичників, цеб-то не визнавали можливим допускати живої мови до церковного вжитку, напр. мови слов'янської.

Боротьба ігнатіян з фотіянами п стільки була гострою, що партії ці постійно скликали собори одна проти одної, а на соборах взаїмно себе проклинали. Боротьба йшла з непеременним успіхом для партій, бо Ігнатій і Фотій подвічі входили на патріярший престол і подвічі з нього падали. Боротьба захопила цілу церкву, а це було тільки шкідливо для неї, бо такий стан не давав змоги патріярхам більше працювати на організацію своїх патріярхатів, які тоді цеї організації дуже потребували.

ЛІТЕРАТУРА: *А. П. Лебедевъ:* Исторія разділенія церквей в IX-м, X і XI вѣкахъ, М. 1900 р. ст. 1 — 34, а для дальшого ст. 35—301. — *А. П. Лебедевъ:* Очерки внутренней исторіи византійско-восточной церкви въ IX, X і XI вѣкахъ, вид. 2, М. 1902 р. ст. 86 — 115. — В цих двох працях дуже виразно змальовано стан візантійської церкви в IX віці, цеб-то той фон, на якім працювали Костянтин і Мефодій тут і відповідна література.

---

2. Вихід у світ.

Як сина рідного полюбив логофет Феоктист свойого вихованця Костянтина. Роскішно вихований, пройшовши вищу школу в кращих учителів, Костянтин мав усе, щоби стати блискучим царедворцем. І дійсно, перед ним стелилася висока кар'єра: близькі звязки з двором, любов і протекція всемогучого логофета регента, брат на високій державній посаді — на слов'янськім княжінні, — усе це широко відкривало Костянтинові двері до високих світських гідностей.

Треба було думати про будучність молодого вченого, і про це по-батьківському починає дбати логофет. Отож

Феоктист задумав — певне за згодою матері — оженити Костянтина. Одного разу він і каже йому: „Красота твоя й мудрість змушують мене дуже любити тебе; я маю хрещеницю („дъштерь духовную, юже от крестила възяхъ"), вродливу та багату, роду доброго та великого; коли хочеш, віддам її тобі за дружину. А від цісаря прийми тепер велику честь та княжіння, і сподівайся більшого, бо скоро станеш стратегом"[1]...

Отже, перед молодим ученим уже стелилася блискуча кар'єра. Але Костянтин з спокоєм правдивого философа відповів логофетові: „Так, великий це подарок... для того, хт його потрібує. А для меня нема нічого більшого над науку... Набувши нею премудрости, хочу пошукати прадідної чести й багатства" (ЖК[4], натяк на Адама, пор. ще в розд. IX слова К. у хазар: „Азъ же дѣдьня чести древняя ищу"). Тут Костянтин виразно натякає на те, що він хоче відріктися цього світу й послужити Богові.

Логофет хотів оженити Костянтина певне не тільки з свойого бажання, — може то було бажання також і цариці Феодори, про що каже нам і ЖК. Почувши відмову Костянтина, логофет іде до цариці й росповідає їй, що сталося; а потім радить: „Молодий философ не любить цього життя; але не пускаймо його від нашого товариства, — постріжімо його на попівство" ЖК[4]. На це Костянтин охоче пристав, і його — не жонатого — висвятили на священника; це могло бути десь по 20-м році життя, десь може в 848-849 роках, вже за патріярха Ігнатія (846 — 857). Італійська Легенда в I розд. так само подає, що Костянтин став священником ще в Царгороді.

Молодому священникові відразу дали високу посаду,— його зробили патріяршим хартофилаксом чи бібліотекарем св. Софії, як читаємо в ЖК[4]. Це була важлива посада: секретар патріярха, хартофилакс беріг патріярший архів та завідував патріяршою бібліотекою; він був заступником патріярших прав, мав велике значіння в патріяршім суді

---

1. Стратег — то вищий військовий чин якоїсь теми чи округи азійської або европейської; в візантійській табелі про ранги стратег належить до першого класу; див. зазначену на ст. 14 працю Успенського. Голубинський, „Прибавленія", 1885 р. ст. 165 прирівнює стратега до генерал-губернатора.

та при хиротоніях. Це така сама посада, як в Римі бібліотекар папський[1].

Але не принесла ця посада задоволення молодому философу, — це була висока гідність, звязана з колотнечею та сустою цьогосвітньою, а душа його линула до реальної служби Богові. Та до того це була й не легка праця. Патріярх Ігнатій (з 4 липня 846 р. по 23 листопаду 857 р.), що при ньому служив Костянтин, науці не довіряв, людей вчених не любив; сам з дуже малою освітою, любив Ігнатій оточувати себе такими самими малоосвіченими простаками. Ось через це служба патріяршого бібліотекаря у Ігнатія не могла бути Костянтинові особливо милою. Вабив ще молодого священника також і приклад його уксханого письменника — св. Григорія Богослова, котрий, закінчивши науку, ходив з Василем Великим на пустиню, щоби там на самоті роздумуванням та читанням удосконалювати свій дух.

Як би там не було, але Костянтин не довго служив при патріярху, — він просто втік з Царгороду... „Побувши недовго зо всіма ними (логофетом, цісарем, патріярхом),— росказує ЖК[4] — пішов він на Вузьке море, і сховався тихо в манастирі.“ Вузьке море—це Босфор чи Костянтинопільська протока або Золотий ріг (Στενόν, від στενός — вузький; Воронов 57). Чого власне сюди сховався Костянтин? Проф. Ф. Успенський[2] догадується, чи не сховався наш философ до манастиря св. Мами, що був на Босфорі[3]. Пізніше, як видно з договору Олега з греками 907 р., коло цього манастиря була „руська“ колонія, переважно з киян торговців; певне була вона тут і в час Костянтина. Мріючи про апостольство серед слов'ян, чи не до цього манастиря сховався Костянтин, щоби бути поблизьку слов'ян? Чи не тут він глибше познайомився зо східними слов'янами, переважно киянами, та їх мовою? Довго шукали Костянтина, й насилу знайшли його лише по 6 місяцях. Але вже

---

1. *Воронов,* ст. 53 — 54.

2. „Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества 1885 р. ст. 236.

3. В Київськім Літоппсу Босфор зветься Судъ, що виводять від шведського sund.

далі бути бібліотекарем у патріярха Ігнатія Костянтин рішуче зрікся.

Тоді впросили Костянтина „учительный столъ (себто докторську кафедру) пр'Ѣяти, и учити философьи тоземьныя и страньныя, съ вьсякою служьбою и помощью." От з тих пір і став Костянтин офіційно зватися Философом, — бо він почав навчати философії в вищій (придворній?) царгородській школі. Треба сказати, що за сильний розум Костянтина ще за молодих років, коли він ще вчився, також звано философом, як то р бив і логофет Феоктист, див. ЖК[1]. Про це свідчить нам Італійська Легенда в І розділі: „Костянтин за свій дивний розум, яким він ще з малолітства вславився надзвичайно, справедливо був названий философом"; так само говорить Моравська Легенда І: „Костянтина за дивний його розум прозвано философом". Вираз, що Костянтин почав „учити философьи тоземьныя и страньныя" треба розуміти так, що він навчав философії чужої чи еллинської — світської і своєї — християнської[1]. Посада философа в Царгороді була високою вченою придворною посадою.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[1]. ЛІТЕРАТУРА: *Воронов* 52 — 54. — *Е. Голубинскій:* „Прибавленія" 1885 р. ч. 36 ст. 164 — 167. — *Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 99 — 101, 181. — *Potkański* 12. — *Pastrnek* 42 — 43.

---

3. Диспут з патріярхом Іоаном.

Час образоборства (726 — 842) — то час найжвавіших богословських диспутів в Візантії. Диспутували тоді всі, — від імператора й патріярха почавши і на простому шевцеві та церковному паламареві кінчивши. Диспути глибоко увійшли до народнього життя, і стали неодмінною частиною школи й вчених людей. Костянтин як раз жив і вчився при кінці часу цих безконечних диспутів, і тому непремінно мусів і сам пристати до них. Автор ЖК дуже добре зрозумів епоху, коли жив Костянтин, і тому наповн-

1. Воронов, ст. 52 — 53.

нив свій твір найріжніщими диспутами; закохання Костянтина до диспутів і опис цих диспутів, це властиво головний зміст ЖК. Звідки автор ЖК так докладно знав ці диспути, звідки він описує їх майже дослівно, трудно сказати; але знємо, що свої диспути, напр. в Хазарській місії записав по-грецькому сам Костянтин, а Мефодій переклав їх пізніще на мову слов'янську, тому можна припускати, що було правдиве джерело для опису й інших диспут, автор Життя знав і використав ці джерела, і тому можемо довіряти цим описам, як фактам історичним.

Диспути свої молодий наш философ роспочав з найцікавіщих для свого часу питань, — з питань образоборства. Тяжке й дражливе було це питання для тодішнього часу. Ще р. 726-го візантійський імператор Лев III Ісаврянин видав наказа — перевісити образи в церквах так високо, щоби нарід не міг їх цілувати; цим едиктом заборонялося шанувати образи. Імператор Лев боявся, щоби патріярх не роспочав питання про необхідні реформи в державі, а тому скерував увагу сильного тоді духовенства на реформи в церкві. Ісаврійський салдат, сирієць з походження, по-військовому хотів Лев прикінчити й тоді вже таке дражливе питання про пошану образів. Але питання це було занадто складне й занадто старе, щоби його можна було вирішити так просто.

Шанування образів християнська церква знає від самого початку свого; тільки, звичайно, на початку образів було дуже мало. В перші віки язичники навіть часом глузували з християн, що в їхнім культі нема образів, нема самих храмів, нема вівтарів, статуй; на це християне відповідали: „А ви думаєте, що ми принижуємо предмет нашої пошани, коли немаємо ані храмів, ані вівтарів? Нащо я робитиму собі подобу Бога, коли по правді людину створено на взір і на подобу Божу? Нащо я будуватиму храм, коли навіть увесь цей світ, що Він створив його, не в силі обняти Його? Я, людина, для котрої цілий безконечний світ служить за оселю, повинен замкнути до невеликої хатинки Його всемогучу велич? Чи ж не краще робимо ми, присвячуючи в серці нашому оселю для Бога?“[1]. Знає-

1. Marcus Felix: „Octavius“, див. Бильбасов т. II ст. 155 — 156.

мо, що ще Цицерон підсміювався з запопадливого шанування статуй у римлян, росповідаючи, що горливі поцілунки приклонників зовсім відгризли підборіддя в знаменитого мідного Геркулеса в Агригентськім храмі[1].

Але час мінявся. У християн появилися храми, вівтарі й образи в більшому числі. Християнські володіння ширилися й на схід, де стрілися в запеклій боротьбі з мусульманством та жидівством, а ці повели проти шанування образів завзяту боротьбу. При поширенні християнства на сході йому все тикано пальцями власне на образи. Від давнини маємо записаним таке злосливе підсміювання магометанства з християн: „Християне хваляться, ніби поклоняються правдивому Богові, а між тим вони дали світові більше ідолів, ніж скільки вони зруйнували їх в грецьких храмах. Християне, визнавці духовної науки, не стидаються прилюдно кланятися фигурам з металу, каміня та дерева, малюнкам на полотні та незграбним подобам несчисленних чудотворців; християнство зробилося культом ідолів, в той час як наші мечеті та синагоги прикрашені тільки присутністю духа правдивого, Єдиного Бога, і законами Пророка“[2].

Для візантійських імператорів, що реалізували свої думки про захоплення сходу, ці насмішки східного світу над образами стояли на перешкоді проти збільшення їхніх володінь. І тому Лев Ісаврянин, власне простий салдат, по-салдатському й вирішив дражливу справу. Але едикт 726 р. тільки підлів масла в огонь. Проти заборони шанувати образи найсильніще повстало манашество, хоча б уже тому, що воно їх малювало і тим почасти жило. За невиконання царського едикту почали суворо карати, появилися мученики за образи, ченці стали втікати в безпечні манастирі, напр. на Олимп, почали їх висилати й силою до Херсонесу на заслання.

Іконоборство рано перенеслося й на захід, де вже в VI в. були виступи західних єпископів проти шанування образів. Єпископ марсельський Серен наказав повиносити образи з церков; на це Григорій Великий писав йому:

---

1. Cicero, in Verrem, IV. 44.
2. Mansi, XIII. 110.

„Горливість ваша про те, щоби твори рук людських не обоготворялися, похвальна; але я не можу виправдати вас за нищення образів. Малювання допущене в церквах для того, щоби неписьменні могли читати по малюнках те, чого вони не можуть прочитати в книгах“[1]. Папство звичайно стояло за пошану образів, але церква франко-германська довго й вперто йшла проти них[2]; пор. пізніще протестанство. Серед слов'янства потім т. зв. богоміли також відкинули образи.

Року 832-го імператор Феофил видав едикта, котрим шанування образів безумовно заборонялось; наказувалося повитирати в написах на них слово ἅγιος, святий. Звичайно, знялася з того буря, бо за едикта висловилося не багато, але між ними був Іоан Галила або Харакс, єпископ Фесалоникійський, муж великої вчености, за що й прозвано його Граматиком; займався він і природничими науками, за що його звали ворожбитом і йшла поголоска, ніби він гадає на воді, з лету птиць і по нутру животних; за це все його прозвано Яннієм (пор. 2 Тим. III. 8). Іоан займав високий уряд — був синкелом при патріярсі й учителем імператора Феофила, якого ніби й нахиляв до образоборства. Ось цього Іоана імператор і зробив р. 832-го патріярхом. На домагання Феофила 833-го року Іоан VII зібрав синод у Влахернській церкві і на цім синоді проклiяв усіх, хто малює образи. Проти такого насильства голосно запротестувало манашество. Знову почалися безконечні диспути, і часом сам цісар Феофил диспутував на теми шанування образів з ченцями, котрі деколи не боялися говорити ввічі цісареві, що він сам заслуговує прокляття. Звичайно, цісар не був скупим на кари,—одному такому смілому ченцеві приказав він випалити на лобі відповідні вірші, які склав його секретар... Але велика партія за шанування образів не легко здавала свої позиції, бо ж впливова дружина цісаря, Феодора, була по їх стороні.

Але все на світі минає, минулося й образоборство: 20 січня 842-го року помер імператор Феофил, а з ним ра-

---

1. Бильбасов, т. II ст. 156—157.
2. Воронов, ст. 40—41.

зом рунуло назавсіди й образоборство. Сильна й впливова Феодора, що стала з трома сановниками (див. вище ст. 27) правити державою, скликала собор, і він 11 березня 843 р. проголосив повне відновлення шанування образів. Не стало імператора образоборця, але був ще впливовий патріярх образоборець Іоан, друга особа в державі. Звичайно, уся ненависть противників образоборства впала теперь на патріярха: його скинено з престолу, а на патріяршество поставлено Мефодія (843—846), що дуже багато витерпів від образоборців і був вигнаний з Візантії. Але тепер суворо покарано й Іоана, хоч він, здається, більше робив з цісарського приказу. Обезславленого й ославленого єретиком б. патріярха поранено й кинуто до манастирської в'язниці, ніби за те, що хотів позбавити себе життя. Але скоро донесли, ніби Іоан наказав своїому дияконові виколоти очі на образі, що був в його темниці; чи то була правда чи ні, трудно судити, але за це з б. патріярхом росправилися в найлютіший спосіб: перше наказано виколоти йому очі, але потім цю кару замінено на другу, — старому дано двісті ударів батогами,—кара, якої не знали закони візантійські.

Звичайно, усе це розлютило Іоана, і він вперто стояв проти пошани образів. Як не як, батіг остаточно не вирішував ще справи, а агітація впливого б. патріярха, що мав багато своїх прихильників, певне робила не мале враження, бо ж і партія образоборців не була тоді малою і не склала ще рук. І певне дійсну правду подає ЖК[5], коли росповідає, що Іоан говорив: „Тільки насильством скинули мене з престолу, але ж не перемогли мене (духовно); бо ж проти моїх слів ніхто не може стати.“

Іоан був людиною дуже цікавою. Знатністю рода не міг він похвалитися, не мав і сильних заступників, а тому всю кар'єру свою зробив сам, дякуючи тільки своїй великій освіті та розуму. За царя Леона V Вірменина Іоан стає його довіреним і підшукує йому докази з старих книжок проти шанування образів; потім стає він вихователем будучого царя Феофила і набуває високий чин патріяршого синкела. Коли в кінці 830 р. втік до арабів головний повководець грецького війська Мануїл, то Іоана післано в осени 831 р. на чолі посольства до халифа Аль-Мамуна,

і він блискуче виконав своє завдання, а разом з тим помирив Мануїла з царем Феофилом. А 21 квітня 832 р. Іоан став вже патріярхом.

І ось проти цього б. патріярха Іоана й виступив молодий наш философ Костянтин, боронячи шанування образів. Коли це було, точно не знаємо, але можливо, що було це перед тим, як Костянтину минуло 24 роки, ЖК[6], цеб-то перед 851—850 роками, за патріярха Ігнатія (847—857). Здається, зібрані були якісь збори, і на них імператор Михаїл (йому тоді було менше 11-12 літ) з патриціями запропонували Костянтину виступити проти Іоана, а самому Іоанові цар ніби сказав: „Як-що переможеш цього юнака, то знову сядеш на свій стіл". Треба думати, що Костянтин уже в той час мав велику повагу за вченість, коли йому доручили диспут з таким сильним противником.

Костянтин відправився до Іоана—Життя зве його згірдливо тільки Аннисом,—разом з іншими посланцями, певне десь до манастиря, в якім перебував б. патріярх. Побачивши перед собою молодика, але нічого не знаючи про старий розум його, б. патріярх згірдливо промовив до всіх посланих: „Ви й підніжка мого не варті, то як же я буду з вами диспутувати?"... А философ спокійно відповів йому: „Не держися людських звичаїв, але поглянь на заповіт Божий; як і ти з землі, а душа від Бога, так само й усі ми; отож, чоловіче, споглянь на землю, і не гордися". На це йому Яннис відповів: „Не пристало восени квіток шукати, не подобає й старця гнати на війну, немов юнака того Нестора"[1]. Костянтин стояв на своїому: „Ти вишукуєш сам на себе причини. Скажи-но, в якій вік душа сильніша за тіло?" Той відповів: „На старість". „То ж на яку війну ми женемо тебе" — питає философ,—„на тілесну

---

1. Тут згадка про юнака Нестора з життя св. Димитрія Солунського. Коли імператор Максимин-Галерій був в Солуні, то він, довідавшися, що Димитрій християнин, наказав вкинути його до в'язниці. У Максимина був воїн-самоборець Лій (Ліей чи Луй), котрого ніхто не в силі був перемогти. Довідався про це юнак Солунський Нестор, взяв благословення від Димитрія, виступив проти Лія і вбив його. Прочувши про те Максимин, наказав вбити св. Димитрія. Див. *П. Лавровъ* в „Чтенія" М. 1895 р. кн. I ст. XXII-XXIII, а також *Филарета* в „Чтенія" 1848 р. № 6 ст. 7 — 8.

чи духовну?". Янній змушений був признатися: „На духовну". „Ну, бачиш — додає философ, — то ж ти тепер маєш бути сильніщим. Не говори ж нам казок, бо ані квіток не шукаємо без пори, ані тебе на війну не женемо"...

Це був тільки вступ до диспуту, і треба признати— вступ знаменитий. Такого вступу ніколи не міг скласти сам автор ЖК,—він мусів його списати з якогось давнього джерела; про ці диспути Костянтина з Іоаном напевне в Царгороді довго ходили найріжніші поголоски, і вони могли бути записані.

Засоромлений старець, каже ЖК, повернув бесіду на інше й сказав: „А ну скажи мені, юначе, чого то ми не вклоняємося й не цюлуємо хреста, як що він поламаний („разорену сущу"), а ви, коли образ намальований лише до грудей, не стидаєтесь шанувати його?" На це философ відповів: „З чотирох частин складається хрест, і коли не хватає хоч одної, то вже не має він свого вигляду; а образ тільки лицем виявляє взір і подобу того, кого ради намальований; і хто дивиться на нього, то бачить, не подобу левову чи рисю, але того, хто намальований". Знову старець питає: „А як це ви кланяєтеся хресту без напису, бувають бо й інші хрести? А коли образ не має напису, чий він, то його ви не шануєте"... На це философ: „Кожний хрест подібний на хрест Христів, а образи не мають усі одної подоби." Старець настоював: „Але ж Бог сказав до Мойсея: Не сотвориши всякого подобія, а ви творите й кланяєтеся". На це мовознавець Костянтин відповів: „Коли б був сказав: Не сотвориши „никакого" же подобія, то твоя б була правда; але ж Він сказав: „всякого," цеб-то недостойного". Не маючи що заперечити, засоромленний старець замовк.

Ось такий був цей перший диспут молодого нашого Философа, як подає його нам ЖК в 5 розділі. Диспут надзвичайно цікавий та жвавий, — ознака, що його записано десь із перших рук. Це був початок широкої апостольської праці Костянтина; скоро йому довелося огненне слово своє понести до мусульман, що завзято нападали на християнську науку.

Проф. А. Воронов в своїй праці „Главнѣйшіе источники" 1877 р. ст. 61 висловив був сумнів, чи дійсно була

така диспута Костянтина з Аннієм. А. Петров продовжив цей сумнів і вже не вірить в цей диспут. „Епізод цей (диспут Костянтина з Аннієм)—пише Петров—сам по собі дуже сумнівний. Звісток про нього не збереглося ані в однім візантійськім літопису, хоч диспут провадився офіційно, в присутності імператора з патріярхом, при урочистій обставі, і кінчився, як знати з Життя, повною поразкою ненависного візантійським літописцям Аннія. Ми знаємо про диспут тільки з Життя Костянтина Философа та з т. зв. Успіння, що має з Життям безсумнівні й тісні зв'язки. А що ж дають ці пам'ятки? Окрім самого факту, Життя оповідає нам і подробиці— самий диспут. Але чи вже ж старий Іоан, відомий в історії за свою вченість, і молоденький Костянтин, що з молодих літ названо його за розум философом,чи вже ж вони могли поважно ставити оден одному ті простацькі („наивные“) питання й відповіді, які ми читаємо в Житті?“[1].

На мою думку, нема підстав відкидати самого факту диспуту Костянтина з б. патріярхом; інша річ, поскільки правдиво передає ЖК[5] зміст цього диспуту; не виключена річ, що тут диспутантам надано тих шаблонових розмов, які були звичайними в той час, але яких вони може й не вели.

ДЖЕРАЛА: Життя Костянтинове розділ 5; Успіння Кирилове; Пам'ять і Похвала Костянтину в „Кир.-Меѳ. Сборникъ“ ст. 310 і 315.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II 146—150, 154—159.—*Воронов* 40—41.—*Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 88, 96—97, 101 — 104.—*Pastrnek* 44—46.—*Ѳ. Успенскій* в „ЖМНПр“ 1890 р. ч. 267 ст. 1—34.—*Ф. И. Успенскій*: Патріархъ Іоаннъ VII Грамматикъ и Русь-Дромиты у Симеона Магистра, „ЖМНПр“ 1890 р ч. 267 кн. I ст. 1—34. — *Воронов* 61 та *Франко* 223 сумніваються, щоби 24 літній юнак міг диспутувати з патріярхом.

---

1. „Лѣтопись историко-филологическаго Общества при Новороссійскомъ Университетѣ“ 1894 р. т. IV. ст. 61: „Спорные вопросы.“

III. Початок місійної праці.

1. Сарацинська місія.

В той час, в половині IX віку, коли роспочинає свою апостольську діяльність Костянтин, в Візантії кохалися в ріжних місіях. Політична міць грецької держави була великою, а тому все було бажання поширити свою владу й на непідлеглі народи. Першим, але вірним ступінем до політичної підлеглости єсть підлеглість релігійна, а тому греки постійно пильнували нести свою віру на всі боки. Разом з тим то був час, коли богословські диспути були потребою щоденного життя, — їх любили і їх бажали; візантійська імперія мала багато країв, де вона стикалася з іновірцями, і де ці богословські диспути були річчу необхідною. Ось тому не повинно вражати нас те, що властиво добрих три четвертині ЖК наповнені цими місіями та диспутами. В той час навіть самі імператори брали участь в подібних місіях безпосередньо (Лев VI Мудрий) чи посередньо. До Царгороду приїжджало багато посольств з проханням прислати учителів, і сам Царгород висилав їх на всі боки. Цариця Феодора, що заступала малолітнього царя, так само кохалася в цих місіях.

Через те, що в ЖК так багато найріжніщих диспут, ще А. Воронов, як ми бачили, висловив був сумнів, чи дійсно було так багато місій, чи не було навпаки,—від опису диспут чи не повстали перекази про самі місії, яких може ніколи не було. Костянтин може склав якийсь полемічний твір проти жидів, мусульман, образоборців і др., твір, який до нас не дійшов; твір був написаний в діялогічній формі. На основі цього твору автор ЖК чи не склав свої оповідання про Костянтинові місії та диспути. Цю думку Воронова[1] поділяє й А. Петров[2] і усилює її ще більше, підкреслюючи необхідність богословського досліду диспут Костянтино-

---

1. Главнѣйшіе источники, 1877 р. ст. 60—61.

2. Спорные вопросы, див. „Лѣтопись ист.-фил. фак. Новорос. Унив." 1894 р. т. 4 ст. 60—64.

вих. Цей критицизм, — здається мені, — мало оправданий, бо ж про місії Костянтинові говорять — правда, дуже коротко,—й інші джерела, а крім того автор ЖК в описах місій подає й зовнішні факти цих місій, а не самі диспути.

Під боком у Візантійської імперії лежав мусульманський Халифат, сильний і високо культурний. Ця висока культура давала йому змогу в широких розмірах вести пропаганду мусульманства, а це звичайно доводило до військових сутичок з греками. Цікаво, що слов'яне в великій мірі були податливі на цю мусульманську пропаганду, і тисячами переходили до Халифату. Візантійські імператори часто засновували слов'янські військові колонії в Малій Азії, а ці колонії вже самим положенням своїм віддавалися на глибокі мусульманські впливи. Ще в 664 р. 5000 слов'ян перейшли були на бік арабів, і їх поселено в Сирії, в окрузі Апамейській, де вони заснували своє власне осібне село Скевоковол. В 687 році, під час війни Юстиніяна II з арабами, 20000 слов'ян з Опсикійської округи передалися арабам, за що позосталих невинних братів їхніх греки немилосердно скатували. І в дальший час слов'яне тисячами наповняли мусульманські землі, — це були втікачі з Візантії або й з своїх земель під час домових розрухів, або полонені; так, письменник IX в. Баладурі оповідає, що арабський повководець Марван, напавши на Хозарію, взяв у полон 20000 слов'ян і поселив їх за Кавказом; тисячами продавали невільників-слов'ян і на ринках Каїру, Триполіса і ін. сарацинських міст.

А культура арабська на той час справді була великою; в основі своїй була вона більше давньо-грецькою; світські науки, а особливо математика, процвітали тут, як ніде в інших землях. Звичайно, це все запалювало духа арабам, і манило їх помірятися своєю культурою з самими навіть греками, тоді найкультурніщим народом у світі. Столиця арабська Багдад, скажемо за часів Гарун-Аль-Рашида та Аль-Мамуна була другим Костянтинополем по своїй культурі та вищих школах. Не дурно ж т. зв. Солунська Легенда твердить, що Костянтин учився в Дамаску.

Але в IX віці в Халифаті починаються часті домові розрухи та бунти, часто з релігійних причин; звичайно,

християнам в такий час доводилося дуже зле. Легче стало за калифа Аль-Мутаваккила (847 — 869), котрий був в близьких зносинах з імператором грецьким Михаїлом; християнам стало трохи легче за нього, — їх допущено навіть до високих державних посад. Але така толеранція дратувала правовірних мусульман, і вони лякали калифа карою Божою. Кінчилося тим, що Аль-Мутаваккил таки відновив усі попередні образливі постанови проти жидів та християн, додавши до них своїх, ще більше дошкульних та образливих. А саме, „неправовірним" наказано носити поверх своєї одежі жовті хустки (навіть раби їхні мусіли мати ці жовті значки), мати дерев'яні стремена та по дві ядрі на сідлах. А перед своїми оселями християне й жиди повинні були поставити дерев'яні фигури чортів. Багато церков та синагог понищено або обернено на мечеті, а на християн накладено податки в подвійному розмірі.

Таким був стан християнства в Халифаті за час початку місійної діяльности Костянтина. Проти мусульманства тоді часом вже й писали. Сарацини прислали були цісарю Михаїлу III два листи, в котрих завзято нападали на християнство, особливо на св. Тройцю: догмат про св. Тройцю був найголовніщою ріжницею православія від магометанства. На прохання Михаїла сарацинам відповідав знаменитий тодішній учений, молодий сучасник Фотія, философ і вчитель Микита Візантієць; він склав три твори проти Ісламу: в однім аналізує вибрані місця Корану, а в двох інших — відповідь сарацинам на їхні листи до цісаря Михаїла III проти науки про св. Тройцю. Були, звичайно, й живі зносини з мусульманами. Єсть переказ, що Фотій їздив до Багдаду послом, ще бувши світською людиною; халиф Аль-Мамун (813 — 833) запрошував до себе з Царгороду відомого грецького вченого Льва Философа, учителя Костянтинового, тільки імператор Феофил не пустив його. Їздив до сарацин і царгородський синкел Іоан Граматик, відомий вчений, пізніше патріярх.

На диспут з сарацинами про св. Тройцю постановлено відправити й молодого Костянтина. ЖК[6] росповідає, що „Агаряне, звані Сарацинами, підняли хулу на єдине Божество св. Тройці, говорячи: „Як це ви, християне, то

визнаєте єдиного Бога, то знову ділите його натроє, твердячи, що єсть Отець, Син і Дух? Коли можете виявити те прилюдно, пошліть мужів, що можуть це довести й осилити нас". Оце причина Сарацинської місії, як її малює нам автор ЖК. Причині цій до певної міри можна няти віри, бо ж подібні диспути та заклики до них в той час не були рідкими; пригадаймо запрошення Льва Философа, поїздку Іоана Граматика та два листи до Михаїла III.

Цісар скликав духовний собор, запрошено на нього й молодого Костянтина — „бѣ же тогда Философъ 24 лѣтомъ". Цісар — звичайно, говорив або хтось з регентів, або патріярх Ігнатій — сказав: „Чи ти чув, Философе, що там говорять пагані агаряне на нашу віру? Ти слуга й ученик св. Тройці, а тому йди та боронися, а Бог, творець усього, в Тройці славлений, Отець, Син і Дух Святий, той подасть тобі ласку й силу в слові, і зробить з тебе ніби другого нового Давида на Голіяфа, що побив його трома камінням, і верне тебе до нас, царства небесного сподобивши."

Почувший Костянтин таке, покірливо відповів: „З радістю йду за віру християнську; що маю солодшого на цьому світі, як жити або померти за св. Тройцю?" До сарацин поїхав Костянтин без брата, хоч т. зв. Сербська Легенда й твердить: „Бѣ же сей Методіє с своим братом в Срацинѣх", але тут просто аналогія до місії Хазарської, де брати були вкупі.

Ось так відбулося відіслання Костянтина до сарацинів. Куди саме їхав Философ, ЖК точно не росповідає, але дає можність догадуватися, що Костянтин їздив до самого амерумни[1], до його столичного міста Багдаду на р. Тигру („Читані Минеи" св. Димитрія Ростовського кажуть, що Костянтин ходив до Самари[2] — це місто на Євфраті в 12 милях від Багдаду, дійсно було тимчасово резиденцією багдадських халифів). Звичайно, це посольство Костянтина викликає багато сумнівів; як що воно справді

---

1. Амерумна чи амерумнія, з гр. ἀμερούμνης, а це з арабського емір-аль-муменін, цеб-то „голова правовірних",—це титул арабських халифів.

2. По-арабському Сармеррая чи Сарамарра.

було в той час, коли Костянтин мав 24 роки, цеб-то в 850—851 році, то час для посольства треба визнати невдалим, бо тоді якраз точилася війна поміж Халифатом та Візантією, і обом сторонам було не до богословських виправ. Дивує нас і те, ще на таку важливу місію — мусульмане ж мали правдиво високо-вчених людей і їх легко перемогти не було надії, — на таку важливу місію висилається 24 літній молодий священник, котрий певне не тільки не знав глибше мусульманського життя, але не знав і мов східних (правда, одне проложне ЖК з XIII—XIV в. росповідає, що Костянтин знав сирійську та жидівську мови „Кир.-Меѳ. Сб." ст. 225). Звичайно, на таке посольство більше надавався б Микита Візантієць, блискучий вчений того часу, автор листів і писань проти мусульманства. Трудно нам судити про все це, бо ж автор ЖК істориком не був і історичних завдань собі й не ставив; не виключено, що місія ця відбулася й не так, як її змальовано в ЖК; відбулася може і в інший час.

Цілий вчений диспут у сарацин ЖК передає нам дуже докладно, і я опишу його, як там читаємо.

В місію до Костянтина додали якогось асикрита (лат. asecretis, секретар державний) та Георгія Полашу (списки дуже плутають це місце, часом передають: „асикрита Георгія и послаша я"). Коли посольство прибуло до призначеного міста, воно побачило огидні річі, які робили сарацини, щоби зневажити християн в місті: на дверях усіх християнських домівок були намальовані чорти. Сарацини — певне вони стріли посольство — запитали Костянтина: „Чи ти розумієш, Философе, що то визначають оті малюнки? — „Я бачу постаті демонські, — відповів Костянтин,—і тому суджу, що там всередині живуть християне,— демони не можуть жити разом з ними й втікають від них геть; а де знадвору нема цього знаку, там демони всередині"...

В той час улюбленою формою диспутів були застольні бесіди, тому й Костянтина запрошено на обід і за обідом точився вчений диспут. Зібралися агаряне, „мудра чадь и книжьна, научена геометріи и астрономіи и прочіимъ ученьемъ". Якою мовою йшла розмова? Скоріще грецькою, тоді добре знаною у мусульман; може вживали й пере-

кладчиків; але трудно допустити, щоби Костянтин постільки знав арабську мову, щоби міг вести нею відповідальний диспут з першорядними мусульманськими вченими.

Розмову зачали агаряне: „Чи ти бачиш, Философе, чудо дивнеє, — божий пророк Магомет приніс нам добру науку від Бога й навернув багато людей; і всі ми держимося закону його, нічого не переступаючи. А ви, християне, тримаючись закону вашого пророка Христа, виконуєте його, як кому до вподоби: одні так, другі йначе". Звичайно, був це тяжкий закид на ріжні секти християнські, яких на сході було справді багато і які дошкульно роз'їдали християнство, а часом сектанти виступали й проти грецького уряду. На цей закид Костянтин відповів: „Бог наш—немов безодня та морська; говорить про Нього пророк: „Про рід Його хто росповість? Візьметься від землі життя Його" (пор. Ісаія 52. 8). Шукаючи Того, багато входить до теї пучини; хто сильний розумом, той за Його поміччу приймає розумове багатство, перепливає безодню й вертається; а слабі, що в підгнилих кораблях намагаються перепливсти, одні потопають, а другі насилу з трудом віддихають і розлінюються... А ваша наука вузька й зручна, її може перескочити кожний, великий і малий; бо маєте лише людські звичаї, котрі всякий може виконати, а крім цього Магомет нічого сам не наказав. Він не утримує вас від гніву та пожадливостей, а позволяє; в яку прірву він тягне вас тим, розумні догадаються. А Христос робить не так: тяжку річ Він підносить здолу догори, навчає людину вірою і Божими вчинками. Бог, творець усього, сотворив людину поміж анголів і тварин: словом та розумом відділив її від скота, а гнівом та пожадливостями від анголів; і хто чого більше має, тим і наближається або до анголів або до тварини."

По тому мусульмане дражливо ставлять Костянтину головне питання, про св. Тройцю. „Як же це ви — питаються вони, — славите Бога в Тройці, коли він єдиний? Поясни, коли можеш. Бо ж ви визнаєте Отця і Сина і Духа; а коли так визнаєте, додайте йому ще й жінку, нехай росплодиться побільше богів"... Костянтина вразила така безсоромність невірних. „Не говоріть хули нечемної!" почав він: „Ми добре звикли від пророків, отців і учителів

визнавати Тройцю, — Отця, Слово й Духа, три постаті в єдиній істоті. А Слово приняло тіло від Діви, і народилося для нашого спасіння, як про те каже й Магомет, пророк ваш, котрий написав так: Ми післали Духа нашого до Діви й дали можність, щоби вона породила (Алкоран, сура 19. 17). Ось це я ставлю вам доказом про Тройцю".

Мусульман здивував цей доказ, — не сподівалися, певне, що Костянтин знає й Коран, — вони перейшли до іншого. „Коли то так, як ти росповідаєш, друже, коли Христос — то Бог ваш, то чому ж не робите того, що він наказує? Бо ж в книгах євангельських написано: Моліться за ворогів, робіть добро тим, хто ненавидить і жене вас, щоку підставляйте, хто хоче вдарити. А ви робите не так, але противне: гострите зброю на тих, хто те робить і вам". На це Философ відповів: „Коли в законі маємо два заповіти, то кого рахувати за виконавця його, — того, хто один виконує, чи того, хто обидва? — „Того, хто обидва" відповіли сарацини. Костянтин продовжував: „Бог наказав: Моліться за тих, хто вас кривдить; але Він же дав приказ: Більшої любови в цім житті немає над ту, як хто душу свою положить за приятелів. Ото ж ми робимо ради приятелів, щоби з полоном тіла не полонена була й душа їхня." Це був натяк на тих християн полонеників та оселенців, яких усе багато було серед мусульман. На них звернули розмову й мусульманські бесідники.

„Христос дав податок — кажуть вони, — за Себе й за других; чому ж ви не робите так само? І коли самі вже не хочете, то чому не даєте податків такому великому й могучому Ізмаїльському народові за ваших братів та приятелів? А ми ж не багато й домагаємося, — тільки-но по золотому, і доки земля стоїть, матимемо, як ніхто інший, між собою спокій". Це було пекуче питання дня, бо як раз за Аль-Мутаваккила з християн почали стягати подвійний податок, а платити його не всі мали можність; певне, тоді про це було досить розмов, довелося й Костянтину сказати свою думку. Він відповів: „Коли хто ходить за учителем своїм і хоче ходити слідом за ним; а коли другий, стрівши, відрадить його,—чи він йому приятель чи ворог?" — „Ворог", відповіли сарацини. Костянтин питав

далі: Як Христос давав данину, яке тоді царство було, Ізмаїльське чи Римське?" Собесідники мусіли зізнатися: „Римське." — Отож — каже Философ — не треба дивуватися нам, бо ж усі ми платимо данину Римлянам". Як відомо, греки в той час ще звали себе римлянами, а свою державу римською.

По цьому сарацини багато й іншого питали, випитуючи Философа із усіх наук, котрі й самі добре знали. Костянтин уміло й рішуче давав на все розумну відповідь, так що осилив їх і тут. Здивовані мусульмане запитали його: „Звідки ти це все уміешь?" По свойому звичаю Костянтин відповів притчею. „Один чоловік набрав в морі води й носив її в мішку (східним звичаєм; мішок шкіряний); чванючись, каже він до чужинців: он бачите, вода, такої ніхто не має, крім мене. А тут прийшов один поморянин та й каже до нього: „Чи ти здурів, — чванишся смердючим мішком... Та ж такої води ми маємо цілу безодню"... Так і ви робите: та ж від нас уся наука пішла".

По тим диспуті повели Костянтина показати йому дива столичні; показали йому колись насаджений сад, з землі виходячий, але він пояснив їм, як то буває. Тоді показали йому все багатство, будинки, прикрашені золотом та сріблом, дорогоцінними каміннями та перлами, і кажуть: „Глянь, Философе, яке диво дивне, яка велика могучість і несчислиме багатство амерумни (цеб-то халифа), владики сарацинського!" А Костянтин їм на те: „Нічого тут дивного, — то слава й хвала Богові, що все те створив і віддав на втіху людям; то все Його, а не когось іншого".

Незадоволені таким кінцем диспуту, мусульмане подали були Костянтинові напитися отрути (про спробу отруїти Костянтина згадує й „Успіння"), але Бог беріг праведного чоловіка, і Философ здоровим вернувся додому.

Оце зміст диспутів з сарацинами, як їх подає нам автор ЖК. Чи ці диспути Костянтин справді провадив так, як їх описує ЖК, на це точно відповісти не маємо змоги. Знаємо, що, напр., диспути хазарські записав був сам Костянтин; а коли так, міг він записати й свої розмови з сарацинами. На жаль, не маємо якихсь інших диспутів з сарацинами, і тому не знаємо, чи не списав автор ЖК з цих других розмов, бо це можна допустити. Жвавість опові-

дання й його жива реальність виключають думку про те, ніби ціла ця розмова—плід фантазії автора; навпаки,—оповідання дуже реальне й не все на користь Костянтин зу: його головна відповідь про св. Тройцю — темна й незадовольняюча; видимої реальної користи Сарацинська місія не принесла; по закінченні її Философові не пропонують навіть дарунків, а він не просить відпустити полонених, як то він робить по всіх інших місіях. Отже, не було підстав у автора ЖК видумувати тут щось для вибілення свого героя, бо якраз такого вибілюючого матеріялу він не подає. Сумніватися можна хиба тільки що до самих обставин цеї місії, — чи не по втертому трафарету тут росповідається про собор, що ніби збірався був в цій справі? Чи не було це в якийсь інший час, а не тоді, коли Костянтин мав 24 роки? У всякому разі Костянтин готувався до цеї місії, студіював Коран, бо знав наперед, що матиме діло з першорядними вченими.

Російський учений В. Ламанський в своїй цікавій праці: „Житіе св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе“,[1] не довіряючи авторові ЖК, попильнував дати своє освітлення Сарацинській місії. Дві обставини найбільше звернули увагу Ламанського: 1. чисто богословська мета посольства і 2. чому на диспут з сарацинами післано таку молоду людину, — аже ж Візантія мала кого післати, хоча б Микиту Візантійця, що був добре ознайомлений з мусульманськими справами.

Ламанський показує, що як раз в 851 році, коли ЖК відправляє Костянтина з Царгороду до сарацин, як раз в той час між Халифатом та Візантією точилася гостра війна, і обидвом сторонам було не до богословських посольств. З арабських джерел знаємо, що перемир'я між воюючими наступило аж в кінці 855 року; тоді грецька цариця Феодора, мати Михаїла, післала посольство до мусульман, до Мутаваккила, щоби обмінятися полоненими. На чолі цього посольства був якийсь Григорій, а з ним багато патриціїв і слуг, всіх коло 50 чоловіка; ось в числі членів цього посольства й був наш Костянтин; був також

---

1. В розділі II, див. „ЖМНПр“ 1903 р. ч. 346, квітень, ст. 348 — 359.

і асикрит, про якого згадує ЖК, — це асикрит Фотій, будучий славний патріярх. Отож, каже Ламанський (ст. 353), „такъ называемая сарацинская миссія Константина Философа паннонской легенды была ничто иное, какъ посольство Византійское, отправленное къ сарацинамъ для заключенія перемирія и для обмѣна плѣнныхъ".

Але для чого ж взято Костянтина до цього посольства? „Ті ж арабські відомості—каже Ламанський (ст. 355—356) — дозволяють догадуватися, що Костянтин Философ получив довірочну й досить небезпечну місію. Як знавець слов'янської мови, котрий на той час (855 р.) вже довершив був що-найменше значну частину своєї величної праці, напр. переклад читань Євангелія та Псавтиря, Костянтин Философ був вибраний, як знавець мови слов'ян, котрі відгравали не малу ролю в військових справах арабів з візантійцями". Правительство бажало „попробувати щастя, чи не вдасться тих слов'ян, що жили на арабській службі та були помусульманені, навернути на християнство. Може бути,—звістка Життя, що сарацини хотіли отруїти Костянтина, і не позбавлена грунту" (ст. 357).

Припущення Ламанського може бути дійсно віригідним, але воно тільки припущення. Можна погодитися, що в 851 р., як що тоді дійсно точилася війна, не могло бути посольства Костянтинового до сарацин; але чому ми мусимо чіпляти його до 855 р., коли вимінювали полонених? Хиба не могло воно відбутися по тому? Аже ж Костянтин був вільний аж до 860 р. В тім місці, куди їздив Костянтин, йому показують ріжні дива, — роскішні палати та дивні садки, звичайні тільки для великого міста, — хиба ж це могло статися десь на грецькій річці Алямісі, де обмінялися полоненими, як каже Ламанський, а не в столиці Аль-Мутаваккила?

На мою думку, мусимо признати, що ціле оповідання автора ЖК в головних основах своїх правдиве; пізніше, по 855 р., коли встановилися ліпші стосунки (може в тім самім 856 чи 857 роках), і могла відбутися ця місія до столиці мусульманської. На трохи пізніщий час Сарацинської місії вказує й „Успіння св. Кирила", — воно цю місію переносить на час після діяльности Костянтина в Брегальниці і після перекладів св. Письма на слов'янську мову; а „По-

хвала Кириллу" Сарацинську місію ставить по Хазарській; виходить, що вже вдавнину був таки переказ про пізніщий час Сарацинської місії.

А Костянтина, хоч молодого, післали певне тому, що він був гарячим красномовцем та глибоким діялектиком; пригадаймо, що угри хотіли були раз убити Костянтина, але він осилив навіть їх своїм сильним учительним словом ЖК[8]; „словесним огнем" палив потім (ЖК[15]) Костянтин і ріжні блуди; отже, він мав таку силу слова, що певне його, хоч і молодого, але знаменитого діялектика (пригадаймо розмову Костянтина з патр. Аннієм), вислано на диспут з сарацинами. Інша річ, хто стояв на чолі посольства; авторові ЖК хотілося поставити на чоло свого героя, але це могло бути й не так: могла бути якась спеціяльна політична місія, а в ній був і Костянтин і принагідно вів свої диспути. Тільки не забуваймо, що в той час любили диспутувати однаково як греки, так і мусульмане,а тому по духу того часу нема нічого дивного і в спеціяльній виправі для богословської диспути. Пригадаймо хоча б богословські диспути у хозар та пізніще в київського князя Володимира про віру.

Як би там не було, а Костянтин в той чи інший час, на чолі місії чи як член її, а проте їздив він до столиці мусульманського халифа і вів там з вченими мусульманами богословські диспути. Ця поїздка до мусульман мала велике значіння в житті Костянтина. По-перше, це була перша його поїздка, — тут він ширше побачив реальне життя і набрався досвіду, так йому потрібного в дальших його місіях. По-друге, в цій місії безумовно Костянтин ближче познайомився з слов'янами, котрих так багато було на землях Халифату; а ця знайомість докладніще підкреслила йому характер його будучого апостольства у слов'янських народів, про що він не переставав думати й про що йому тут могли не раз нагадувати. Бачив Костянтин, як легко слов'яне-язичники кидали свою власну віру й приймали науку Магомета, заохочені до того ще й великою культурою мусульман, ворогів його імперії; у горливого християнина, яким був Костянтин, могла тут тільки закріпитися думка пошукати доцільних способів, щоби привести слов'ян до Христа й не дати їм можности йти до Магомета. По-третє,

під час Сарацинської місії Костянтин віч-на-віч познайомився, що то есть за Богослуження в народній мові; річ у тому, що за халифа Аль-Мансурі (754—755) в Сирії заборонили християнам вчити дітей по-грецькому, бо через це вони постійно й політично тягли до Греції; потім заборонили грецьку мову і в Богослуженні. Через це араби-християне змушені були попереклядати свої богослужбові книжки на живу арабську мову й відправляти Богослуження цею живою мовою, а це все дало не злі наслідки, бо звичайні араби, що не розуміли грецької Відправи, тепер почали її розуміти. Це все бачив і чув Костянтин, і це все знадобилося йому, як перекладчику св. Письма та богослужбових книжок на слов'янську мову.

Такі були цінні наслідки Сарацинської місії. Вони виробляли з грека Костянтина горливого апостола слов'янських народів.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[6]; Успіння Кирилове; Сербська Легенда,—подає, що з Кирилом був у сарацин і Мефодій; Похвала Костянтину; Італійська Легенда про Сарацинську місію зовсім не згадує.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II, 150—154.—*Е. Голубинскій*, „Прибавленія", 1885 р. ч. 36 ст. 167 — 198, 216 — 217. — *Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 104—115.—*Будилович* в „Мев. юб. Сборн." 1885 р. ст. 19—24: „Миссія сарацынская".—*Pastrnek* 46—49.—*Ламанський* в „ЖМНПр." 1903 р. ч. 346, квітень, ст. 348—359. — *A. Brückner*, „Roczniki" т. XXX ст. 18.—*Франко* 223 думає, що Сарацинської місії й не було. — *А. Васильевъ*: Византійско-арабскія отношенія въ царствованіе Михаила III (842—867), „ЖМНПр" 1899.VII. 1—55.—*А. А. Васильевъ*: Византія и арабы. Политическія отношенія Византіи и арабовъ за время аморейской династіи. Спб. 1900 р. XI + 210 + 183 ст., „Записки Ист.-фил. Фак. Спб. Унив." ч. 56.

2. Диспут з Фотієм.

Великий учений свого часу, славний патріярх (25 грудня 857 — 867, 877 — 886, помер в 891 р.), Фотій був разом з тим і дуже видатним педагогом свого часу. Як ми вже казали, мав він в Царгороді свою вищу школу, а пізніше був покликаний до вищої школи регента Варди; не лишав Фотій свого вчителювання й тоді, коли заняв високу по-

саду в державі — став протоасикритом, цеб-то державним секретарем.

Фотій був першим учителем Костянтина в вищій школі в Царгороді. Знаємо, що ученики щиро любили й поважали Фотія, як свого досвідченого професора; любив і поважав його й Костянтин, і лишився близьким приятелем Фотія аж до своєї смерти. Римський бібліотекар Анастасій в своїм вступі до опису Царгородського собору 869 — 870 року говорить про Костянтина, що він—fortissimus amicus Фотія; а це він пише вже по смерті Костянтина, тоб-то виходить, що Костянтин остався вірним другом Фотія аж до кінця днів своїх.

Яке становище займали Костянтин та Мефодій в тій запеклій боротьбі, що тоді точилася поміж Фотієм та патріярхом Ігнатієм (846 — 26 листопаду 857 р., 867 — 877), правильніще — між фотіянами та ігнатіянами, трудно сказати. Але свідоцтво Анастасія, ворога Фотієвого, що Костянтин був fortissimus amicus Фотія [1], говорить само за себе; пригадаймо, що недовір'я та неласка Ігнатія до вченого духовенства не могла вабити св. братів до нього.

Але й близький друг Фотія, Костянтин виступає проти нього, коли переконався, що той робить зле. Розумію тут палку розмову Костянтина з Фотієм з приводу неправдивої науки того про дві душі. Маємо відомості, ніби Фотій навчав про те, що одна людина має дві душі—душу розумну й нерозумну, ψυχή λογική καὶ ἄλογος, або грішну й безгрішну. Костянтин явився до Фотія, і в сильних виразах докоряв свойому приятелеві про необережність. Усю цю справу ось так описує бібліотекар Анастасій в передмові до справ Царгородського собору 869 — 870 року: „За де-кільки років перед тим той само Фотій проповідував, ніби кожна людина має дві душі. Костянтин Философ, муж великої побожности, найближчий приятель його, докоряв Фотієві, кажучи: Нащо ти сієш в народі такий блуд і тим погубив стільки душ?" Фотій відповів: „Не з бажання образити когось говорив я таке, але щоб

---

1. Це свідчення Анастасія цілком розбиває думку Копитара та Шафарика, ніби Костянтин зовсім посварився був з Фотієм, див. „Чтенія" московські 1860 р. кн. 4 ст. 16.

вивідати, що зачав би чинити патріярх Ігнатій, — котрий прогнав людей високої мудрости, — колиб в його час була появилася яка небудь єресь, виведена философськими силогізмами. Але я не знав, що такою наукою загублю стільки душ"... На це Костянтин сказав: „О мудрість цьогосвітня, одуряюча й руйнуюча! Ти кидав стріли до великого натовпу, і не знав, що хтось же із нього мусить бути ранений!... Усім добре відомо, що як задимлені очі не бачать далеко, хоч які б були вони великі та відкриті, так і очі твоєї мудрости, хоч великі й широкі вони, але бувши цілком осліплені димом жадоби та заздрощів, не в стані бачити стежки справедливої. Ось тому правду ти сказав, що не сподівався, щоби твій удар когось поранив, бо ж, маючи таке осліплене згаданими заздрощами почуття проти патріярха, ти й не догадувався, чого накоїв".

Писав це бібліотекар папський Анастасій, запеклий ворог Фотія, прихильник Ігнатія, писав безумовно з оповідань якогось Ігнатіянина. Скільки тут правди, не можна сказати; але одне правда: своїми необережними виразами Фотій дійсно міг подати привід на таке обвинувачення, тим більше, що подібна наука про дві душі не була новиною. А що це було так, маємо на те ще одне свідчення.

Грецький письменник Симеон Магістер, лютий ворог Фотіїв і прихильник Ігнатія, в своїй хрониці під 858 роком росповідає про Фотія таке: „Одної ночі трапився великий землетрус[1]. З цього приводу Фотій вийшов на амвон сказати проповідь, і росповів, що землетрус буває не від гріхів людських, а від лишку підземної води. До того кожна людина має дві душі, з них одна тільки грішна, а друга чиста від гріху. Почувши таке, протоасикрит прийшов до цісаря й росповідає: „Прислуга чіпляється до нас, кажучи: ми думали, що маємо одну душу, і на утримання її получали де-кільки місяців по два модії. А тепер, коли сам патріярх прилюдно говорить, що кожний має по дві душі, то необхідно, щоби нам прибавили ще по два модії." Імператор розсміявся на це і сказав: „ Ось як навчає ця

---

1. Цей землетрус нарід—через агітацію ігнатіян — приняв як Божу кару за переслідування Ігнатія, а тому вимагав полегчення долі переслідуваного патріярха.

хазарська пика (ὁ χαζαροπρόσωπος)!" Покликавши імператор негайно патріярха, сердито запитав його: „Чого-то навчаєш ти, Марзуко, — учиш, нібі людина має дві душі?" Фотій хитрими поясненнями довів цареві, що він так не говорив, що він проповідував про інші річі, а не про це"[1].

Це останнє оповідання Магістра Симеона виразно свідчить, що маємо діло тільки з тими вуличними плітками, яких багато збірали про Фотія його численні противники. Але цікаво, що до боротьби з Фотієм додали ігнатіяне й Костянтина, хоч і пришили його сюди тільки нашвидку білими нитками, бо ж Костянтин був fortissimus amicus Фотія, чого не міг затаїти й ворог цього славного патріярха.

Коли саме відбулася ця розмова Костянтина з Фотієм, легко догадатися. Семен Магістер містить науку Фотія під 858 роком, і певне десь тоді говорив з Фотієм і Костянтин. Фотій, по словах Анастасія, згадує патріярха Ігнатія, а це найліпше могло статися десь зараз по 857 році, коли патріярший престол заняв Фотій (з 25 грудня 857 р.), і коли знялася з цього буря поміж ігнатіянами та фотіянами. Семен Магістер зве Фотія патріярхом, а це так само значить, що розмова була вже по 857 році. На соборі 869 року, коли засуджено Фотія, проклято й науку про дві душі.

ДЖЕРЕЛА зазначено вище. ЛІТЕРАТУРА: *Лавровскій* 202—207. — *Малышевскій*, „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 99, 176 — 193, 1886 р. т. III ст. 573—576, 578—580. — *Potkański* 12—13. — *Pastrnek* 40—41, 49.— *Франко*: Св. Климент, ст. 200: Франко сумнівається, щоби була така розмова з Фотієм.

---

3. Св. брати на Олимпі.

Що робив Костянтин, закінчивши вищу науку, знаємо дуже мало. Ставши священником, був він не довго на високій посаді патріяршого секретаря чи хартофилакса, але цю посаду скоро кинув, бо певне не легко було працювати

---

1. *Migne:* Patrologiae cursus completus. Series graeca, т. 109 ст. 735—736.

з патріярхом Ігнатієм, котрий явно не любив вченого духовенства. Костянтин скоро по тому стає философом, себто професором вищої школи в Царгороді, і на цій посаді працює досить довго. Коли рахувати, що на священника Костянтин висвятився десь по 20 році життя, то можемо припустити, що вже десь в роках 848 — 849 наш философ роспочав свою професорську діяльність. Що робив він крім професорства, Життя росповідає мало, — говорить лише про Сарацинську місію та про диспут з б. патріярхом Іоаном. Треба думати, що таких диспутів царгородський професор мав значно більше, як записало їх ЖК, особливо приймаючи на увагу той час, коли так любили ці диспути.

Молодий професор, поза своєю прямою діяльністю, мав досить часу, щоби подумати й над своєю укоханою ще з молодечого життя ідеєю — слов'янським апостольством. Як я вже казав, в Царгороді було тоді багато найріжніших слов'ян, і Костянтин усе мав нагоду ближче з ними познайомитися. Чернець Хоробрий в своїм незвичайно ціннім Оповіданні про письмена слов'янські твердить, що Костянтин склав їх в 855 році; свідчення це я вважаю правдивим, і думаю, що наш Философ слов'янську азбуку склав і переклади свої роспочав ще в Царгороді за час свого професорування, може дійсно десь в 855 році. Думаю тількі, що в той час Костянтин лише роспочав свою працю, навпомацьки шукаючи ще самого методу її, а сміло повів її вже пізніше.[1]

Певне, не один раз у цей час навідувався молодий професор до своєї матері на батьківщину. Мати жила в Солуні, де, треба думати, було їх родинне господарство. Буваючи в Солуні, Костянтин тепер ще більше й поважніще придивлявся до слов'янського життя і вчився слов'янської мови, а все те остаточно переконувало його, що той шлях навернення слов'ян до Христа, який він обрав собі, єсть шлях найкращий і найпевніщий. Думаю, що не один раз їздив наш философ також і до брата свого Мефодія на його слов'янське княжіння, і там також докладніще познавав життя та мову слов'янського народу; тут

---

1. Докладніще росповідаю про це в IV-м томі цеї праці.

певне роспочалися й перші розмови Костянтина з братом на теми перекладу св. Письма на слов'янську мову.

Як саме йшла професорська діяльність Костянтинова, нічого не знаємо; припадає вона на час першого патріяршества Ігнатія (846 — 857); а беручи на увагу підозрілість і нелюбов цього патріярха до науки, можна думати, що професорування Костянтинове не було легким. Додаймо до цього, що р. 855-го, з наказу Варди, основника вищої придворної школи в Царгороді, де професорував Костянтин, замордовано одного з регентів держави, логофета Феоктиста, горливого покровителя Костянтинового. А трапилося це так. З бігом часу становище Феоктиста ставало все міцніщим, а це дуже лютило егоїстичного Варду. Феоктист до того зробив велику помилку: він поміг тому, що впливовий регент Мануїл, головнокомандуючий грецьким військом, змушений був кинути регентство й свій уряд; команду над військом приняв тоді Феоктист, робив навіть дві виправі на ворогів, але обидві дуже невдалі. Варда все каламутив проти Феоктиста, а головно — намовив проти нього цісаря Михаїла, пускаючи чутки, ніби Феоктист хоче оженитися з царицею Феодорою й проголосити себе імператором. Закінчилося все це на тому, що Варда з Михаїлом змовилися вбити Феоктиста; одного дня сам Варда напав на Феоктиста і начав його бити; збіглися заговірники й арештували Феоктиста; а потому післали підкуплених таврійських скифів (здається киян) і ті вбили Феоктиста... Варда отримав титул кесаря.

Цариця Феодора сильно протестувала проти цього вбивства, а тому через рік потому, року 856-го насильно віддано до манастира Гастрія, а потім пострижено й царицю матір, Феодору, котра теж опікувалася Костянтином. Таким чином Костянтин був позбавлений своїх високих заступників, й життя його в Царгороді стало тяжким. Здається, що в цей час радикальних і насильних політичних змін змушений був кинути своє слов'янське княжіння і вступити навіть до манастиря і старший брат Мефодій...

А життя в столиці для такої людини, яким був Костянтин, ставало морально все тяжчим. Регент Варда, брат цариці матері, людина геніяльних здібностей, покровитель вищої науки, але разом з тим чоловік мало моральний, самовладно рядив державою, і не допускав молодого

імператора Михаїла до влади. А Михаїл ріс в роспусті та в п'янстві, чому Варда ані трохи не противився. П'яницькі вибрики царя стали голосними, та цар з ними й не ховався; дійшло навіть до того, що цар зо своїми приятелями не один раз прилюдно насміхався з християнської віри. Щедрістю своєю Михаїл привернув столичну голоту на свій бік, і вона охоче підтримувала царя, де було потрібно. Щоби тішити нарід, цар завів великі вистави комедій, але сюжети для цих комедій та фарсів часом бралися зовсім невідповідні. Так, історія зберегла нам опис ось такого прилюдного маскараду Михаїла: цар урядив велику „церковну" процесію. На чолі процесії по головних столичних улицях йшов царський жартун, зодягнений в повну патріяршу одіж; за ним 11 костянтинопольських єпископів в золотих ризах, а за єпископами — товпа священників та дияконів, — все це переодягнена придвірна челядь; з церемонією в повній цісарській параді йшов і сам імператор Михаїл. Маскарад йшов помалу головними царгородськими вулицями з свічками, густо кадили ладаном і голосно співали пісні — на честь роспусти та п'янства... На великих площах процесія спинялася, і тут урочисто причащали нарід — оцтом та горчицею, на потіху й регіт імператора та столичної голоти; правда, пошкодованим зараз же щедро платили...[1]

Один старий єпископ, Василій, десь в рр. 862 — 865 попробував був всовіщати й навчати імператора Михаїла, але розгніваний цісар власноручно побив старого архієрея і розбив йому лице[2]...

Ось такий був моральний стан тодішнього столичного життя. До всього цього скоро прибавилося нове. Патріярх Ігнатій не погоджувався на насильне постриження цариці Феодори, докоряв цареві та Варді за роспусту; взагалі він стояв на заваді честолюбним замислам самовладного Варди. Варда був людиною дуже роспустною,—

---

1. *В. Бильбасов*, т. II ст. 158. Як бачимо, російський імператор Петро I, роблячи подібні маскаради, вже мав на цім полі попередників.

2. *А. Лебедевъ:* Очерки внутренней исторіи візантійско-восточной церкви в IX, X и XI вѣкахъ, М. 1902 р. ст. 36—37.

свою шлюбну жінку він прогнав, і були поголоски, що він живе з своєю невісткою, вдовою по його сині. Патріярх Ігнатій всовіщав Варду, але нічого не помогло. Тоді Ігнатій в свято Водохрещів, 6 січня 857 року, прилюдно відмовив роспустному Варді в причасті. Але цього було мало. Коли в 856 р. усунено від влади царицю Феодору, Варда домагався, щоби патріярх Ігнатій царицю та її дочок постриг у черниці. Ігнатій відмовився зробити (це, правда, зробили таки інші). Покінчилося все на тому, що розлючений Варда 23 листопаду 857 року зсадив Ігнатія з патріяршого престолу, обвинивши його в державній зраді, і без суду заслав патріярха в манастир на о. Танеринф (Теревинт). Державний секретар чи протоасикрит Фотій, з мирян, скоро пройшовши потрібні духовні ступіні, 25 грудня 857 р., на Різдво, став патріярхом. Правда, на той час це не було справою особливо разячою, бо приклади патріярхів з світських осіб були вже й до того; напр. з світських, з державного секретаря, став в 806 р. патріярхом Никифор; патріярх Тарасій (784—806), що був перед Никифором, також був до того державним секретарем, як то ми бачили вище.

Варда росправився не тільки з самим Ігнатієм, — він позасилав по манастирях і його прихильників. Патріярх Ігнатій, що 33 роки провів в манастирській самоті, дуже добре ставився до манашества та до простого народу; воно тепер горою заступилося за скиненого патріярха і голосно протестувало. В оправдання Фотія треба сказати, що він не хотів іти на патріярха при живому попередникові, і тільки бажання рятувати церкву в тім прикрім положенні змусило цього славного вченого стати на чолі церковного управління. Він зараз же пише до Варди листи, в котрих заступається за Ігнатія та просить за його прихильників. А до вірних Фотій випустив гарячу відозву, в котрій під присягою заявив, що він не повинний в детронізації Ігнатія, що він уважає Ігнатія невинним і нікому не дозволить говорити щось недобре на б. патріярха.

Заславши Ігнатія, Варда не лишив його в спокої. Почалися всякі допроси та вивідування, щоби доказати, ніби Ігнатій готував державну зраду. Але нічого не вивідали, і тоді почали переслідувати самого Ігнатія, примушуючи

його зріктися патріяршества. Де-кільки разів садовили Ігнатія в вохку в'язницю, вибили йому два зуби, морили голодом, але Ігнатій не здавався... Те саме роблено і з прихильниками Ігнатія,—їх висилано в далекі краї, майно конфісковано, а де-кому навіть відрізали язика.

Але все зле, що робив самовладний Варда, впало тепер на неповинну голову Фотія. Його обвинувачували і в скиненні Ігнатія, і в переслідуванні ігнатіян. Лагідне відношення самого Фотія до ігнатіян довело тільки до того, що ті зібралися в лютім 858 р. на собор в царгородській церкві св. Ірини, і тут оголосили Ігнатія своїм законним патріярхом, а Фотія осудили й анафематствували. Звичайно, по цьому довелося вже й Фотієві вжити репресійних мір для привернення ладу в церкві.

Патріярх Ігнатій також не сидів спокійно, а тому з лютого 858 року Варда береться й за нього. Всякі допроси та домагання відбувалися перше на острові Теревинті, а пізніше відвезли його в Нумера, де, як свідчить його прихильник Микита Пафлагонський, патріярха закували в кайдани й кинули до в'язниці; пізніше його вернули знову на о. Теревинт, де на нього напали були руси й забили 22 його людей.[1] Багато діяльних ігнатіян втікло до Риму, бо Ігнатій був великим приклонником папства, частину вислано в далекі міста, напр. до Херсонесу.

Ось такий був політичний та церковний стан в Царгороді під час професорування там Костянтина. Що було робити в цім киплячім кітлі йому, людині з чернечими нахилами, людині ідеальних поглядів, що все мріяла про апостольські труди? Треба думати, що до нового патріярха, до свого вчителя й приятеля Фотія Костянтин зберіг добре відношення, коли навіть Фотієві вороги звуть його fortissimus amicus Фотія;[2] але знаємо (з передмови до собору 869 р.), як Костянтин гостро докоряв Фотієві, що той має „осліплене заздрощами почуття проти Ігнатія" (obcoecatum sensum adversum Patriarcham passionibus habens). Виходить, що Костянтин мирився не зо всім тим, що робив його славний учитель; на це вказу-

---

1. *Ламанскій*, „ЖМНПр" 1903 р. кн. XII ст. 373.

2 В передмові бібліотекаря Анастасія 869 р.

вало б також і те, що в цей час ані Костянтин, ані Мефодій не заняли видатних церковних посад.

І Костянтин робить крок, який власне й повинен був зробити чоловік його світогляду, — він кидає галасливу столицю і втікає до манастиря. Коли саме це сталося, вісток про це не маємо; ЖК[7] каже, що це було „не по мънозѣ врѣмени" по Сарацинській місії, але точної дати цеї місії ми не знаємо; вище я вже казав, що її можна б відносити й на час зараз по 855 році, може десь в р. р. 856—857, а тому полишення Царгороду можна б віднести на 858 рік, на час по розмові Костянтина з патріярхом Фотієм за його науку про дві душі.

ЖК[7] так описує життя нашого философа, коли він покинув столицю: „Костянтин відрікся всього життя цьогосвітнього й оселився на одному спокійному місті; тут він прислухався тільки до себе самого (до своєї душі); нічого не лишав він на завтрашній день, але все роздавав убогим, покладаючи турботи на Бога, котрий щоденно дбає про всіх. Одного дня в свято слуга йому скаржився: „Нічого не маю на врочистий цей ден"; Костянтин відповів йому: „Той, що нагодував колись Ізраїльтян в пустині, той подасть і нам тут їжи. Піди та й поклич бодай п'ятьох убогих, покладаючись на Божу поміч." А коли настала обідня пора, зараз приніс один чоловік багато всякої їжи та 10 золотих... І Костянтин за це все подякував Богові".

Де саме оселився Костянтин, покинувши столицю, сказати точно не можемо; ЖК про це каже дуже невиразно: „Сѣде на єдиномь мѣстѣ без молвы". Найскоріще таке місце міг знайти Костянтин в якомусь манастирі, може підмійському; до послуг философ мав собі слугу, міг кликати убогих людей, а багаті могли приносити йому подаяння, — усе це не могло бути в глухім кутку. Скільки пробув тут Костянтин, не знаємо, але певне мав час на добре роздумування, що має він далі робити.

А в цей час старший брат його Мефодій кинув зрадливий цей світ з його насильствами, пішов на гору Олимп, „де живуть святиї отці", і приняв тут манашество. Було це, можливо, цо царгородських переворотах 855 — 856 року, може навіть як їх наслідок. Оселившися на Олимпі і прочувши, що брат Костянтин покинув роспустну сто-

лицю, Мефодій кличе брата до себе на Олимп. „І пішов Костянтин — росповідає ЖК[1] — на Олимп до брата свого Мефодія, і почав він тут жити й молитися Богові без перестанку, бесідуючи тільки з книжками".

Гора Олимп була славна вдавнину; лежить вона в Малій Азії, в північно-західному кутку її, коло Мармурового моря (давня Пропонтида), в окрузі Віфінії; турки ще й тепер звуть цю гору Кешиг-даг, цеб-то „гора ченців". Часом плутають цей мало-азійський Олимп з Олимпом фесалійським, добре відомим з грецької мифології[1]. З давнього часу Олимп мало-азійський вславився своєю роскішною природою та теплими водами, що тічуть на північно-західнім схилі Олимпу, недалеко від міста Брусси; тут, коло цих термів, імператор Юстиніян (527 — 565) побудував двірець, шпиталь і церкву арх. Михаїла. Більша частина Віфінії, де знаходився Олимп, входила в склад т. зв. Опсикійської теми, в котрій містилася царська гвардія і в котрій було надзвичайно багато слов'ян. Візантійські імператори любили приїжджати до Опсикійської землі, щоби покористуватися тут також і роскішними цілючими теплими водами.

Уже з найдавнішого часу Олимп славився, як гора святих людей. Ще за часів Діоклетіяна (284 — 305) жили на Олимпі пустельники в печерах, напр. св. Неофит. За Максимиліяна (305—311) також знаємо тут святих. А в пізніщих часах, особливо VIII віку, Олимп вже пишався славою своїх св. отців, подвижників і затворників. Сюди постійно йшло багато людей, що шукали собі заспокоєння від суєти цьогосвітньої. Утікали сюди ченці і з інших манастирів, особливо східних, на які нападали часом мусульмане; а Олимп, що був в військовій Опсикійській темі і лежав близько від Царгороду, давав справжній спокій своїм мешканцям. На Олимпі було багато найріжніщих манастирів: Авгарів, Антидіїв, Утотелаос, Трихаликс, Воронів, Писсадинонський, Мидикійський, Символів і др. Були манастирі родинні, які засновували тут окремі родини; були

---

1. Перегляд літератури про положення гори Олимпа дає *Г. Воскресенський* в „Богословская Энциклопедія" т. X ст. 291—292, 1909 р.

манастирі, напр. Символів, що славилися своїми книжними багатствами.

Олимп дав дуже багато найріжніщих святих мужів. Чернече життя було тут суворим, і кожний чернець проходив добру школу. Ченці олимпійські, відходячи від життя, не поривали з ним остаточно, — Олимп дав багато славних єпископів, митрополитів, були з нього навіть патріярхи. Нераз бувало й так, — в VIII та IX віці, — коли олимпійські отці не боялися говорити гостру правду ввічі навіть царям та патріярхам, і частенько голосно протестували проти несправедливих нападів царських на церкву.

Під час образоборства (726 — 842) Олимп надзвичайно прислужився православію, — олимпійські отці міцно стояли за шанування образів, і донесли його чистим через столітню образоборчу бурю. Багатьом з них довелося немало й витерпіти за свої переконання в справі образів. Разом з тим за час образоборства населення Олимпу значно побільшилося, бо сюди втікали, хто міг, від переслідувань образоборців. На Олимпі жило багато ченців, що займалися малюванням образів, — усі вони, звичайно були проти образоборців. Під час боротьби ігнатіян з фотіянами значна частина олимпійських ченців стала на бік Ігнатія. Ченці любили Ігнатія ще за пам'ять про батька його, імператора Михаїла I, що добре поводився з ними. За Ігнатія стояла переважно малосвідома частина, серед якої велася відповідна агітація й серед якої повставали найріжніщі наговори та плітки проти Фотія. І тому Фотій змушений був вживати проти них репресійних мір. Папський бібліотекар Анастасій в передмові до справ Царгородського собору 869 — 870 року пише, ніби Фотій на початку 860 років розігнав був отців з Олимпу, а келлі їхні попалив; звичайно, це вже пересада, — Анастасій був ворогом Фотія і міг перебільшити подію, про яку грецькі джерела нічого не говорять, — а вони не забули б цього Фотієві. Тим часом Олимп пишався своїм святим життям як за Фотія, так і по ньому.

Отже десь під цей час і прибули св. брати на Олимп, перше Мефодій, а пізніще й Костянтин. В якім саме манастирі помістилися вони — годі сказати; може в манастирі Символів, де була добра бібліотека. Тут св. брати й спо-

чили після світських турбот та марної суєти. Обидва вони занялися читанням, як про це свідчать їхні Життя. Про Мефодія читаємо, що він, ставши ченцем, жив на горі Олимпі, „повинуяся покоромъ и совершая весь исполнь мнишескій чинъ, а къ книгахъ прилежа“ ЖМ[3]. Так само й Кирил: „въ Олимпъ же шедъ къ Мефодью, брату своєму, начять жити и молитву творити беспрѣстанья къ Богу, токмо къ книгами бесѣдуя“ ЖК[7]. Більше про життя св. братів на Олимпі джерела нам нічого не подають.

По довголітній перерві стрілися брати під тихою манастирською стріхою на Олимпі; стрілися, щоб більше по тому вже ніколи не росходитися. Мали досить часу добре передумати все пережите. Мефодій вернувся з слов'янського княжіння, і мав що росповісти про характер та звичаї слов'янські. Слов'янське життя бачив та знав і Костянтин, але Мефодій працював серед них „многа лѣта“, тому знав це життя реально й докладно. Пережите за останні роки, побачене під час Сарицинської місії, вичитане з відповідних книжок,—усе це потроху відкривало Костянтинові той шлях, яким можна найлегше дійти до здійснення задушевних многолітніх його мрій, — до охрещення слов'ян, до навернення їх до Христа й до грецької церкви. Шлях цей тепер не один раз обговорювався й аналізувався поміж братами; Костянтинові певне цікаво було почути думку свого практичного брата, тепер знавця слов'янського життя, але шлях цей вже раніще намітив Костянтин,—це був переклад св. Письма на мову слов'янську, проповідь слов'янам Христа живою їхньою мовою. Це був надзвичайно смілий шлях, а до того й зовсім незнаний. Смілий—бо ж між греками—особливо ігнатіянами — треба було пошукати людей, котрі б не визнавали такого методу єретичним; перекладати Євангелію на варварську мову — на те мало хто з греків пристав би в той час. Не знаний був цей шлях, бо про старі переклади на східні мови тоді вже забуто, а нових не роблено.

Але всіма силами душі й розуму свого Костянтин відчував, що до слов'ян найскоріще й найближче можна підійти тільки несучи їм Євангеліє в рідній їм мові, може правлячи їм і Богослуження в живій їхній мові. А коли не буде того,—підуть слов'яне-язичники або до Риму, або

ще гірше—пристануть на мусульманство, на яке вони так охоче тоді йшли. А в такім разі величезний цей нарід буде втрачений для грецької церкви.

Думаю, що всі ці думки носилися вже в голові Костянтина, він їх передумав ще в Царгороді під час професорування. Думаю, що дата, яку подає чернець Хоробрий для зложення слов'янської азбуки — 855 р., дата ця єсть правдива,—то був початок перекладів Костянтина з грецької мови на слов'янську. Початок не смілий, перша проба сил, яку робив Костянтин в Царгороді.

Але тут, в манастирському затишку на Олимпі, брати передумали все, що стосується до перекладу св. Письма на живу слов'янську мову. Тут же й роспочав Костянтин ці переклади вже сміліще, а правдивіще — продовжував їх далі. Мефодій, як знавець слов'янської мови й життя, допомагав братові в цих перекладах. Думаю, що в цей час Костянтин переклав уже вибрані місця з Євангелія, перекладав певне й Псавтиря.

Брати надзвичайно полюбили цю святу гору Олимп. Здається, що вони заклали тут і свій родинний манастир, що було звичайним в ті часи; на це вказувало б те місце з ЖК[18], де Мефодій просить папу Адріяна II віддати йому тіло Костянтинове, бо мати закляла їх, що коли хто з них перший помре, нехай брат принесе тіло того „въ свой братенъ монастырь“ і тут поховає; чи не був цей „братенъ монастырь“ власне родинним манастирем на Олимпі, в якому осілася може й мати їхня Марія? Таке саме свідоцтво знаходимо і в Італійській Легенді в розділі 11: хто з братів переживе, той мусить привезти тіло померщого брата ad monasterium suum. Правда, міг це бути й такий манастир, в котрім предки та батьки св. братів були ктиторами. Манастир цей особливо кохав Мефодій, і пізніще, під час тяжкої праці та ріжних турбот на Моравах, не раз його згадував, як місце тихого спочинку; тому, умираючи, Костянтин благав брата не проміняти свого великого апостольства на затишну гору: „А ты любиши гору вельми— просив він брата,—то не мози горы ради оставити ученья своєго“ ЖМ[7].

На Олимпі Костянтин жив лише як безженний священник, не приймаючи чернецтва,—ченцем став він пізні-

ще, в Римі, за 50 днів перед смертю; пізніщі перекази часом роблять Костянтина ченцем ще за молодих років, пор. в Солунській Легенді слова митрополита до Костянтина: „о старче ігумне". Навпаки, Мефодій був ченцем, але не був священником; твердження Бильбасова II. 19 і інших, ніби в Царгороді висвячено на священника й Мефодія, не має підстав.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[1],ЖМ[2],[3]. ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II, 19, 78, 161—162. — *Архангельскій* 5. — *Малышевскій* II, 120 — 121, 182 — 183, 388 — 390; в „ТрКДАк" 1886 р. т. III ст. 549 — 586 спеціяльна праця *Малишевського* про Олимп: „Олимпъ, на которомъ жили свв. Константинъ и Меѳодій"; див. в окремій праці ст. 441 — 479. — *А. С. Будиловичъ*: „Олимпъ" в „Мео. юб. Сборникъ" 1885 р. ст. 8 — 19. — *А. Соболевскій*, „Унив. Изв", Київ, 1885 р. кн. 9 ст. 298—299 настоює, що Олимп, куди пішли св. брати, був в Фессалії. — *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви ч. I т. 2, вид. 2, ст. 335. — *Пыпулевскій*: Дѣятельность св. Константина и Мефодія, Кіѣв, 1862, р.,—твердить, ніби гора Олимп—то Афон.

IV. Хазарська місія.

1. Хазарське посольство в Царгороді й вираження св. братів в нову місію.

Скільки саме пробули Костянтин та Мефодій на затишному Олимпі, точно сказати цього не можна,—джерела про це мовчать; думаю, що не довго,—десь коло двох років, або трохи більше (може 858—860). Правда, можна допустити, що розмова Костянтина з Фотієм 858 р. могла статися в Царгороді під час одного з приїздів Костянтинових до столиці з Олимпу, бо ж Философ, не бувши ченцем, певне з Олимпу не раз приїжджав до Костянтинополя; тоді побут Костянтина на Олимпі був би довшим, — десь від Сарацинської місії (з 856—857 р.). У всякому разі побут цей був дуже корисним: Олимп назавсіди лишиться в літописах слов'янської культури найсвітлішим місцем, бо ж це особливо тут робилися перші переклади св. Письма на мову слов'янську.

Але потурбовано братів і в затишному закуткові, — прибули до Царгороду посли від хазар і просили послати вчителя, щоби показав їм правдиву віру. В той час подібні посольства, як ми бачили, були звичайними, — ще було досить народів, які не прилучилися до одної з нових вір. Грецька імперія в той час була сильною та блискучою, її державний блиск був заздрістю для всіх інших земель; тому й на віру грецьку скрізь звертали більшу увагу, і до Царгороду часто прибували посольства з проханням прислати вчителів, щоби навчили грецької віри,—чи приймуть чи не приймуть цеї віри, це річ інша, але послухати розумних вчителів було цікаво. Не треба думати тільки, що ініціятива таких посольств усе виходила від чужих народів; навпаки, ініціятиву скорі подавали самі греки,—чи то їхні купці,—а вони ж їздили торгувати по всіх землях, — чи то їхні дипломати. Цариця Феодора, горлива християнка, любила такі посольства, любив їх і Фотій, і тому їх не мало було в грецькій столиці.

Ото ж явилося до Царгороду й посольство від хазарської землі; хто саме послав це посольство, докладно джерела про це не подають; ЖК,ЖМ і Легенда Італійська росповідають, що посли прибули просто від хазар, ніде не говориться, що прибули вони від хазарського кагана. Думаю, що посольство це було приватною ініціятивою хазар-язичників, звичайно, з відома і за згодою кагана.

Посли від хазарської землі прибули до цісаря та й говорили: „Ще від віку визнаємо ми єдиного Бога, що панує над усіма, і поклоняємося йому на схід, удержуючи також і свої бридкі звичаї (слово „бридкі“, „студьни“, показує, що частину промови цеї склав сам автор ЖК). Жиди намовляють нас приняти їхню віру та звичаї, а сарацини (мусульмане) тягнуть нас на другий бік, обіцянкою миру та дарунками тягнуть нас на свою віру, кажучи, що їхня віра найкраща серед усіх народів. От через те шлемо до вас, згадуючи стару дружбу та любов. Ви нарід великий, державу свою від Бога держите; просимо вашої ради та мужа книжного. Як що він перепре жидів та сарацин, то приймемо вашу віру“. Так передає нам ЖК[8] промову й бажання хазарських послів; власне так само оповідає про це й Італійська Легенда в І-м розділі: „У той же час (по рукоположенні

Костянтина в священники) до згаданого імператора прийшли посли хазарські, котрі просили й молили його післати до них якогось вченого мужа, що правдиво навчив би їх кафолицької віри; вони добавляли між іншим: „Тепер то жиди на свою віру, то навпаки сарацини на свою намагаються нас навернути. А ми не знаємо, до кого найкраще нам пристати, тому порішили попитати ради про свою віру та спасіння у великого й кафолицького імператора, найбільше покладаючись на вашу вірність та старинну дружбу".

Костянтина не було в Царгороді, як прибули сюди посли з Хазарії, — він був тоді на Олимпі, тому імператор післав за ним („тогда възискавъ цѣсарь Философа и изобрѣть ЖК[8]); як Философ прибув, імператор (звичайно, говорив скорі не Михаїл III, хоч мав уже 21 рік, а патріярх Фотій) переказав йому прохання хазарських послів і сказав: „Йди, Философе, до цих людей, і повчи їх про святу Тройцю з допомогою Її; бо ніхто інший не зможе достойно цього зробити". Костянтин відповів: „Коли приказуеш, царю, то на таку справу піду з радістю пішки та босим, без усього, чого не повелів Господь носити ученикам Своїм". Цісар на те сказав: „Коли б то ти сам хотів таку справу робити, то добре мені відповідаеш; але дбаючи про повагу імперії, підеш урочисто з цісарською поміччу", ЖК[8]. Де-які подробиці до цього додає Італійська Легенда: „Тоді імператор, порадившись з патріярхом, покликав до себе згаданого Философа, і з великою честю післав його туди разом з хазарським й своїми послами, бо імператор цілком довіряв мудрості й красномовності Костянтина". Історичний документ, — лист папського бібліотекаря Анастасія з 875—879 р. до єп. Гавдерика, — нічого не згадуючи про хазарське посольство, росповідає: „Імператор Михаїл післав Костянтина Философа в Хазарію проповідувати слово Боже".

Що ж то був за нарід, котрий прислав посольство до Царгороду, просячи книжного мужа? Хазари, нарід тюркського походження, здавна запосіли були землі по північному березі Чорного моря, на сході аж по Каспійське море, гірло Волги, Кавказ, а на заході володіючи Дніпром і Київом, і може й далі на захід; в Криму хазарські володіння межували з грецькими. Центрами хазарського

володіння були: Ітиль (Ітиль—це хазарська назва річки Волги; тепер Астрахань), столиця головного кагана при гірлі Волги, фортеця Саркел чи Біла Вежа на Доні, і Босфор чи Керч, де жив васальний каган, якого владі підлягав Крим. Головним осідком хазар були прикаспійські землі. Хазари підбили під себе багато слов'янських народів, напр. полян, сіверян, радимичів, в'ятичів і др., що платили їм данину. Навіть в самій столиці хазарській, в Ітилі жило багато слов'ян, котрі мали тут свої обістя й займалися торговлею; тут же був для них осібний суддя. Хазари володіли величезними просторами, брали данину з багатьох народів, але між ними, здається, було найбільше слов'ян; ось тому Хазарією часто називали греки та інші народи також і землі слов'янські, а самих слов'ян звали хазарами.

Хазари не мали одної віри, та й не могло її бути на таких великих просторах. Пануючою вірою проте було тут юдейство, котре за останню чверть VIII-го віку, з часу кагана Булана (коло 740 р.), стало вірою каганів та придвірних вельмож. Але кагани визначалися великою терпимістю до всіх вір і не мали ані бажання ані нахилу силою ширити юдейство; звичайно, дивлячись на вищі верстви, багато й других приймало жидівство. У той час на жидів піднялося було гостре переслідування як в Халифаті, так і в Візантії, а тому багато жидів переселилося до Хазарії і знайшли собі тут спокійний прийтулок. Оселившися в Хазарії, вони занялися пропагандою жидівства, і досягли великих успіхів, — бо ж каган і вищі верхи держави все були віри жидівської. Жиди знову стали народом державним.

Крім жидівства дуже поширеною була в Хазарії й віра мусульманська чи сарацинська, як звуть її наші джерела; віру цю занесено сюди під час війн з багдадського Халифату, а потім під час союзів з ними. Ще р. 690-го, побивши хазар, араби змусили їх приняти іслам; і пізніше, р. 868-го знову в більшім числі приймають магометанство[1]. Дуже багато військових в Хазарії були власне мусульманами, почасти з Халифату, а побільшості вже з місцевих неофитів (хазари мали постійне військо з магометан та

1. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ" 1865 р. ст. 45.

слов'ян). Небагато було тут християн, — християнство йшло сюди з Тавриди від Візантії, від грецьких купців, полонених і др., але з часом число християн все більшало, бо християнство охоче приймали й слов'янські племена.

Самі кагани, здається, добре зрозуміли, що віри мусульманська та християнська небезпечні їм політично, бо ж нарід, одної віри з народом сильніщим, все горнеться до цього сильніщого; тому кагани вибрали собі урядовою вірою жидівство, як зовсім безпечне політично.

Але найбільше в Хазарії було т. зв. „язичників", цебто людей, що держалися віри батьків своїх і не приставали на віри нові; таких особливо було багато серед слов'ян. Вони міцно трималися своєї старої віри, якої головнішою засадою була терпимість до всіх вір і до всіх богів; але з часом ці „старовіри" переконалися, що світ перебудовується, і що повинно приставати до якоїсь з чужих вір, коли вже самі слов'яне не заклали собі своєї нової віри.

Уряд хазарський не силував своїх підданців до якоїсь одної віри. Як свідчить арабський письменник Массуді, в хазарській столиці Ітиль було 7 суддів для людей ріжних вір: по два для хазарських жидів, мусульман і християн і один для слов'ян-язичників. Але цього не можна сказати про самих визнавців трох на цих землях нових вір, особливо про мусульман та жидів. Язичників було тут найбільше, а тому й жиди й мусульмане нахиляли їх на свій бік, кожний хвалячи свою віру й гудячи чужу. Від цеї пропаганди язичникам — а це були переважно слов'яне — життя стало не милим; можливо, що пропаганда ця не все була й спокійною. Таким становищем скористали грецькі купці та дипломати, і піддали язичникам хазарським думку пошукати ради у греків. Язичникам добре вже в'їлося і жидівство, і мусульманство, і вони охоче вхватилися за третю віру, менше відому, яка їм ще не дошкулила. Та певне віра ця була доброю й правдивою, коли її визнавав такий могучий нарід, як греки. Бажання насолити своїм жидам та мусульманам було не останньою причиною, котра викликала посольство хазарських язичників до царя Михаїла; цю власне причину так ясно знати на цілому описові диспути з хазарами. Промова послів в грецькій столиці,

як її передають джерела, красномовно свідчить нам, що посольство це прислане було не від жидів і не від мусульман, — його прислали лише хазарські язичники, цеб-то в більшості, а може й виключно, слов'яне; в самій промові послів виразно бренить недовір'я до віри жидівської та мусульманської, а так не говорили б визнавці цих вір.[1]

Зносини Хазарії з Візантією роспочалися рано і ставали з часом все більше та більше приятельськими. Ще цісар Іраклій, воюючи з персами, схилив на свій бік в 626 р. й хазар. За поміччу до хазар звертався й імператор Юстиніян II (685—695, вдруге 705 — 711), який навіть і оженився з дочкою кагана, Феодорою, що приняла християнство. Так само й Лев Ісаврянин, перший імператор образоборець, оженив свого сина й наслідника Костянтина V Копронима з хазарською принцесою Іриною. Ця розумна й сильна волею хазарка, по смерті чоловіка, коло піввіку рядила імперією, навіть при синах своїх Льві IV (775—780) та Костянтині VI (780—792), а коли останній дійшов віку і міг сам рядити, мати хазарка в 797 р. осліпила сина й скинула його з престолу; і тільки в 802 р. нарешті позбавили влади цю хоробру, але марнотратну хазарку й вивезли її на о. Лесбос, де через рік вона й померла. А вже за часів життя св. братів, батько Михайла III, цар Феофил, на прохання хазар, р. 833-го післав зятя свого, Михайлового дядька Петрону, збудувати хазарам добру фортецю для оборони краю від нападу руссів-слов'ян. Петрона вибрався до Хазарії з цілою флотилією та відділами війська, і вибудував над Доном міцну фортецю Саркел, або по нашому Біла Вежа; будував він цю фортецю досить довго, і, звичайно, мав час і нагоду пропагувати там і християнство.

Отож, як бачимо, за останні 100 — 150 років між Хазарією та Візантією нав'язалися добрі відносини, що підкреслюють і самі хазарські посли в своїй промові. Зви-

---

1. *Д. Иловайскій:* Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р. ст. 301 і др. (1-е вид. 1876 р.) твердить, що Костянтин їздив не до Турко-Хазар, що жили коло Каспійського моря, а до Хазар-Черкесів, і це черкеські князі, серед яких була вже християнська віра, прислали до Царгороду своє посольство.

чайно, про задоволення прохання хазарських язичників перш над усіх стояв сам патріярх Фотій (його самого часом називають людиною хазарського походження, може через те, що його предок патріярх Тарасій до патріяршества був секретарем при дворі імператриці хазарки Ірини), бо це ж був і його обов'язок дбати про поширення віри Христової. Звичайно, не без того було, щоби й сам Фотій не пильнував ширити християнство поміж хазарами, а для цього, як патріярх, мав доволі ріжних способів. Релігійний стан Хазарії Фотій добре знав і, звичайно, якнайкраще поінформував Костянтина. У всякому разі участь патріярха в цій Хазарській місії безсумнівна, і про цю участь згадує нам і Італійська Легенда.

Коли саме прибуло хазарське посольство, коли Костянтин виїхав до Хазарії? Прямі й головні наші джерела мовчать про це, а вчені дослідники подають ріжні дати; напр. Малишевський, слідом за іншими, відносить її на 858 рік[1]. Але за останній час запанувала нова дата, — це 860 рік; дату цю виводимо з слов'янської пам'ятки: „Слово на пренесеніє мошем преславнаго Климента", котре в заголовку вказує, що мощі Климента знайдено 30 січня 861 року; Італійська Легенда в 3 розд. так само подає 30 січня, як день відкриття мощей Климента, але не подає року; Бильбасов відносить відкриття мощей Климента на 30 грудня 861 р.[2]; отож, вже в Хазарській місії, в Херсоні 30 січня 861 р. Костянтин знайшов тіло Климентове; виїзд до Херсону і посольство хазарське було десь в середині чи при кінці 860 року; Акад. В. Ламанський рахує, що посольство прибуло в столицю „не раньше половины октября и не позже начала ноября 860 года"[3].

В ЖК, в котрім докладно описано Хазарську місію (власне диспути), брат Мефодій, як активна особа, згадується лише один раз, в розділі 12, — коли перетворено гірку воду на воду до пиття в час повернення додому. А вираз Костянтина під час дебатів з хазарами в ЖК[10]:

---

1. „Труды Кіев. Дух. Академіи" 1885 р. т. II ст. 151, 188.

2. Див. т. II ст 25 — 26, а також „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 334.

3. „ЖМНПр." 1903 кн. VI ст. 359.

„азъ убо єсмь чловѣкъ єдинъ въ васъ, без рода и другъ“, породив думку, ніби Мефодія не було в Хазарській місії, ніби в ній був тільки сам Костянтин (навіть в новішій літературі часом повстає ця думка; напр. Франко, Св. Климент 196, твердить, що „Методій у тій подорожі не брав участи“). Дійсно, такі джерела, як Легенда Італійська розд. I, II і VI та Моравська розд. 1—3 не згадують про Мефодія під час Хазарської місії; але більшість джерел згадують ясно, напр. „Успіння Кирилове“, Сербська Легенда, а головно — ЖМ в розділі 4-м; в цім останнім читаємо дуже невиразно про Хазарську місію: „Приключьшоужеся врѣмени такому, и посъла цѣсарь по философа брата єго въ Козары, да поятъ и (цеб-то Мефодія) съ собою на помощь“. Отже з цього свідчення виходить, що сам цісар післав Мефодія в Хазарську місію на поміч Костянтинові (Франко, св. Климент 194 — 197, 240 рахує розд. 4 в ЖМ пізнішою вставкою), але ніби післав його тоді, коли Костянтин був уже в Хазарії; правда, в наведенім уривкові можна перетинки не ставити по „Козары“, тоді розуміння стане іншим. А одне проложне ЖМ подає надзвичайно цікаву подробицю, чому саме Костянтин упросив брата свого піти з ним в Хазарію: „яко умѣяше языкъ словѣньскъ“[1], а це ясно вказує, що для Хазарської місії потрібно було знання слов'янської мови. Для думки Бильбасова II. 162, ніби в той час, як Костянтин був в Хазарії, Мефодій проповідував в Болгарії, підстав нема. Отож, Мефодій був з братом в Хазарській місії, і, як каже ЖМ[4], „служи яко рабъ меньшу брату, повинуяся єму“.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[8], ЖМ[4]; Італійська Легенда I, II і VI; Моравська Легенда I—III; Успіння Кирилове, Сербська Легенда, Пам"ять і Похвала св. Кирилу, Служба Кирилу, Лист папського бібліотекаря Анастасія до єп. Гавдерика, — усі ці пам'ятки говорять про Хазарську місію.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ*, II, ст. 21, 22, 27, 79 — 80, 162, 166, 376—383.—*Бодянскій*: О времени... 73.—*Небосклоновъ* 65—69. — *Архангельскій* 7. — *Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 149 — 175, 185, 188. — *Ламанскій* в „ЖМНПр“ 1903 р. кн. VI ст. 353—354, 376.—*Ягичъ* в „Сборникѣ“ т. 54 за 1893 р. ст. 23—26.—*Polkański* 5—6, 10 прим. 3.—*Pastrnek* 50—52.—*Ks. K. Czajkowski*, „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст.

1. *Бильбасов*, т. II ст. 23.

391—392.—Про хазар див. *М. Грушевський*: Історія Україні-Руси, т. III вид. 3, ст. 226—232, тут і література про хазар.—*П. Голубовскій*: Болгары и Хозары, восточные сосѣди Руси при Владимірѣ, „Кіев. Стар." 1888, червень. — *В. І. Васильевскій*: О построеніи крѣпости Саркела, „ЖМНПр" 1889 р. ч. 266 ст. 386—398.—*И. Яцковскій*: Хозарская миссія свв. Кирилла и Меѳодія, „Вѣра и Разумъ" 1895 р. т. I ч. 2 ст. 49—66.—*И. Малышевскій*: Евреи въ Южной Руси и Кіевѣ въ X—XII вѣкахъ, „ТрКДАк" 1878 р. т. II ст. 565—602, т. III ст. 427—504.

2. Костянтин в Херсонесі.

а. Херсонес.

На предложення імператора Михаїла св. брати відразу охоче погодилися їхати проповідувати слово Боже в землю хазарську. „Аще велиши, владыко—відповів цісарю Костянтин, — на сиковую (таку) рѣчь съ радостью иду пѣшь и босъ, и без всего, єго же не велѣше Господь ученикомъ си носити" ЖК[8]. Мефодій так само погодився відразу: „Готовъ єсмь за хрестьянськую вѣру умрѣти" ЖМ[4].

Здається, з ЖМ можна припускати, що в той час, як прийшла Хазарська місія до Царгороду, Костянтин вже був в Херсонесі. Справді, тут в розділі 4 читаємо: „Приключьшужеся врѣмени такому, и посъла цѣсарь по философа (цеб-то по Костянтина) брата єго въ Козары, да поятъ и (його) съ собою на помощь". А. Петров[1] так власне й розуміє це місце: „Изъ Житія Меѳодія видно, что участіе Меѳодія въ Хазарской миссіи было вызвано лишь отсутствіемъ Кирилла изъ Константинополя въ то время, когда миссія снаряжалась. Главная задача его и заключалась въ томъ, чтобы заѣхать за братомъ и передать ему новое порученіе царя (ст. 152)... На основаніи разобранныхъ отрывковъ — изъ Анастасіева письма и житія св. Мефодія — пребываніе и дѣятельность Кирилла Философа въ Крыму получаютъ значеніе самостоятельной миссіи, которая дол-

1. Див. його: „Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла Философа на востокѣ" 1894 р. і „Къ вопросу о проп.-просв. дѣятельности св. славян. апостоловъ у хозаръ" 1896 р.

жна занять и самостоятельное мѣсто въ біографіи первоучителя“ [1]. Колиб то було так, то виходило б, що з Олімпу Костянтин десь в 860 році виїхав до Херсонесу, і вже з того міста його покликано до Хазарської місії. Що Костянтина в Царгороді не було під час, коли прибули сюди посланці з Хазарії, на це виразно вказує й ЖК[8], де читаємо, що по хазарській промові „възискавъ цѣсарь философа и изобрѣтъ“ (шукаючи цісар Философа й знайшовши), тільки джерела наші не зазначають докладно, де саме знайдено Костянтина; але через те, що в обох Життях покликання до Хазарської місії стоїть по оповіданні про Олімп, сама собою насовується думка, що св. братів покликано з Олімпу.

Але зазначене місце в ЖМ[4] можна читати й так, що ставимо перетинку перед словом „въ Козары“, як то робить Пастрнек (ст. 224) за іншими, а тоді розуміння тексту зміниться зовсім: „Приключьшужеся врѣмени такому, и посъла цѣсарь по философа брата єго, въ Козары да поятъ и съ собою“, цеб-то: „Як настала потреба, цісар послав по брата його философа (по Костянтина), щоби той взяв його (Мефодія) до Хазарії з собою на поміч“. А таке читання дає змогу думати, що св. братів покликано з Олімпу. Правда, при такому читанні повстає трохи незвичайна синтактична конструкція в слов'янськім тексті.

В своїм апостольськім запалі Костянтин з радістю згоден був піти на нову працю „пішки й босим, і без всього, чого не велів Господь носити ученикам своїм“. Але цісар на це не погодився, — місія була від імператора тому Костянтин мусів відправитися з тею урочистістю, яка подобала цісарському посланцеві: „Колиб ти хотів робити те від себе, то добра твоя річ, — відповів на те цісар:—але дбаючи про цісарську державу та честь, іди врочисто з цісарською поміччу“ ЖК[8], цеб-то Костянтин відправився не один, але з відповідним оточенням, — поміч-никами та частиною війська. Брат Мефодій брав участь в цій місії скоріше як дипломат та вже випробуваний адміністратор, — в цих справах він і допомагав молодшому братові; ЖК про Мефодія згадує лише раз, а ЖМ[4] значно

1. Ст. 153. Пор. ще Франко: Св. Климент, ст. 195—196 прим. 2.

обмежує ролю його: „шедъ, служи яко рабъ меньшу брату, повинуяся єму", допомагав йому, як підкреслюється тут, головно молитвою.

Відправившись таким чином в місію, брати прибули до Херсонесу. Корсунь, або по-грецьки Херсонес (тепер Херсон) з давнього часу був головним грецьким культурним огнищем на Кримськім півострові. Заснували цю грецьку колонію десь ще в V-м віці до Христа приходьки з Гераклеї, греки дорійці. З часом осада ця все збільшувалася (Херсонесом звався властиво й цілий Крим), і була зовсім незалежною демократичною республикою; тільки пізніще Херсонес підпадає під номінальний протекторат Римської держави аж по III в. по Христі. По готськім наступі Херсонес скоро віджив, і знову став культурним центром в Криму. Пізніще, коли появились тут хазари, вони заволоділи східним Кримом, і не раз намагалися захопити й самий Херсонес, котрий тепер належав до Візантії. Для зміцнення своєї влади митрополія посилала до Херсонесу свого стратега, котрий рядив містом в імени Візантії.

З дуже раннього часу, певне ще з I-го віку появляється в Херсонесі християнство, яке заснував тут може ще апостол Андрій. Рано появилися й свої Херсонеські єпископи; у всякому разі під актами другого вселенського собору, що відбувся в Царгороді в 381 році, знаходиться підпис херсонеського єпископа Єферія. Під час іконоборства Херсонес був містом, куди висилано невгодне духовенство, а часом воно, особливо ченці, й само втікало сюди або до Хазарії, бо хазари добре ставилися до християн; висилано духовних сюди й пізніще; так, патріярх Фотій (чи може регент Варда) заслав був сюди свого противника Митрофана, митрополита смирнського.

Як культурний грецький осередок в Криму, Херсонес мав велике значіння. Межуючи з малокультурними народами на півночі, Херсонес був правдивим культурним мостом між Візантією та цею нехристиянською слов'янською північчу. Велика роля Херсонесу, яко провідника культури й християнства, безсумнівна й славна.

Хазарські володіння за часів Костянтина підходили під самий Херсонес, про що нам ясно свідчить нововідкритий лист папського бібліотекаря Анастасія до єп. Гав-

дерика, в котрім читаємо про Херсонес, що „це місто пограничне з хазарською землею“ (розд. 3), що „Херсонес лежить на краю царства, і ріжні варварські натовпи дуже часто наїжджають туди“, 2, через що „уся та частина Херсонської землі підупала, так що було знати, що єпископ Херсонський з дуже малим населенням лишався в тім місті, да й ті, здавалося, мешкали скорі у в'язниці, ніж у місті, з котрого не сміли виходити“, 2. Що Херсонес за час Костянтина дійсно лежав дуже близько до хазарських володінь, про це виразно свідчить також Італійська та Моравська Легенди, в котрих однаково читаємо: „Херсон дуже близький і сумежний з землею хазарською“, розд. 2.

Костянтин спинився в Херсоні на довший час, і вже звідсі подорожував до Хазарської землі. Як свідчить зазначений лист Анастасія, „Костянтин Философ, котрого післав імператор Михаїл до Хазарії проповідувати слово Боже, бував часто в Херсоні, — то приїжджаючи туди, то виїжджаючи назад“, розд. 3. Отже Херсон став основною базою, звідки Костянтин провадив свою місійну працю. Певне, був Костянтин в Херсоні довгий час, бо мусів тут більше орієнтуватися в своїх нових завданнях та підготовитися до Хазарської місії. Херсон був жвавим торговим містом, до нього все прибувало досить чужого люду, і тому орієнтуватися в своїх завданнях Костянтин міг найкраще власне в Херсонесі. Наші джерела однозгідно оповідають, що в Херсонесі Костянтин: 1. вчився східних мов, 2. знайшов Псавтира та Євангеліє, писані „руською“ мовою і 3. знайшов мощі св. Климента, папи римського. Про кожну з цих праць Костянтинових росповім окремо.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[8], ЖМ[4], Італійська Легенда 2, лист Анастасія до єп. Гавдерика, Моравська Легенда.

ЛІТЕРАТУРА: *Малышевскій*, „ТрКДАк“ т. II за 1885 р. ст. 152, 393, 152 — 163. — *С. П. Шестаковъ:* Очерки по исторіи Херсонеса въ VI — X вѣкахъ по Р. Хр., див „Памятники христіанскаго Херсонеса“ вип. III, М. 1908 р. — *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. I, вид. 3, Київ 1913 р. ст. 92 — 97. — *А. Н. Петровъ:* Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла философа на востокѣ, „Лѣтопись истор.-филолог. Общества. при Новоросс. Унив.“ 1894 р. т. IV ст. 53 — 60, розд. I: про те, що була окрема Херсонеська чи Фульська місія. Про те саме й друга праця:

Андрей Петровъ: Къ вопросу о проповѣднически-просвѣтительной дѣятельности св. славянскихъ апостоловъ Кирилла и Мефодія у хозаръ (по новымъ даннымъ), див. „Странникъ“ 1896 р. т. II, май ст. 145—153. — *Ѳ. Успенскій*: Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря въ IX и X вв., „Кіев. Старина“ 1885 р. травень-червень. — *Григоровичъ*: Замѣтка о Солунѣ и Корсунѣ, Одесса, 1872 р. — *В. Ѳ. Миллеръ*: Къ вопросу о славянской азбукѣ, „ЖМНПр“ 1884 р., марець, ч. 232 ст. 26—35.

б. Костянтин вчиться східних мов.

Безумовно, Костянтин відповідно готувався до важливої Хазарської місії; він наперід добре знав, що йому доведеться диспутувати з визначними жидівськими та мусульманськими вченими, міг догадуватися, про що найбільше йтиме цей диспут. Серед членів хазарського посольства найшлося немало й таких, які охоче росповіли Костянтинові, про що власне ходить їм, росповіли певне й ті наклепи на християн, які пускають на них жиди та мусульмане. Хазарське посольство складалося лише з язичників, може переважно слов'ян, і всі вони були прихильниками християнства, бо ж не стали б викликати собі вчителя християнина ради забавки. Отож Костянтин наперід добре орієнтувався, що йому доведеться мати діло з чотирма мовами: хазарською, яко мовою держави; жидівською, як мовою вченого жидівства, котре оточувало кагана і всі правлячі верхи, що були жидівської віри; арабською, котрою говорили тут мусульмане, і нарешті — слов'янською, як мовою великого слов'янського народу, що платив данину хазарам. З арабською мовою та з мусульманськими нападами на християнство Костянтин вже був добре ознайомлений ще під час своєї Сарацинської місії; слов'янську мову він з братом добре знали ще з дитинства, лишалося навчитися мов хазарської та жидівської.

В Херсонесі звичайно було досить хазар, і Костянтин міг легко від них вчитися хазарської мови. А що Костянтин вчився її, про це нам свідчать Італійська та

Моравська Легенди, бо в 2 розділі їх читаємо однаково: „Костянтин прибув до Херсону, що дуже близький і межує з землею Хазар, і пробув там де-який час, щоби навчитися мови того народу". Як ми бачили вище, зносини Хазарії з Царгородом давно вже були жвавими, тому запізнатися з мовою хазарською Костянтин міг ще в столиці під час свого професорування. Але підкреслю, що джерела нічого не говорять про справді хазарську мову, — вони лише зазначають, що Костянтин вчився „мови того народу", що живе в Хазарії, а це могла бути й не хазарська мова; ніщо не заперечує думати, що то була, напр., мова слов'янська, бо вся т. з. Хазарська місія була власне чи не для слов'ян зроблена.

Костянтин знав, що найбільші труднощі чекають його в суперечках з жидами, наймогутнішою придвірною партією в Хазарії, і тому мусів добре підготовлятися власне до диспуту з ними. ЖК[8] досить докладно росповідає нам про це: „Прибувши до Херсону, Костянтин навчився тут „жидовьстѣй бесѣдѣ и книгамъ, осмь частій прѣложь граматикія, и отъ того разумъ болій въспріимъ". Мало того, в Херсонесі жив один самарянин (самаряне — це жидівські старовіри, признають тільки П'ятикнижжа); він приходив до Костянтина й вони диспутували. А один раз цей самарянин приніс з собою самарянські книжки (вони писані давнішим, круглим письмом, а жидівські писано новішим, квадратовим) і показав їх Костянтинові. Философ попросив собі ці книжки, замкнувся в хаті і почав молитися; і сталося чудо: Бог післав Философу розум, і він почав без помилок читати самарянські книжки... Дізнавшися про це, самарянин голосно крикнув: „По правді, хто вірує в Христа, той скоро приймає святого Духа та ласку Божу". Здивований син цього самарянина охрестився зараз же, батько трохи пізніше. „Успіння Кирилове" повторює цю саму легенду.

Ось таким чудесним способом, як оповідає нам ЖК, Костянтин вивчився жидівської та самарянської мови (мова самарянська дуже близька до мови арамейської). Але нате це й легенда, щоби вносити більше чудесного елементу навіть там, де він не потрібний. Костянтин безу-

мовно знав вже до того жидівську мову, але навчився її скорі ще в Костянтинополі, під час своєї там науки та професорування; одне проложне ЖК з XIII—XIV віку росповідає нам, що св. Кирил під час виховання при царському дворі „четырми языки и философіи научися: Еллински, Римски, Сирски, Жидовски“[1]. В Царгороді були вчені жиди, і наш Философ міг вивчитися й від них їхньої мови. А почавши перекладати св. Письмо на слов'янську мову, Костянтин відразу міг переконатися, як потрібно тут (особливо при перекладі Псавтиря) доброго знання жидівської мови; ось тому міг вчитися Костянтин жидівської мови й на Олимпі, де також була для цього можність. Отож в Херсоні, де, як в торговім місті, було немало жидів, Костянтин міг поповнити свої заняття цею мовою, щоби навчитися її більше, і блискучими успіхами міг дійсно дивувати своїх учителів.

Те, що Костянтин знав жидівську мову, спричинилося до того, що багато вчених твердили, а часом і тепер твердять, ніби Костянтин до своєї азбуки, яку він склав, а власне для тих звуків, яких нема в мові грецькій, взяв потрібні букви з азбуки жидівської, напр. для Ш, Ц і др.; докладно говорю про це в т. IV нашої праці.

З ЖК[8] видно, що автор відріжняє жидів від самарян, мову жидівську від мови самарянської. Що ж то була за мова самарянська? Свящ. Кл. Фоменко помістив в „ТрКДАк“ 1885 р. т. I ст. 482—503 осібну статтю, в котрій намагається доказати, що ті самаряне, з якими Костянтин диспутував в Херсоні, то були власне караїми; думає він також, що й хазари ісповідували караїмство. Караїми повстали з тих десятьох колін народу Ізраїльського, що не захотіли вернутися з вавилонського полону. В Криму караїми появилися вже з I-го віку по Христі; вони відкидають Талмуд, визнають лише писаний закон, особливо своє осібне П'ятикнижжа; це так би мовити протестанти серед жидівської віри. В Криму караїмів було дуже багато і вони мали тут добрий вплив, — бо ж вони несли сюди науку про єдиного Бога. Мова караїмів дуже відріжнялася від мови

---

1. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“, 1865 р., ст. 225.

жидів-талмудистів, так що вони не розуміли один одного Змішавшися з мидійцями, предки караїмів потроху забували свою стару мову, додаючи до неї нові елементи—мидійські, перські, халдейські і нарешті татарські; так склалася мова караїмська. Поскільки ця мова в час Костянтина ріжнилася від мови жидівської, трудно сказати, але з ЖК знати, що автор розріжняв ці мови, і Костянтин мусів з ними обома познайомитися.[1]

Академик В. Ламанський в своїй відомій праці про Життя св. Кирила в розд. III та XXXII — XXXIII піддав оповідання ЖК[2] про навчання жидівської мови суворій критиці. Ламанський каже, що замітка автора ЖК про те, ніби наш Философ „осмь частій прѣложь граматикія“— „обличаетъ лишь полное его невѣжество въ дѣлѣ, о которомъ онъ говоритъ такъ развязно“ (III, 365). Костянтин не мав потрібних підручників (граматик та словників) для якого-будь доброго вивчення жидівської мови; був лише один спосіб—живий учитель, а цим Костянтин міг скористати хиба вже за патріярха Фотія (з 857 р.), бо за малоосвіченого й до всіх учених підозрілого Ігнатія наука жидівської мови була б небезпечною (ст. 369). Першу граматику жидівської мови написав (по-арабськи) лише в X віці, тоб-то не скоро по смерті Кирила, вчений Гаон Саадія (892—942), він же склав і перший словник жидівської мови. Не відомо, про які вісім частин мови каже автор ЖК, бо ж в граматиці мови жидівської та арабської не вісім, а лише три частині мови (ст. 371).

Відомий історик церкви Є. Голубинський відповідав Ламанському на ці закиди[2] і писав: „Вопросъ о томъ: была ли или не была у Евреевъ въ половинѣ IX вѣка грамматика ихъ языка, составляетъ вопросъ спорный, на который одни ученые отвѣчаютъ отрицательно, а другіе утвердительно. При этомъ не было бы рѣшительнаго основанія смотрѣть на наши слова, какъ на указанное свидѣтельство даже и въ томъ случаѣ, если бы всѣ ученые отвѣчали на

---

1. *Д. Иловайскій*: Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р., вид. 2-е, ст. 304, твердить, що „Крымскіе Евреи среднихъ вѣковъ считали себя выходцами Самарянскими и имѣли Самарянскую эру“.

2. „Извѣстія“ 1907 р. т. XII ст. 369—371.

вопросъ отрицательно. Могло не быть грамматики у всѣхъ извѣстныхъ ученыхъ Евреевъ и уже могла она быть у Евреевъ именно Херсонскихъ: община здѣшнихъ Евреевъ была очень давняя, — о ней говорилося уже въ сказаніяхъ о Херсонесскихъ священномученикахъ, страдавшихъ въ началѣ IV вѣка, и что было бы невѣроятнаго и невозможнаго въ предположеніи, что именно у нихъ явились первые ученые, написавшіе грамматику своего языка и что это было до половины IX вѣка?“ На цей закид Ламанського можна сказати, що відповідати на гіпотезу новим припущенням мало кого переконує, ліпше повірити давньому вище зазначеному Прологові, який свідчить, що Костянтин жидівської мови навчився ще під час своєї науки в Царгороді: тоді на Херсонес припало б тільки поглиблення цього вивчення.

Безумовно, в Херсонесі Костянтин вчився й місцевої слов'янської мови. Слов'яне в Херсонесі часто бували, і завести відповідні з ними зносини було справою зовсім легкою. А мати ці зносини Костянтинові було дуже потрібно. Як я вже не раз підкреслював, в т. зв. хазарськім посольстві не могли бути ані жиди, ані мусульмане, — не стали б вони кликати християнина поборювати їхню віру; отже кликали Костянтина лише хазари-язичники, що були незадоволені з жидів та мусульман, при тому тут під назвою „хазари“ треба розуміти не тільки тих, що говорили по-хазарському, але може більше тих, що платили данину хазарському каганові, а це в першу чергу були слов'яне. Можливо взагалі, що це кликали собі вчителя власне слов'яне. А все це змушувало Костянтина добре навчитися східної слов'янської мови. Болгарську (з околиць Солуня) слов'янську мову Костянтин знав ще з дитинства, тому йому не так трудно було тепер навчитися й мови східних слов'ян-русів, чи по теперішній термінології — українців. Безумовно, Костянтин до цього часу, цеб-то до кінця 860-го року, з св. Письма вже багато переклав на слов'янську мову, віз ці переклади з собою, і може й читав їх членам-слов'янам з посольства та слов'янам в Херсонесі; при цих вправах Костянтин познавав наголос (акцент чи силу) та вимову тутешніх слов'ян, вчився цеї вимови, познав і те, чого саме тутешні слов'яне не розуміють з його

перекладів. А все це було йому таким корисним та потрібним не тільки під час цеї Хазарської місії, але і в дальшій його праці серед слов'янського народу, особливо при його перекладах.

Ось так готувався Костянтин до тих трудів, які йому скоро треба було виконувати. Херсонес був центром дипломатичних та торгових зносин багатьох національностей, а це власне давало Костянтинові змогу легко відсвіжити та поглибити свої знання в тих мовах, що були йому потрібними. Не вчив він тут тих мов вперше,—це ж було б ділом безнадійним навіть для такої добре здатної до вивчення мов людини, якою безумовно був Костянтин, — він тут тільки поглиблював свої знання, набуті давніше.[1]

ДЖЕРЕЛА: ЖК[6], Успіння Кирила, Італійська й Моравська Легенди.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II, ст. 22—23.—*Малишевський* в „ТрКДАк" т. II за 1885 р. ст. 152—155, 393—404.—*Pastrnek* 52.—*Ламанський* в розд. III та XXXII—XXXIII своєї праці в „ЖМНПр" 1903—1904 р. частини 346 і 353. — *И. И. Малышевскій*: Евреи въ Южной Руси и Кіевѣ въ X—XII в., див. „ТрКДАк" 1878 р. т. II—III. — Священникъ *Климентъ Ѳоменко*: Неразъясненный вопросъ въ древнихъ сказаніяхъ о преніяхъ славянскихъ первоучителей съ козарскими евреями, „ТрКДАк" 1885 р. т. I ст. 482—503,—про те що хазарські жиди були ніби тільки караїми.—*Б. Ѳ. Миллеръ*: Къ вопросу о славянской азбукѣ, „ЖМНПр" 1884 р., березень, ч. 232 ст. 29—32.

в. „Руські" переклади в Херсонесі в 860 році.

Життя Костянтина росповідає, що підчас т. зв. Хазарської місії 860 — 861 р.[2] св. Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псавтиря, „роусьскыми письмены" на-

---

1. Академик Ф. Фортунатов припускає ще, що Костянтин читав коптські долішньо-єгіпетські рукописи, звідки і взяв для своєї глаголицької азбуки загальний стиль, а також значки для глаголицьких буков *ш*, *ж*, *х*; див. „Извѣстія" 1913 р. т. 18 кн. IV ст. 254. Що Костянтин знав єгіпетські переклади св. Письма, про це свідчить ЖК[16].

2. Рік 861 подає нам „Слово на пренесеніе мощем преславнаго Климента", як рік, коли знайдено мощі Климента. Руські переклади знайдені перед тим, а то десь у 860 році.

писані. Виходить, що в Херсонесі, де раз-у-раз було чимало слов'ян, Костянтин знайшов уже готові переклади на „руську“ мову, або може йому їх навмисне сюди принесено й показано, як знавцеві слов'янської мови та християнському місіонерові. Подаю це надзвичайної ціни місце цілим з ЖК[3] в редакції, яку я усталив з 18 списків: „Обрѣт же тоу Євангеліє и Псалтырь, роуськыми письмены писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своєй бесѣдѣ прикладая различьная письмена гласьная и съгласьная, и, къ Богоу молитвоу творя, въскорѣ нача чести и съказати. И мъноzи ся ємоу дивляхоу, Бога хваляще“.

Цікаве це місце завдало науці нашій надзвичайно багато клопоту. Величезна культурна вартість цього свідчення ясна відразу. Але як направду зрозуміти цю звістку про існування „руських“ перекладів ще до перекладів Костянтинових? І вчені писали про це надзвичайно багато, кожен виставляв свої власні думки та гіпотези, проте до остаточного висновку не прийшли ще й тепер. Але треба підкреслити, що про цю таку важливу звістку ще не маємо, на жаль, якоїсь окремої доброї розвідки, хоч вона того цілком заслуговує. Оповідання про руські Євангелію та Псавтир дуже темне й викликає цілу низку важливих та ще не розв'язаних питань: що це за „руська“ мова? Що це за „руські“ письмена? Коли справді такий „руський“ переклад був, як він міг ніби навіки затратитися? Як розуміти окремі вирази цього загадкового оповідання? Для кого було зроблено цей такий давній переклад? Усі ці питання надзвичайно цікаві, і всі вони чекають ще остаточної відповіди. Але серед низки таких питань ось ці два виріжнюються осібно, як найголовніші: що то була за „руська“ мова і що то були за „руські“ письмена?

Властиво, цілу справу можна б вирішити остаточно, колиб можна було знати точно, як розуміти слово „руський“ у половині IX-го віку. У нас здавна панує в науці т. зв. норманська теорія походження Руси; основоположником її був ще сам автор Київського Початкового Літопису, що авторитетно заявив: „От варягъ бо прозвашася Русью, а первѣє бѣша словѣне... Сице бо звахуться ти варяги Русь“. В науці панує думка, що Русь заснували

варяги (нормани), що Русь—це нормани, що руський — це норманський. Високі авторитети наукові, що боронили цю норманську теорію (Баєр, Міллер, Шлецер, М. Погодин, Є. Куник і ін.), на довгий час убили вільну іншу думку.

Оце панування в науці т. зв. норманської теорії, звичайно, відбилося негативно й на вирішенні нашого питання. Одним з перших, хто писав про руські переклади, що їх у Херсонесі знайшов Костянтин, був славний чеський учений П. Шафарик; у своїм творі: Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů 1853 р. він писав про ці переклади: „До обнов та вставок в ЖК, на мою думку, не належить звістка з 8-го розділу про руську мову та письмо, бо тут слово „руський", вжито ще в тім значінні, в котрім було воно близько 857 року, і стосується воно не до Слов'яно-Русів, але до Варяго-Русів у Таврії, спадкоємців готського Богослуження. Тут руські письмена—то готські письмена (передмова до ЖК ст. IV)... Вважаю за правдоподібну звістку про оселення й хрещення Варяго-Русів у Таврії до 860 року, але охотніше стосую слово „руський" до готів" (загальна передмова, ст. VI). Таким чином П. Шафарик перший висловив думку, що в нашій звістці „руська" мова — то мова варязька, норманська, а письмо було готське.[1] Великий авторитет П. Шафарика зробив те, що слідом за ним пішли й інші вчені як наші, так і західні,— Невоструєв, Рачки, Міклошич і др. Цей останній у своїй спільній з Дюмлером праці підкреслював, що „руссами" в IX в. звалися лише германські варяги, в жаднім разі не слов'яне[2].

Новіші вчені пішли тією саме дорогою, і звичайно боронили норманську або готську теорію в справі руських перекладів, що знайшов їх Костянтин. Це особливо обстоював славний історик церкви Є. Голубинський; у 1-й половині I тому своєї монументальної праці: „Исторія Русской Церкви", 1880 р., він писав: „Если мы примемъ, что Варяго-Руссы поселились въ Таврид‍ѣ съ Готами и сли-

---

1. Památky на російську мову переклав свящ. В. Войтковський і видрукував їх в „ЖМНПр" 1855 р. ч. 87 ст. 32 — 122; див. тут ст. 68.

2. Die Legende vom hl. Cyrillus, 1870 р., ст. 47.

лись съ ними въ одинъ народъ, такъ что русское называли Готскимъ и наоборотъ, то для насъ загадка разгадается: Константинъ встрѣтилъ въ Херсонѣ Варяго-Русса съ Готскимъ Евангеліемъ и апостоломъ" (sic, треба—Псалтирью, ст. 30). Те саме повторив Голубинський і в половині 2-й І тому, 1881 р. на ст. 291 — 292: „Константинъ во время своего пребыванія въ Корсуни, по его Паннонскому житію, „обрѣтъ же ту Евангеліе и Псалтырь, русскыми письмены писано, и человѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою"... Подъ русскими письменами, какъ мы увѣрены (если не ошибаемся, вмѣстѣ съ Шафарикомъ), должно разумѣть готскія письмена, которыя могли быть названы русскими по единоязычнымъ съ Готами и поселившимся съ ними въ Тавридѣ Варягамъ - Руссамъ или Норманамъ передъ 839 г."

Значно ширше висловив цю саму думку й Ів. Малишевський у своїй звісній праці про Кирила й Мефодія; подам звідсі більший уривок[1]: „Еще съ III в. христіанской эры появляются у Чернаго моря пришельцы скандинавскаго сѣвера — Готы, пріобрѣтаютъ громкую извѣстность своими нападеніями на імперію, въ IV в. при Германрихѣ основываютъ обширное государство, въ составѣ населеній котораго усматриваютъ также славянъ и финновъ". Пізніще роспалася готська держава, але невеличкі їхні володіння лишалися й надалі на берегах Чорного моря, напр. у Тавриді (Даура або Дора) недалеко від Херсону, коло Озівського Босфору і інш. місцях (ст. 156). „Существованіе этихъ готскихъ владѣній въ теченіе ряда вѣковъ есть фактъ историческій, достаточно выясненный и неоспоримый. Въ IX в. Готы Доринскіе, сосѣдніе съ Херсонскою областію, находились въ полузависимыхъ отношеніяхъ къ имперіи и въ ближайшихъ отношеніяхъ къ Херсону, къ его правительственной власти. Босфорскіе Готы подпали зависимости отъ утвердившихся у Босфора хазаръ. Но съ этого вѣка, если не ранѣе, уже началось новое движеніе скандинавскихъ дружинниковъ или варяго-руссовъ въ предѣлы нынѣшней Россіи, и одно изъ такихъ движеній направлялось старымъ, памятнымъ по пре-

1. „Труды Кіевской Духовной Академіи" 1885 р., т. II.

данію, восточнымъ путемъ, достигло азовско-черноморскаго прибрежья, основало свое владѣніе на полуостровѣ Тамани у древней Фанагоріи, по близости отъ своихъ земляковъ и единоплеменниковъ босфорскихъ Готовъ. Первое опредѣленное и общеизвѣстное свидѣтельство объ этихъ Руссахъ, подчиненныхъ кагану, относится къ 839 г.", — в цім році дружинники з русів були в Царгороді (ст. 157). Пізніше цих русів на озівсько-чорноморських побережжах, на Волзі та на берегах Каспійського моря стає дуже багато. „Руссы азовско-черноморскіе, проникая въ Тавриду къ такимъ же, какъ и босфорскіе, своимъ землякамъ и единоплеменникамъ Готамъ Доринскимъ, здѣсь и осѣдались. По единству языка и племени, названіе готское и русское отождествлялись, также какъ названіе варяговъ" (ст. 158). Руси були язичники, а готи вже давно стали християнами, і ще з кінця IV-го віку мали Богослуженя, богослужбові книжки та Библію своєю живою мовою, в перекладі свого єпископа Ульфіли. „Естественно, что и нѣкоторые изъ Руссовъ принимали христіанство подъ вліяніемъ единоплеменныхъ Готовъ. Для такихъ Руссовъ готское Богослуженіе, готское Евангеліе было какъ свое, русское. Готъ или Руссъ христіанинъ принесъ Константину Евангеліе, это безразлично, — по тожеству названій: готское и руское" (ст. 159). Зустріч Костянтина з русином не була випадковою: з творів І. Золотоустого він знав про готські переклади, і тому сам пошукав їх у Херсонесі (ст. 160).

Відомий учений Васильєвський виставив цю гіпотезу ще до Голубинського та Малишевського; те, що подає нам Малишевський, це, властиво, тільки переказ думок Васильєвського, почасти Голубинського; ріжниця тільки та, що для Голубинського руси — це нормани, а для Васильєвського — готи. Пізніше Васильєвський так писав про нашу „руську" Євангелію: „Подъ русскими письменами, найденными въ Корсунѣ св. Кирилломъ, слѣдуетъ разумѣть готскія письмена, Евангеліе и Псалтирь въ переводѣ Ульфилы. Если справедливо, что паннонскія Житія были первоначально написаны на греческомъ языкѣ, какъ доказываетъ Вороновъ, то можно предполагать, что въ подлинникѣ вмѣсто „русскій" стояло собственно выраженіе „тав-

роскіѳскій", означавшее, какъ видно изъ вышеприведеннаго, или безразлично готовъ, смѣшавшихся съ древнимъ населеніемъ, и русскихъ, либо сначала готовъ, а съ IX вѣка русскихъ... Довольно вѣроятно, что Константинъ еще на пути въ Херсонъ слыхалъ и о руссахъ, ибо, по выраженію автора житія Георгія амастридскаго, уже „всѣ знали тогда" объ этомъ народѣ. Новостію для Константина могло быть развѣ то, что обрѣтенный имъ русскій человѣкъ (если онъ былъ не готъ, а руссъ) — соплеменникъ готовъ, извѣстныхъ издавна, что русское и готское становились синонимами"[1].

Нові дослідники нашого заплутаного питання часто так само пристають до цієї закоренілої теорії Васильєвського та Голубинського. Фр. Пастрнек пише про „руську" мову херсонського русина: „То була найскоріше мова тих войовничих германських росів чи варингів (по-руському варягів), основників руської держави, що в тих часах, під проводом Аскольда та Дира, чинили наїзди аж до Царгороду"[2]. Вчені A. Brückner та Marquart так само вважають ці Євангелію та Псавтир за готські. Те саме твердить і акад. Ф. Фортунатів: „Руська Євангелія, що її знайшов у Херсоні Костянтин, була „конечно, Евангеліе готское, м. б. въ спискѣ скандинавскомъ"[3].

Ось така ця нормано-готська теорія про значіння слова „руський" тих перекладів, які знайшов Костянтин у Херсоні. Звичайно, не всі вчені могли погодитися з цією теорією, і тому мало не одночасно з нею з'являється й слов'янська теорія, яка бачить у „руській" мові цих перекладів мову слов'янську. Вже А. Горський в 1843 р. вважав „руську бесіду" в цій звістці ЖК[8], здається, за слов'янську; І. Срезневський теж вбачав тут слов'янське наріччя[4]; так само за слов'янську вважали цю „руську бесіду" згодом Небосклонов, Успенський, Будилович і ін. Д. Іловайський вперто обстоював за слов'янське значіння виразу

---

1. Русско-византійскія изслѣдованія, вип. 2, ст. CCCI, Спб. 1903 р.
2. Dějiny slovanských apoštolů, 1902 р., ст. 52.
3. „Извѣстія отдѣл. русск. языка", 1913 р. кн. IV, ст. 254.
4. Труды I археолог. съѣзда, т. I, ст. CXV.

„руський"; він широко доводив, що по берегах Чорного моря та на Кримському півострові жило велике слов'янське плім'я — болгари; у так званих чорних болгар християнство поширилося було ще з VI — VII в.; ці болгари мали Богослуження своєю рідною мовою, а разом з тим — і переклади богослужбових книжок на свою мову, а то значить, що й азбука слов'янська була вже тут ще задовго до Костянтина[1]. На жаль тільки, прихильники слов'янської теорії дали мало переконуючих доводів для своїх припущень.

Ще А. Горський у своїй праці 1843 р. назвав звістку ЖК[2] про знайдення в Херсонесі руських перекладів пізнішою вставкою[2]. За ним і О. Бодянський також уважає, що це місце вставка: „Я все таки рѣшаюсь считать то извѣстіе скорѣе позднѣйшей вставкой въ ЖК съ цѣлью объяснить, откуда въ Константинѣ знаніе языка Славянскаго, который здѣсь разумѣется подъ именемъ Русскаго. Подобныхъ вставокъ, дышащихъ ревностью не по разуму къ своему, довольно встрѣчается въ письменности каждаго народа"[3]. За пізніщу вставку вважали це місце також митр. Макарій, Куник, Ватенбах і ін. Але в теперішній час вже рідко хто може поважно говорити про це місце, як про вставку: нам відомо 19 списків ЖК — і всі вони мають оповідання про те, що в Херсонесі Костянтин знайшов Євангелію та Псавтир, писані руською мовою, — а це вже само остаточно відкидає думку, ніби оповідання це — інтерполяція (вставка).

Голосний учений слов'янознавець Ягіч свою думку про нашу справу подав в „Archiv für slav. Phil." I. 143 — 144, IV. 314, але невиразно. В „Вопросѣ о Кириллѣ" 1885 р. ст. 51 він писав: „Если бы это извѣстіе легенды (про знайдення руських перекладів) можно было принять за историческій фактъ, то во всякомъ случаѣ было бы разумнѣе предположить, что Константинъ видѣлъ въ Херсонѣ — кириллицу; но я прошу не забывать, что легенда не гово-

---

1. Разысканія о началѣ Руси, 1876 р.; по 2 вид. М. 1882 р., ст. 305 — 306.

2. Житія св. Кирилла и Меѳодія.

3. „О времени происхожденія славянскихъ письменъ", М. 1855 р., ст. 101.

ритъ только о письмѣ, а также о языкѣ „русскомъ", о Евангеліи и Псалтыри на этомъ языкѣ. Кто же повѣритъ, что въ IX вѣкѣ у „русскихъ" славянъ былъ уже свой „русскій" переводъ Евангелія, различный отъ позднѣйшаго, церковнаго, словѣнскаго? Если бъ онъ былъ, неужели онъ могъ въ теченіе одного столѣтія пропасть безслѣдно?" Пізніше, в своїй праці 1911 р. „Глаголическое письмо"[1], виступаючи проти думки Григоровича, що ці „руські" переклади були писані глаголицею, Ягіч твердить: „Если понимать все такъ, как разсказывается въ легендѣ, т. е. подразумѣвать подъ русскими — славянъ, тогда слѣдовало бы допустить, что Константинъ нашелъ въ Херсонѣ не только глаголическое письмо, но также готовый славянскій переводъ Евангелія и Псалтыри, стало быть все существенное было сдѣлано кѣмъ-то помимо него и раньше его. Такому мнѣнію противорѣчитъ весь ходъ и всѣ историческія свидѣтельства того многознаменательнаго культурнаго подвига, который прочно связанъ съ именемъ Константина-Кирлла". Так акад. Ягіч розбиває слов'янську теорію.

ЖК[8] говорить не тільки про руську мову, але й про руські письмена; тут читаємо, що Костянтин у Херсоні знайшов Євангелію та Псавтиря, „роусьскыми писмены писано". Отже треба ще вирішити питання, що це були за письмена. Для прихильників нормано-готської теорії тут усе зовсім ясне — азбука була готська; значно гірше стоїть справа у слов'янистів, бо їм доводиться пояснять також, щож то за „руські письмена" могли бути в половині IX в. І тут, звичайно, одної сталої думки не маємо. Один з перших учених, що писав про цю справу, В. Григорович, вже в 1848 р. твердив, що руське письмо тут — це глаголиця[2]. А в своїх „Статтях" 1852 р. Григорович писав уже більше: „Принимая въ соображеніе то, что Кириллъ самъ не умѣлъ читать этого перевода, что было бы возможно ему сдѣлать при греческой транскрипціи, можно предполагать, что этотъ переводъ былъ писанъ

---

1. Энциклопедія Славянской Филологіи, вип. 3, ст. 64 — 65.
2. „Казанскія Губернскія Вѣдомости" 1848 р. № 20.

глаголическими письменами". М. Погодин приєднавсь до цієї думки Григоровича[1].

Були й інші припущення; напр. Вс. Миллер[2] твердить, що це були грецькі письмена, „до нѣкоторой степени прототипъ будущей кириллицы"; проти такої думки ще в 1855 р. виступав Григорович: „Если бы этотъ переводъ былъ писанъ греческими буквами, въ такомъ случаѣ Константинъ не сталъ бы учиться чтенію его, хоть бы, можетъ быть, и не совсѣмъ понималъ читаемое"[3]. Відомий вчений Гедеонов у 1876 р. кинув нову думку на питання, що то були за письмена в перекладах, які знайшов Костянтин у Херсоні: „Кириллъ нашелъ въ Херсонѣ переводъ Евангелія и Псалтыри, писанный славянскими рунами"[4]. До цієї думки пристав і Архангельський: „Кто знаетъ, можетъ быть какой-нибудь русинъ, жившій въ Корсуни, исповѣдывавшій христіанство и знавшій греческій языкъ, сдѣлалъ попытку, лично для себя, перевести съ греческаго нѣсколько отрывковъ Евангелія и Псалтыри (переводъ отывковъ легко могъ быть принятъ авторомъ „Житія" за полный переводъ книгъ), — переложилъ ихъ на свою родную русскую (славяно-болгарскую) рѣчь и написалъ переводъ извѣстными ему и употреблявшимися тогда у славянъ руническими „чертами и рѣзами"; при встрѣчѣ съ ученымъ миссіонеромъ, можетъ быть уже извѣстнымъ своею проповѣдью среди македонскихъ славянъ, русинъ могъ показать ему свой опытъ"[5].

Дуже багато місця присвятив акад В. Ламанський висненню темного оповідання про руські переклади, що їх знайшов Костянтин у Херсонесі[6]; його думки цінні й дуже цікаві, про них я буду ще говорити пізніше. Тут тільки начу, що Ламанський уважає все це оповідання з ЖК[8] ніби за пізніщу перерібку десь половини X віку. „Для

---

1. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р., стор. 122—128. Див. ще „ЖМНПр" 1852 р. ч. 73 ст. 167.
2. „ЖМНПр" 1884 р., кн. 3, ст. 26—28.
3. Див. О. Бодянського: О времени происхожденія... ст. 100.
4. „Варяги и Русь", II, прим. 282.
5. „Ученыя Записки Казанскаго Университета", 1885 р., стор. 9.
6. В „ЖМНПр" за 1903—1904 рр.

писавшаго о русскихъ письменахъ Евангелія, якобы найденнаго Константиномъ Философомъ въ Крыму — слово русскій очевидно означало еще чужого, непонятнаго для славянина или для знающаго хорошо по славянски, грека. Съ нач. XI в. Русью уже стали называться и извѣстныя славянскія земли и славянское ихъ населеніе. Но въ 60-хъ гг. IX в. русское Евангеліе и человѣкъ, говорившій тою же (знач. русскою) бесѣдою, слѣдовательно норманскою рѣчью, должны были быть совершенно чужими и непонятными какъ славянину, такъ и греку, хорошо понимавшему по славянски. Это русское Евангеліе и человѣкъ, говорившій по русски, якобы найденные (обрѣтенные) или случайно встрѣченные въ Крыму Константиномъ Философомъ, представляютъ чистую безсмыслицу. Русское письмо и русская бесѣда (рѣчь, языкъ) въ годъ хозарской миссіи Константина Философа не имѣли того значенія, какое они начинали имѣть въ концѣ X и въ началѣ XI в. Все это мѣсто можетъ быть объяснено только позднѣйшею передѣлкою. Въ первоначальномъ текстѣ было, надо думать, упомянуто объ одномъ изъ посланцевъ, съ коими ѣхали наши славянскіе просвѣтители, что онъ хорошо зналъ по славянски, быть можетъ былъ славянинъ изъ днѣпровскихъ славянъ. Взявши съ собою нѣсколько экземпляровъ своихъ переводовъ священныхъ книгъ, такъ какъ зналъ, куда ѣдетъ, Константинъ Философъ сталъ этому русскому посланцу прочитывать нѣкоторыя мѣста своихъ переводовъ, дабы лучше узнать, какъ произносятъ и насколько славяне русскіе могутъ понимать славянскій языкъ македонскихъ славянъ". Цю перерібку зробив навмисне певне якийсь моравани́н десь у половині X віку, зробив на те, щоб затерти сліди про східних слов'ян; моравани́н той самий, що до ЖК вставив думку, ніби Костянтин азбуку склав і переклад зробив тільки для мораван[1].

Оповідання про руські переклади, які знайшов Костянтин у Херсоні, дуже привабливе для українського вченого, — бо ж тут „руське" — то найскоріще київське, теперішньою термінологією — українське. Акад. М. Грушевський скептично подивився на цю звістку. „Не виклю-

1. „ЖМНПр" 1904 р. кн. IV, стор. 235—236.

ченою вповні з наукового обороту — каже він, — але в високій мірі непевною зістається згадка про Русь в Херсонесі в Паннонській леґенді про св. Кирила... Сама звістка леґенди дуже непевна і може бути значно пізнійшою... Ніяк не можна її трактувати, як поважне джерело для відносин 2-ої пол. IX в."[1] Але тепер Грушевський уже не висловлюється так категорично скептично; тепер він пише вже інше: „Саме представлення стрічи Константина з руським письмом і богослужебними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі було б передчасним ставити хрест над сім оповіданєм, як науково невжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видусити для ілюстрації старих греко-слов'янських стичностей на Чорноморю, донесених хочби в неясній і непевній традиції до авторів леґенди, які звязали се з місією Константина до Хозарів й на Русь"[2].

Отак ця справа стоїть тепер у нашій науці. Помалу вона знову виринає на науковий овид, і правду каже акад. Грушевський, що все це питання „таки лишає дещо до думання". Попильную тут хоч у коротких словах подати й свою думку про це надзвичайно цінне оповідання.

Цілком усталеного тексту оповідання про руські переклади, що їх Костянтин знайшов у Херсоні, ми ще не маємо, — звичайно вчені, цитуючи це місце, подають його з ріжними варіянтами, цеб-то беруть його з найріжніщих джерел. Щоб показати, що справді вчені цитують не однаковий текст, наводжу тут це оповідання з досить критичного тексту Пастрнка[3], а в примітках до нього подаю варіянти, як саме цитують це місце ріжні вчені; варіянти, звичайно, не всі, а лише ті, котрі маю в себе під рукою. Правописних відступлень не подаю зовсім.

---

1. Історія України-Руси, т. I. вид. 3, стор. 565, 1913 р.
2. Історія української літератури, т. II стор. 12, 1923 р.
3. Dějiny, стор. 174, 1902 р.

„Обрѣтъ[1] же тоу Євангелье и Псалтырь, росьскы[2] писмены пьсано, и чловѣка[3] обрѣтъ, глаголюшта тою бесѣдою, и бесѣдовавъ[4] съ нимь, и силу рѣчи приимъ, своєй бесѣдѣ прикладая[5], разлучи писмена[6], гласьная и съгласьная, и къ[7] Богоу молитву дрьжя[8], въскорѣ начятъ чисти и сказати[9], и мънози[10] ся єму дивляху, Бога хваляште". Знаки розділові мої.

Варіянти: 1. Горський, Будилович: обрѣте; 2. Горський, Бодянський: русскыми; Шафарик: рушькыми, Грушевський: руськи; 3. Горський, Гільфердинг: человѣка; 4. Горський, Бодянський, Архангельський, Будилович: бесѣдова; 5. Шафарик, Грушевський: прикладає; 6. Шафарик, Ламанський: различіи письменъ; Гильфердинг: различіе писменъ; Горський, Бодянський, Будилович: различнаа писмена; Архангельський: различныя писмена; 7. Грушевський: вь; 8. Шафарик, Грушевський: дрьже; Горський, Бодянський, Будилович: творя; 9. Шафарик, Гільфердинг: сказовати; 10. У Ламанського нема цього слова [1].

Отже, як бачимо, цитація в учених творах зовсім неоднакова, а часом і дуже розбіжна. А те, що не маємо якогось усталеного критичного тексту бодай самого цього місця, веде до того, що маємо й ріжний переклад його, часто дуже не однаковий. Через це подаю тут свій текст, складений на основі 18 списків, що їх видрукував проф. О. Бодянський[2] та Й. Первольф[3]. Звичайно, правописних варіянтів не подаю, а скорочення роскрываю. „Обрѣт[1] же[2] тоу[3] Євангеліє и Псалтырь, роусьскыми[4] писмены писано[5], чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и[6] бесѣдовавъ[7] съ нимъ, и силоу рѣчи приимъ[8], своєй бесѣдѣ прикладая различьная[9] писмена[10] гласьная и съгласьная[11], и, къ[12] Богоу молитвоу творя[13], въскорѣ[14] нача[15] чести[16] и сказати[17]. И[18] мнози[19] ся ємоу дивляхоу[20], Бога хваляще"[21]. Знаки розділові, звичайно тут мої.

Варіянти: 1. Так у списках III—VI, VIII—XIV, а в I, II, VII, XV XVI обрѣте. 2. В X нема „же". 3. В XII і XVI нема „тоу". 4. Слово це в списках має найріжнішу форму, а саме: рѫскыми I і II, рѫс-

---

1. Твори зазначених учених див. у Літературі в кінці цього розділу.

2. „Чтенія в Обществѣ исторіи и древностей россійскихъ при Московскомъ университетѣ" 1863 р. кн. II, 7 списків; 1864 р. кн. II, 5 списків, і 1873 р. кн. I, 4 списки.

3. Fontes rerum bohemicarum, Прага, 1873 р. т. I ст. 12.

ким, III, роускыми IV, IX і XIV, роускими V, XI і XII, рѳскыими VI, рѳскими VII і X, рускими VIII, роуш'кими XIII, роусскыми XV і росакы XVI. 5. Так по всіх списках. 6. Нема „и" в IV—VI, IX—XII і XIV. 7. Так в II, V—IX, XIII, XV—XVI, а в I, III—IV, X—XII і XIV бесѣдова. 8. В XIII пріємь, в XVI приемъ. 9. В I, IV, XI различнаа; в III, X, XII различная; в II, VII, XV различна; в XVI различныи, в XIII различіи (различніи?); а в V—VI, VIII—IXі XIV разлучи. 10. В IX писмена на, в XIII письмень. 11. В VII нема цього слова. 12. В IV, X—XII нема „къ", а в XVI ко. 13. Так у II—IV, VII, X—XII і XV, а в V—VI, VIII—IX, XIII—XIV, XVI в ріжних формах „держа". 14. В XIII і XVI и въскорѣ. 15. В I, II, XIII і XVI „начатъ" в ріжних формах. 16. В XIII чисти. 17. В III—IV, X—XIII сказовати, а в XVI глаголати. 18. В V, VI, VIII, IX і XIV нема „и". 19. В VII „мнози же", а в XIII нема „мнози". 20. В VII дивляхуся. 21. В VII славяще, а в XVI глаголюще слава Богу. Вік зазначених тут списків: XIII—1479 р.; I і II—XV в.; VIII—1541 р.; XI—коло 1553 р.; III і XV—XVI в.; XII—1600 р.; IX і XVI—XVII в.; X—коло 1630 р.; VII—XVIII в.; IV—VI і XIV—віку не зазначено.

Як розуміти тут слово „р у с ь к и й", це, звичайно, найголовніще питання цілої цієї справи. Не належу до прихильників норманської теорії, і тому під словом „р у с ь к и й" розумію східно-слов'янський, а властиво — полянський, київський, чи теперішньою термінологією — український; що тут під словом „руський" можна розуміти „слов'янський", підставу до того подає й сам основник норманської теорії, автор Київського Літопису, котрий твердить: „А словѣньскъ языкъ и рускый одинъ".

Назва „Русь" — це чи не споконвічна назва полянської землі, властиво Київщини (пор. слово „русий"); тут же на Київщині тече й річка Рось, назва напевне одного коріня з словом „Русь"; не дурно ж ще автор Густинського Літопису, росказуючи, „чесо ради нашъ народъ Русью нарече-ся", подає й те, що цю назву дехто виводить „от рѣки, глаголемыя Рось". Стара традиційна Русь — це земля поміж Дніпром, Ірпенем та Россю. Уявляти собі повстання Київської держави так, що її власне 862-го року заснував Рюрик, цілком не науково — державне життя повставало тут поволі і то задовго до 862-го року. Варяги прийшли вже на Русь, і тут ця споконвічна тубільна назва поширилася й на них. Були ж варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь при-

стала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах так і досі не відшукано; північні саги, що так залюбки росповідають про тих своїх земляків, котрі ходили на Русь, зовсім мовчать про скандинавське походження руської династії [1].

Крім цього не можу тут під словом „руський" розуміти готський хоча б через те, що автор ЖК знав готів і зве їх властивим їм йменням; так, у розд. 16 ЖК перераховано ті народи, що вже правлять Службу Божу народньою мовою, і між ними названо: „Сугди (сурожане), Готѳи" та ін. Отже, вдавнину вже відріжнювано „руських" від готів.

Християнство дуже рано роспочалося серед слов'янських народів і з часом ширилося все більше та більше. Безумовно, було чимало християн і в Київі вже в першій половині IX-го віку. Через Київ ішов важливий торговельний шлях, сам Київ провадив жваві зносини з Царгородом та з грецькими колоніями по Чорному морю, а все це вело до християнізації полян. Буйний росцвіт християнства за Володимира ніяк не можна пояснити, не припустивши, що воно було вже значно розвинене й до нього перед більше-менше 150 роками. Росцвіт нашої початкової літератури так само приневолює думати, що роспочалася вона ще з IX-го віку. А коли з'явилося більше християн, неодмінно мусів повстати й переклад св. Письма на місцеву слов'янську київську мову. Безумовно християне в Київі мали свої Богослуження—бодай у приватних домах—з дуже давнього часу, але вже певне в першій половині IX-го віку. Думаю, що ці Богослуження правилися грецькою мовою, і їх зовсім не розуміли київські християне. Ті священники, що жили в Київі, мали за обов'язок не тільки правити Богослуження, але й навчати нової віри. Поширення християнства на перших порах його зовсім неможливе без відповідної агітації та навчання основ нової віри зрозумілою мовою. Отож, на мою думку, в Київі християне мали не тільки грецьке Богослуження, але й живу проповідь місцевою полянською мовою. Проповідувати Євангелію

---

1. Доводи проти норманської теорії див. у акад. М. Грушевського, Історія України-Руси, т. I, вид. 3, 1913 р.

не можна, не пояснюючи її живою мовою, а це у всіх народів вело до перекладу бодай потрібних уривків на живу мову. Ось тому я вважаю за цілком можливе, що в Київі, для потреб християнської громади, якийсь священник слов'янин, — або грек, що добре вмів по-слов'янському, — переклав потрібні йому для проповіди уривки з Євангелії та Псавтиря на місцеву київську мову. Вірні, що цікавилися новою вірою, могли мати собі відписи з такого перекладу.

Усе сказане дає мені підставу повірити оповіданню ЖК[8], що Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псавтиря, писані руською мовою. При тодішніх зносинах Київа з Херсоном це могло так легко статися. Прочувши, що до Херсонесу прибув грецький учитель, який добре знає й по-слов'янськи, кияне дали Костянтинові свої переклади. Костянтин, пробуваючи в Херсонесі довший час, міг легко й сам довідатися про такі переклади від слов'ян, що їх у торговому Херсонесі завсіди було чимало. Не забудьмо до того, що т. зв. Хазарська місія була на ділі місією чи не слов'янською, бо ж не жиди чи мусульмане запрошували Костянтина на боротьбу з юдаїзмом та мусульманством, а певне таки неохрещені слов'яне. От тому цілком можливо припускати, що і в самім „хазарськім" посольстві брали участь і кияне.

А чому такий переклад не дійшов до нашого часу? запитають на таке моє припущення (колись питав Ягіч). На це легко відповісти: не дійшов з тієї саме причини, чому не дійшли до нас і всі переклади Костянтина та Мефодія; взагалі перекладів з IX віку ніяких не дійшло, а може правильніше—ще не розшукано.

Та людина, що говорила руською бесідою (мовою), і що з нею стрівсь у Херсонесі Костянтин, говорила мовою, яку наш місіонер розумів; про це виразно говорить ЖК: „и бесѣдовавъ съ нимъ"; бесідував—розмоляв, розуміючи, що той говорить. Отже, з цього виходить, що Костянтин „руську" мову, цеб-то мову слов'янську київську розумів; і не могло бути йнакше, бо ж він до того добре знав слов'янську болгарську мову. Будь ця „руська" мова готська, тоді навряд чи побесідував би Костянтин з таким русином. Це важливе положення в нашім досліді, — з виразу „бесѣдовавъ съ нимъ" ще до того часу, як навчився

„руської" мови, ясним стає, що тут „руська" мова була така, яку Костянтин розумів,—вона, виходить, була близькою до його мови слов'янської—македонської.

Про Євангелію та Псавтиря, котрі знайшов у Херсонесі Костянтин, ЖК[8] не каже, що вони були мовою „руською", але свідчить, що це було „роусьскыми писмены писано". Що тут під „писмены" треба розуміти й мову, про це виразно каже дальше речення: „и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою". Отже, Євангелія і Псавтир були писані не тільки „роусьскыми писмены", але й „руською бесѣдою".

Як я вже сказав, багато вчених перекладали це оповідання про руські переклади, що їх знайшов у Херсонесі Костянтин. Але всі ці переклади ріжні, не однакові, а то все тому, що й до сьогодні ми не знаємо, що власне значить тут один вираз: „и силу рѣчи приимъ". Це речення перекладали якнайріжніше, наприкад: Миклошич: Vim sermonis acceрit; Архангельський: силу рѣчи принять; Успенський: усвоилъ себѣ рѣчь его; Малишевський: воспринялъ отъ него силу русской рѣчи; Г. Барац („ТрКДАк" 1891 р., II, 313, 316): воспринялъ силу русской рѣчи; Ламанський: принялъ силу рѣчи; Франко[1]: похопивши значінє слів. На мою думку, ані один з цих вчених не переклав як треба цього важливого речення, а воно — ключ до цілого нашого оповідання.

На мою думку, вираз „сила рѣчи"—це техничний граматичний термін і визначає наголос, accentus (удареніе), в дальшім значінні—вимова, через що це речення я перекладаю: „навчившися наголосу" або: „навчившися вимови". Термін „сила" (τόνος) у значінні акцента вживається по ріжних слов'янських граматичних творах з найдавнішого часу. Граматичний термін „сила" знаходимо вже в статті „Про вісім частин мови", котру часто приписують Івану Дамаскинові; І. Срезневський за перекладача цієї статті вважає Іоана екзарха болгарського (Ягіч не вірить цьому й твердить, що стаття повстала на початку XIV в.); в статті цій читаємо не ясне: „Супружьства же рѣчи окончеваємыми

---

1. Св. Климент у Корсуні, ст. 220, 1906 р.

словесы съ силами являема суть“[1], тут „сила“ — наголос (чого не зрозумів Ягіч на ст. 360 — 361).

Наприкінці XIV ст. в Сербії відомий вчений Костянтин Граматик або Философ написав „Сказаніе о писменех“, і ось у цім творі в розділі 15 маємо окрему статтю: „О силах гласу“ — тут росповідається про наголоси: оксія, варія, периспомени та інш. (ст. 426 — 428). Особливо цікавий, але дуже заплутаний, як і цілий твір, — розділ 31 (ст. 461 — 462): „О силах“, цеб-то про акцент та вимову; Костянтин росповідає, що вивчитися „сили“ (наголосу) можна тільки з голосу, а з письма й за 100 років того не навчишся; тому в Персії, коли вчать дітей співати, то перше вчать переймати голос грому, птиць, труби, течії води, „тутна“ землі і т. п.; „тако и о силах єсть по гласу исправленіе или похуленіе; но се мало єсть навыкнути по гласу, раздѣлив глагол, о писменех же мног труд єсть (пор. в нашім уривкові з ЖК: „разлучи писмена гласьная и съгласьная“); се же разумну сказав, самоє єстество въсприєм, до обѣдна врѣмене въсе навыкнеть гласом раздѣлити глагол, и тогда увѣсть правописати“. Звичайно думають, що коли слова однакові по письменах, то вони одні, але це помилка: „Писмены єдино, но сила раздѣли“, напр. очисти та очисти: наголос „над чи сповѣстно, над сти молително или повелително“. А далі Костянтин навчає: „идеже зриши силу, ту опри глагол гласом, ино же въсе равно, но не въсь глагол, но над єдино писме, идеже сила єсть“; акцент може стояти ніби й на приголосній, напр. єсмь, снъ. У силах часто роблять помилки, наприклад пишуть: „Хс раждается славите“, а треба „славите, повелително бо єсть“. Костянтин навчає, що „тако и въ въсѣх силах не тькмо развращеніа, но и хулы плъно єсть, аще не на мѣстѣ своєм глаголется или пишеть“ (ст. 462)[2].

В граматичних статтях дальшого часу, XV — XVI віків, повно згадок про „силу“, цеб-то про наголос, але

---

1. И. В. Ягичъ: Разсужденія старины, 1895 р., ст. 340; звідси беру й усі інші виписки.

2. В старих українських друках та в живій західно-українській мові ще й досі приказовий спосіб наголошується так само: очисти; Христос раждается—славите.

всі ці згадки традиційні, що йдуть певне ще з X—XI віку, коли повстав термін „сила“ на означення акценту, як переклад грецького граматичного терміну τόνος. В граматичних творах Максима Грека так само знаходимо цей термін, напр.: „Силы убо суть тріе: \/ ~“ (цеб-то варіа, оксія та периспомени, ст. 603) і росповідається, де яка сила ставиться. В одній статті (ст. 700) читаємо про сили: „Еллины 10 силъ полагают верху складовъ писменых; сіе умышленіе греческих мудрецовъ тѣсноты ради языка ихъ,дабы всякъ умѣлъ чести писаніе гладко и прямо и разликовалъ бы раздѣленіе толкъ писанных“. В статті архимандрита Анфима читаємо, що „вся верхняя сила книжная раздѣляется на десять лицъ, знаменующи или протяженіе, или удареніе рѣчи“ (ст. 785, цеб-то вимову або наголос).

Не буду більше давати прикладів,— їх з давніх граматичних творів можна вибрати скільки завгодно (див. їх напр. у Ягічевих „Разсужденіяхъ старины“ на ст. 340, 360, 361, 420, 426—427, 433, 436, 461, 462, 478, 502, 510—511, 603, 638, 642, 690, 692, 700, 701, 724, 726, 785, 789, 925, 928); думаю що й з поданих прикладів можна вже переконатися, що слово „сила“ — то давній граматичний термін і визначає наголос-акцент. Слово „сила“ в значінні акценту перейшло потім до старих граматик церковно-слов'янських та азбук, і держалося аж до XIX-го віку; знаходимо слово „сила“ ще навіть у відомім наказі митрополита київського Самуїла Мислявського 1784 р. про заведення російської вимови в Духовну Академію,— митрополит наказував, щоб студенти „упражнялись въ чтеніи съ наблюденіемъ удареніа и(ли?) силы, въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи“[1]. Старі священники ще й тепер добре розуміють вираз „сила“ як наголос: „Читай по силах, кажуть тому, хто робить помилки в наголосі[2].

Звичайно вживалося виразу „сила“, часто—„сила гласу“, „верхняя сила“, „книжная сила“, часом: „верхняя сила книжная“, „сила существу книжнаго писанія“; буває „си-

---

1. І. Огієнко: Українська культура, Київ 1918 р., ст. 174—176.

2. Пор. у А. Соболевського, Палеографія, 1908 р. ст. 111: „сила=удареніе“.

ла" букви, писмене, слова та ін. В нашім уривкові з ЖК маємо „сила рѣчи", причому тут „рѣчь"—це слово, а в ширшім значінні — мова; „сила" — це акцент, а в ширшім значінні—вимова.

Усе сказане дає мені підставу речення з ЖК: „силу рѣчи приимъ" перекласти: „навчившися акценту", або: „навчившися вимови". Стрівшися Костянтин з русином, відразу переконався, що той ті самі в напису слова вимовляє відмінно від нього. Акцентовані пам'ятки XIV—XV віків виразно показують, що в той час наголос східнослов'янський та південно-слов'янський були відмінні; думаю, що ця відміна була вже й за часів Костянтина, і вона відразу кинулася в вічі йому в розмові з русином-киянином, і він змушений був трохи навчатися цього незвиклого йому наголосу, „своєй бесѣдѣ прикладая", цеб-то стосуючи його й до своєї, південно-слов'янської мови.

Але не тільки відмінний наголос (акцент) кинувся в очі Костянтинові,—він відразу відчув досить значну ріжницю і в вимові голосних та приголосних звуків: русин-киянин, читаючи, вимовляв, скажемо букви Ѣ, И, ѫ, ѧ, Е, Г, Ъ, Ь і інш. не так, як вимовляв їх Костянтин; приміром, русин казав „віра", а це для Костянтина було незвиклим, бо він вимовляв „вяра". Бажаючи говорити такою мовою, щоб його добре розуміли, — а це ж перше завдання кожного місіонера, — Костянтин змушений був навчитися не тільки київського акценту, але й київської вимови голосних та приголосних звуків, а для того рівняв до своєї вимови „различьная писмена гласьная и съгласьная".

Речення з ЖК: „своєй бесѣдѣ прикладая различьная писмена гласьная и съгласьная" до певної міри не зле вже перекладали: Архангельський: „Сблизилъ ее съ болѣе извѣстнымъ ему нарѣчіемъ македонскихъ славянъ"; Малишевський: „Примѣняя къ своей, т. е. греческой или славянской (ибо зналъ обѣ) рѣчи писмена русской гласныя и согласныя"; Успенський: „Провѣрялъ въ бесѣдѣ съ нимъ различныя буквы, гласныя и согласныя"; Франко: „Прикладаючи до своєї мови, розріжнив букви голосні й співзвуки"; Возняк: „Зайнявся граматичним дослідом руської мови, порівнюючи її букви, самозвуки та співзвуки, з своєю мовою".

Треба ще спинитися на реченні: „Въскорѣ нача чести и съказати", що я перекладаю: „скоро почав читати й говорити". Це речення треба розуміти в звязку з попереднім, — скоро почав читати й говорити з вимовою та наголосом київським,—тут не говориться, що до того Костянтин знайдених перекладів не міг прочитати, ні, — він міг їх читати відразу, але читав з своєю південно-болгарською вимовою, так що русин мало розумів його, чому Костянтин і взявся вивчитись київської вимови; а це далося йому не тяжко, бо навчився цього „въскорѣ" (Слово „съказати" перекладають: Малишевський: объяснять, Гільфердинг: читать и говорить, Ламанський в „ЖМНПр" т. 346, ст. 375: громко произносить, Франко: толкувати, Миклошич: loqui).

Зроблю підсумок того, що я досі сказав. Слово „руський" розумію як полянський, київський, — доводів на це в І томі Історії України-Руси акад. Грушевського досить.

Коли ж Костянтин учився наголосу та вимови, то це вже само говорить, що „руська" мова — це була мова слов'янська, в жаднім разі не готська чи норманська, бо в противнім разі говорилося б не про навчання наголосу, а про навчання мови; крім цього, як ми бачили, в ЖК[16] згадується готів під їх власним йменням, і не тільки згадується, але й відріжняється від Росів. Про це саме говорить і контекст оповідання: Костянтин розмовляє з русином відразу, ще до того, як вивчився руської мови, а цього в жадному разі не сталося б, колиб ця „руська" мова не була слов'янською. Костянтин, прибувши до Херсонесу й маючи на увазі, що йому доведеться проповідувати серед східних слов'ян, почав шукати їх, і легко знайшов не тільки потрібних слов'ян, але знайшов у них навіть і переклади на руську мову з Євангелії та Псавтиря. Вибравши собі грамотного русина (киянина), Костянтин почав читати з ним ці руські переклади й навчатися того, що тоді ріжнило мову південно-слов'янську від східно-слов'янської, цеб-то наголосу та вимови, чого скоро й навчився так, що зміг добре читати й говорити по-київському. На здібності Костянтина то була праця не така вже тяжка, тому кінце-

ве речення: „И мнози ся єму дивляху, Бога хваляще“ вважаю за риторичну прикрасу автора.

На основі всього сказаного подаю такий свій переклад цілого оповідання про руські переклади з ЖК[8]: „Костянтин знайшов тут (у Херсонесі) Євангелію та Псавтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившися (від нього) наголосу (київського чи вимови), прикладав (рівняв) до своєї (південно-слов'янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) ріжні звуки голосні та приголосні; помоливши Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многі дивувалися йому й хвалили Бога“.

Так я розумію це оповідання ЖК, на що підставу дає мені, крім іншого, також і граматичний термін „сила рѣчи“ (акцент чи вимова). Близько до такого зрозуміння підходив уже А. Гільфердинг, що про це писав: „По моему мнѣнію, преданіе это (про руські переклади) есть не болѣе, какъ перешедшее въ область легенды воспоминаніе о томъ, что Кириллъ, встрѣтившись, по прибытіи изъ Константинополя въ Крымъ, съ Русскимъ Славяниномъ (или вѣрнѣе—съ Русскими Славянами), и готовясь въ Херсонѣ къ поѣздкѣ въ Козарскія владѣнія, старался въ это время примѣнить свое нарѣчіе и свой переводъ священныхъ книгъ къ языку подвластныхъ Козарамъ Славянъ, а это, разумѣется, въ ту эпоху было еще весьма и легко; Херсонъ же, какъ важнѣйшій городъ Черноморской страны, какъ значительный торговый центръ, не могъ не представить случая къ такому приготовленію“[1].

Близько до цього (хоч і по своєму), зрозумів наше оповідання також і акад. В. Ламанський, що писав: „Это искаженное мѣсто славянскаго житія означаетъ лишь, что Константинъ Философъ ѣхалъ въ позднѣйшую Русь или въ тогдашнюю еще Хазарію или вѣрнѣе Gaudhariki съ русскими посланцами (какъ о томъ и говоритъ Гавдерикъ). Узнавъ, что одинъ изъ нихъ хорошо знаетъ по-славянски, Константинъ Философъ, взявшій съ собою свои славянскіе переводы (уже приготовленные съ 855 г.), сталъ прочиты-

1. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р., ст. 162—163.

вать съ этимъ варягомъ или славяниномъ нѣкоторыя мѣста своего перевода Евангелія и Псалтыри. Константину Философу, конечно, желательно было узнать, насколько македонско-славянское нарѣчіе близко къ русско-славянскому и чѣмъ они оба между собою разнятся (какая разница въ гласныхъ и согласныхъ славяно-русскаго нарѣчія съ славяно-македонскимъ, ст. 218—219). Съ однимъ русиномъ, хорошо знавшимъ по-славянски, Константинъ Философъ прочитывалъ дорогою свое славянское Евангеліе, дабы узнать, насколько его переводъ на македонско-славянскомъ нарѣчіи можетъ быть понятенъ славянину днѣпровскому“ [1].

Якому саме слов'янському плім'ю могли б належати ці перші наші переклади з грецького, Євангелія та Псавтир, вирішити це остаточно не маємо змоги. Могло б це бути одне з племін, що віддавна мешкали недалеко від Криму; але простіше й скоріше вважати, що ці переклади виготовлено в Київі, як головному культурному осередкові східного слов'янства на той час. У Київі рано, а може й найраніше, з'явилося християнство, а тому найлегше припускати, що власне тут і повстали перші переклади. Не забудьмо, що в той час, у половині IX-го віку вже помічався на цілім півдні, а разом з тим і в причорноморській смузі, великий культурний і політичний вплив київського князівства [2].

Зовсім осібне питання, якою а з б у к о ю написані були ці руські переклади. Київ мав тоді жваві зносини з Візантією, тому цілком можливо припускати, що в Київі вживали в той час для своїх потреб грецького письма, але вживали його непослідовно; так, власне, читаємо про це у черця Хороброго: „Кръстившежеся (словѣне), римсками и гръчьскыми писмены нуждаахуся (писати словѣнску) рѣчь без устроєниа“. Християнство йшло до Київа з Греччини, переклади робилися з книг грецьких, тому природньо було вжити й азбуки грецької для тих перших руських перекладів, що їх знайшов у Херсоні Костянтин.

---

1. „Журналъ МНПр“ 1904 р., ч. 352, ст. 235.
2. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. III, вид. 3, 1913 р., ст. 418.

Правда, тут лишається відкритим для спеціяльного вирішення дуже важливе питання: яким саме грецьким письмом пробували писати й писали кияне, — чи буденним скорописним чи т. зв. уставним. Річ у тому, що в VIII—IX в. в Греччині в загальнім ужиткові було письмо скорописне чи мінускульне (з нього повстала пізніще т. зв. глаголиця), але книжки церковні звичайно писалися літургічним уставним чи унціяльним письмом (з нього повстала т. зв. кирилиця). Якого ж письма вживали в нас? На початку вживали для загальних потреб безумовно грецького скоропису, як письма грецьких урядових канцелярій, з якими мали зносини київські купці (пор. договори з греками); це не було б письмо глаголицьке,—бо ж глаголиця повстала в результаті спеціяльної стилізації грецького курсиву,— це був би звичайний грецький скоропис. Думаю, що крім цього, коли до Київа занесено християнство, тоді книги церковного змісту стали писати грецьким літургічним письмом чи т. зв. уставом. Звичайно, в тім і другім початковім слов'янськім (грецькім) письмі не було єдности в зазначеннях чисто слов'янських звуків. Отож, на мою думку, Євангелія й Псавтир, що їх знайшов Костянтин у Херсонесі, були писані грецьким письмом, скоріше уставним, з котрого виробився згодом наш кирилівський устав.

Зазначаю, що з оповідання ЖК[8] я не бачу, щоб Костянтин не міг відразу прочитати цих перекладів[1], — він учивсь од русина не читати, а тільки правильно вимовляти читане; він же одразу почав говорити з чоловіком руської мови. Вислів: „въскорѣ нача чести и сказати", як я вже зазначив, треба розуміти, що Костянтин по науці почав скоро добре читати й говорити по-київському.

Що ж зробив Костянтин з тими перекладами, які він знайшов у Херсонесі? Думаю, що він їх безумовно використав для своїх перекладів. Правда, були це певне лиш невеликі уривки з Євангелії та Псавтиря, але все-таки вони знадобилися Костянтинові в його дальшій праці. Що

---

1. Як то здавалося колись Григоровичу.

Костянтин мав на увазі й київську мову в своїх дальших перекладах, про це найвиразніще свідчать нам найстарші слов'янські переклади, особливо глаголицькі: в них багато знайдемо таких слів та форм, котрі ще й сьогодні знаходяться в живій українській мові; на жаль, не маємо ще окремої докладної розвідки про те, що саме в живій українській мові спільне з мовою давньо-слов'янською, а праця така дала б ясну відповідь, оскільки Костянтин користав для своїх перекладів з мови київської[1]. Ось, скажемо, приклад з трохи пізнішої пам'ятки—з Остромирової Євангелії 1056 р., написаної в Київі (кирило-мефодіївська традиція в ній таки лишалася): „Отче нашь, иже єси... да будеть воля твоя, яка на нбси... и не въведи насъ въ напасть, нъ избави ны отъ неприязни", і т. д., арк. 123 б.

Але цікаво тут зазначити, що вже вдавнину дано на все це досить виразну відповідь.В кінці XIV віку при дворі сербського деспота Степана Лазаревича жив відомий

---

1. Проф. Д. Іловайський („Разысканія о началѣ Руси", Москва 1876 р., 2-е вид. М. 1882 р., ст. 307—320) твердить навіть, ніби руська азбука та руські переклади, які знайшов Костянтин у Херсонесі, лягли в основу дальшої праці Костянтинової. „Снаряжаясь въ Моравію — каже Іловайський, — братья, какъ повѣствуетъ ихъ Житіе, приготовляютъ прежде всего Евангеліе и Псалтырь, какъ книги наиболѣе необходимыя для Богослуженія. Конечно, это были тѣ самыя книги, которыя они нашли въ Корсуни и, по всей вѣроятности, взяли съ собою или списали... И не было нужды изобрѣтать славянское письмо и переводить Евангеліе, такъ какъ братья то и другое уже нашли в Корсуни", ст. 308. „Итакъ, мы полагаемъ, что Солунскіе братья дѣйствительно нашли въ Корсуни восточно-славянскую азбуку и начатки собственно болгарскихъ переводовъ. Они благоразумно и искусно воспользовались этою письменностью для своей миссіи къ славянамъ моравскимъ. Мы собственно отрицаемъ изобрѣтеніе ими письменъ; но затѣмъ остаются за ними огромныя заслуги по устроенію и распространенію этой письменности", ст. 314—315. „Наука доселѣ слишкомъ мало обращала вниманія на извѣстіе Константинова Житія о славянскихъ письменахъ, найденныхъ въ Корсуни. Очень вѣроятно, что это восточно-славянское письмо заключало въ себѣ ту азбуку, которая впослѣдствіи была названа кириллицей; она, вмѣстѣ съ начатками переводовъ, была принесена Кирилломъ и Меѳодіемъ въ Моравію, трудами ихъ учениковъ и преемниковъ утверждена въ Болгаріи, откуда вытѣснила западно-славянское письмо или глаголицу, существовавшую у Дунайскихъ Славянъ", ст. 319—320.

учений свого часу Костянтин Граматик чи Философ, родом болгарин. Він довго подорожував по сході, і, вернувшися в Сербію, написав тут свою славну працю: „Сказаніє о писменех". Безумовно, Костянтин Граматик добре знав слов'янський світ, знав слов'янські мови; напевне добре знав він мову українську, з якою він познайомився десь на Афоні та в Єрусалимі від тих київських ченців, яких там завсіди було досить. Пригадаймо собі, що вже в XIV в. на Афоні був осібний український манастир Русикон; знаємо, що „руський" манастир на Афоні заложив ще князь Ярослав (1019—1054).

І ось у цім своїм голоснім творі в розділі 4-м Костянтин Граматик і виставив теорію про руське (українське) походження церковно-слов'янської мови. Він росповідає, що Кирил Философ не сам тільки робив свої переклади,— він вибрав, „от въсѣх сих племен мужей, вѣдящих греческая писмена и словенскые языки", а сам був лише їх начальником. В основу мови перекладів Кирилових не могли лягти ані „дебела" (груба) мова болгарська, ані „висока" сербська; „проразсудивше, добріи оніи и дивніи мужіе, и избравше тънчайшій и краснѣйшій рушкый язык (цеб-то мову українську), к нему же помощь въдастся блъгарскый, и срьбскый, и босньскый, и словѣнскый, и чешкаго часть, и хръватскый язык". І Костянтин подає декільки прикладів цієї руської (української) мови, напр. „пастыріє" (цей акцент і тепер живий на Україні), лаєть: не лай на мя хосподине (пор. укр. лаяти, гніватися; в слові „хосподине" через *х* зазначено укр. вимову букви *г*), сорочка (загальноукр. слово; „ныня руси кошулю сорочку глаголють"), глумляхся (укр. глум, глумитися), брашно — мука (укр. борошно), — усі ці приклади подає Костянтин з св. Письма. „И что єсть—кінчає Граматик — въса по ряду сказовати? но съвъкупив реку: вьса божественнаа писаніа рушкым языком (цеб-то українським) суть, развѣ (крім) помощи от иных нѣгде и нѣгде, въса рушкым языком украшаются". Книжна церковно-слов'янська мова взяла потроху від усіх слов'янських мов, „яже рушкым не въмѣстишеся" [1].

---

1. *И. В. Ягичъ*: Разсужденія старины, 1895 р. ст. 396—397.

Ось така ця давня теорія про українське (руське) походження церковно-слов'янської мови, теорія, що її склав ще в XIV віці Костянтин Граматик. Можливо, що в теорії цій Граматик дещо й наплутав та перебільшив, але одне безперечне — був якийсь давній переказ, котрий виразно говорив, що в утворенні першої літературної слов'янської мови брали участь і кияне. Таким чином оповідання про переклади, знайдені в Херсонесі, набірає великої культурної сили, бо воно подає нам найцінніші вказівки про початки київської культури.

Що в нас від найдавнішого часу був старий переказ про те, що ми таки мали свою азбуку й переклади з дуже давнього часу, і що й кияне брали участь у перекладах Костянтинових, про це виразно свідчить ще одна давня стаття: „О преставленіи св. Кирила, учителя словеньскому языку". Стаття ця відома нам з рукопису XV-го віку, але складено її певно давніше; повстала стаття безумовно на основі переказу ЖК про знайдення руських перекладів у Херсонесі. Зміст статті дуже цікавий; подаю з неї лиш те, що стосується нашого оповідання про руські переклади: „Грамота руская никимже явлена, но токмо самѣмъ Богомъ... Грамота руская явилася, Богомъ дана, в Корсунѣ градѣ русину, от него же научися Константинъ Философъ, и оттуду сложивъ и написавъ книги рускимъ языкомъ... Той же мужъ русинъ, живяше благовѣрно, постомъ и добродѣтелію въ чистѣ вѣре, єдинъ уединився, й той єдинъ от рускаго языка явися прежде христіянъ, и невѣдомъ никимже, откуду єсть. Той же бысть в царство Михайла царя и матере Ирины благочестивыя". Далі росповідається між іншим, що Костянтин був на Моравах і тут для мораван „книги написавъ рускимъ языкомъ"; пізніше князь Володимир охрестився в Корсуні, „идѣже книги обрѣтошася рускимъ языкомъ писаны"[1]. Можливо, що це й суб'єктивний твір якогось давнього українського патріота, може й мало історичний, але твір цей добре відбиває давність переказу, що в Херсонесі таки справді Костянтин знайшов руські переклади Євангелії та Псавтиря.

---

1. Там само, ст. 308—309.

Зроблю тепер підсумки до цього розділу.

1. В році 860—861-м Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псавтиря, написані „руською“ мовою.

2. Це були переклади з грецької мови на східно-слов'янську, точніше — на мову київську потрібних для Богослуження уривків з Євангелії та Псавтиря.

3. Вислів „сила“ в ЖК[8]—це техничний граматичний термін, що визначає наголос, accentus, τόνος та вимову.

4. Вислів в ЖК[8]: „силу рѣчи приимъ“ треба розуміти: навчившися (київської) вимови.

5. Костянтин, прибувши до Херсонесу р. 860, вчився тут київського наголосу та вимови.

З цих висновків випливають дальші:

6. У половині IX-го віку східно-слов'янська мова (київська) була відмінна від Костянтинової мови, цеб-то від мови полуднево-болгарської чи солунської.

7. У половині IX-го віку богослужбові тексти вимовлялися в Київі згідно з живою мовою.

8. У половині IX-го віку східні слов'яне (кияне) мали вже свою азбуку, як початок кирилиці.

9. У східних слов'ян, у киян були переклади Євангелії та Псавтиря ще до Костянтинових.

10. Перекладаючи богослужбові книжки та св. Письмо, Костянтин скористався і знайденими в Херсонесі перекладами, і взагалі брав на увагу в своїй праці й мову київську.

ДЖЕРЕЛА: *Життя Костянтина*, розділ 8. Сказаніе про русина, що склав руську грамоту, видрукував Ягіч у „Разсужденія старины“ 1895 р. ст. 308—310; 4-й розділ „Книги о писменех“ тутаки, ст. 396 — 398; у перекладі див. це саме у *П. Сырку*: Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновскаго, „Записки истор.-филолог. факультета Спб. университета“ 1899 р. т. 25, стор. 562—564.

ЛІТЕРАТУРА: *А. В. Горскій*: Житія св. Кирилла и Меѳодія, 1843 р.; передруковано в „Кирилло-Меѳод. Сборникъ“ 1865 р. ст. 9—10.—*И. Срезневскій*: Древнія письмена славянскія, „ЖМНПр“ 1848 р. ч. 59 ст. 61—66; див. ще „Извѣстія“ 1853 р. т. I ст. 296.—*В. Григоровичъ*: Статьи, касающіяся древне-славянскаго языка, Казань, 1852 р. ст. 69.—*О. Бодянскій*: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р. ст. 99—104.—Путешествіе св. Константина Философа въ Хозарію. Прибавленіе къ „Херсон. Епарх. Вѣдом.“ 1861 р. II № 3 ст. 189 — 202; додаток: Мнѣніе 22 ученыхъ о русскихъ письме-

нахъ, найденныхъ св. Константиномъ, ст. 261—271.—*М. П. Погодинъ*: Рѣчь, в „Кирилло-Меѳод. Сборникѣ“ 1865 р. ст. 121—128.—*А. Ѳ. Гильфердингъ*: О Кириллѣ и Меѳодіѣ, ib. ст. 162—164.—*К. И. Невоструевъ*: Записка о переводѣ Евангелія, ib. ст. 224. — *А. Небоскловъ*: Начало борьбы, 1874 р. ст. 66—68, 71.—*Miklosich*: Die Legende vom hl. Cyrillus, Відень, 1870 р. ст. 47.—*Гедеоновъ*: Варяги и Русь, II, Спб. 1876 р. прим. 282.—*Д. Иловайскій*: Разысканія о началѣ Руси, М. 1876 р.; від. 2-е, 1882 р., ст. 296—320.—*Д. Иловайскій*: Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гуннскому, М. 1886 р. ст. 104—112.—*Е. Голубинскій*: Св. Константинъ и Меѳодій, див. „Прибавленіе къ Твореніямъ св. Отцевъ“ 1885 р. ч. 36, ст. 174 і 217. — *Архим. Амфилохій*: Четверо-Евангеліе Галичское 1144 р., 1883 р., т III ст. 173—174. — *Ягичъ* в „Archiv“ т. I ст. 143 — 144, 1876 р., т. IV ст. 314, 1880 р. — *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, I половина I тому, М. 1880 р. ст. 30, друга половина, ст. 291—292.—*Вс. Миллеръ* в „ЖМНПр“ 1884 р. кн. 3, ст. 26—28.—*А. С. Архангельскій* в „Уч. Запискахъ Казан. Унив.“ 1885 р. ст. 8—9, 138—140.—*А. С. Будиловичъ*: Нѣсколько мыслей, 1885 р. ст. 27—29 — *А. Соболевскій*: Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы, „Унив. Извѣстія“ 1885 р. кн. 9 ст. 300 — 301, — „руський“—це ніби скандинавський. — *Ив. Иг. Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II, ст. 155—161, 394—395, 399—400, 403.—*Ѳ. И. Успенскій*: На память тысячелѣтней годовщины славянскихъ просвѣтителей, „Извѣстія Слав. Благотв. Общ.“ 1885 р. ст. 235—237. — *И. В. Ягичъ*: Вопросъ о Кир. и Меѳ., 1885 р. ст. 51, прим. 71. — *Васильевскій*: Русско-византійскія изслѣдованія, вып. II, Спб. 1893 р. ст. CCXCVII—CCCI. — *И. Яцковскій*: Хазарская миссія свв. Кирилла и Меѳодія, „Вѣра и Разумъ“ 1893 р. т. I ч. II ст. 60—64.—*Fr. Pastrnek*: Dějiny, 1902 р. ст. 52—53.—*В. Ламанскій*: Славянское житіе св. Кирилла, в „ЖМНПр“ 1903 — 1904 р., глави IV — XIII, XXVI і XXVIII. — *A. Brückner* в „Przegląd Polski“ 1903 р. т. 149 ст. 442.—*J. Marquart*: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Studien z. Gesch. d. 9 u. 10 Jh. Лейпц.) 1903 р. ст. 389 і далі. — *С. П. Шестаковъ*: Очерки по исторіи Херсонеса въ VI — X вв. по Р. Хр., див. „Памятники христіанскаго Херсонеса“, вип. III, М. 1908 ст. 52—54.—*Г. Воскресенскій* в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 299 — 304 дає докладний перегляд цілої літератури питання.—*И. В. Ягичъ*: Глаголическое письмо, „Энциклопедія Славянской Филологіи“, вип. 3 ст. 64—65, Спб. 1911 р.—*М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. I, вид. 3-тє, Київ, 1913 р. ст. 565.—*Ф. Фортунатовъ*: О происхожденіи глаголицы, „Извѣстія“ 1913 р. кн. IV ст. 254.—*М. Возняк*: Історія української літератури, Львів, т. II ст. 11—13.—Короткий перегляд норманської теорії див. у Грушевського в Історії України-Руси т. I вид. 3 ст. 602 — 624, а також 190 — 193, 379—389: Гр. обстоює думку про споконвічність на Київщині назви Русь. — Про наголос див. *І. Огієнко*: Наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок, „Записки Наукового Товариства“, Львів, 1925 р. т. 136—137 ст. 197—224. — *І. Огієнко*: Український наголос на початку XVII-го віку, Львів, 1926, з „Записок

чину св. Василія Великого".—*І. Огієнко:* Початки християнства серед українського народу, з „Духовної Бесіди" за 1925 р., Варшава. — *І. Огієнко:* Українська вимова богослужбових текстів в XVII віці, Варшава, 1926 р., відбитка з „Ἐλπίς" кн. І.

г. Знайдення мощей св. Климента.

Третім, як показала будуччина — найбільшим ділом, яке зробив Костянтин в Херсонесі, було знайдення мощей св. папи Климента.

Хто такий був цей Климент, трудно сказати щось історично певне. Дослідники звичайно називають його або першим наступником апостола Петра або четвертим. Легенди Італійська та Болгарська, а також Київські Глаголицькі Листи звуть цього Климента наступником Петра[1]; але Остромирове Євангеліє 1056—1057 р. в місяцеслові під 30 січня подає про Климента, що він був четвертим папою римським по ап. Петрі[2]. Свідчення давніх істориків так само не однакові, — то його рахують наступником Петра, то його ставлять на друге чи третє місце по ньому; Іринеїв реєстр вилічує таких єпископів римських: Петро († 67 р.), Лин (до 79 р.), Аненклет (до 91 р.) і Климент; про цього останнього Євсевій в Історії церкви росповідає, що він помер у третім році Траянового правління, цебто в 100 чи 101 р. по Христі.

Др. Іван Франко написав осібну монографію про св. Климента: „Сьв. Климент у Корсуні", Львів, 1906 р.; на свою працю Франко потратив багато труду та часу, але власне так і не дошукався, хто ж то був за Климент. Проте це була дійсно історична особа, що займала видне місце в римській церкві; перша звістка про Климента-єпископа появляється лише в II в., в 185 році у Іринея,

---

1. Київські Глаголицькі Листи л. 1б.: „Климента... іже оутяже быті блаженоумоу апостолоу твоємоу Петроу, въ інокості подроугъ, въ исповѣди оученикъ, въ чести намѣстьникъ.

2. Л. 263 б, під 30 січня: Обрѣтеніє моущи чьстьныхъ с(вя)таго Климента, папежа римьска, 4 по ап(осто)лѣ Петрѣ.

яку він взяв певне з усних переказів. Найдавніші пам'ятки нічого не знають також і про муки та смерть папи Климента, — ці оповідання повстали значно пізніше. Можливо, що на оповідання про муки Климента вплинула така історична подія, про яку росповідають римські історики: в 95 р. по Христі в Римі стався незвичайний випадок: великий і могучий аристократ, кузен тодішнього кесаря Домиціяна, Климент (власне — Тит Флавій Клеменс), консул того року, зараз по скінченні свого консульства був арештований і засаджений до в'язниці разом з жінкою своєю Домитилею. Суд визнав Климента винним у злочині атеїзму (певне за нахил до християнства) і б. консула скатовано, а його жінку вислано на відлюдний острів на Середземному морі. Ось ця подія стала пізніше за основу т. зв. Псевдо-Климентин і вплинула й на оповідання про життя та муки св. Климента, папи римського.

Перші церковні історики: Іриней, Євсевій та Єроним ще нічого не знають про муки папи Климента, і тільки з V-го віку повстають легенди про них, а вже в VI в. складається про це більша легенда. Оповідання про життя св. Климента надзвичайно цікаве (див. його або під 25 листопада в Читаних-Минеях св. Димитрія Ростовського, або по-українськи у Франка, ст. 29-39) і повне найріжніщих трагічних пригод. Коли в кінці Климент зрікся принести жертву римським богам, тоді й його заслано на вигнання до Херсонесу, — в той час туди звичайно засилали християн.

Прибувши до далекого Херсонесу, Климент застав там в мармурових каменоломнях більше тисячі християн на тяжких роботах. Климент розважає їх на дусі, чудом дає їм джерело води, якої вони не мали тут, а це чудо привернуло до Христа багатьох язичників, так що не минув і рік, а в Корсуні було вже 75 християнських церков, а ідольські божниці поруйновано, святі гаї попалено. Траян, щоби спинити такий буйний зріст християнства в Херсонесі, наказав знищити саму причину того—єп. Климента; тоді св. мужа вивезено в море, прив'язано йому до шиї якоря, і так кинено в воду. А засмучені християне на березі молилися й плакали. І ото під час молитви їхньої сталося чудо: розступилося море на 20 стадій, і християне

пішли по сухому дну й знайшли каміня, як церковця, а в церковці зложене тіло Климентове; поруч лежав також якор. І з того часу що-року, в день смерти мученика, повторювалося чудо: море розступалося й давало християнам вільний доступ до святих мощей.

Звичайно, Костянтин добре знав усі ці оповідання про св. Климента та про його мученичу смерть в Херсонесі. І тому нема нічого дивного, що прибувши Костянтин до цього міста, відразу почав шукати тіла мученика. На мою думку, можна допустити, що може Костянтин навмисне й поїхав до Херсонесу, з осібним завданням—розшукати тут тіло Климентове; на таку думку наводить мене оце речення з ЖМ[4]: „Приключьшужеся врѣмени такому, и посъла цѣсарь по Философа (Костянтина), брата его, въ Козары, да поятъ и съ собою на помощь". Як я вже вище казав[1], це речення можна розуміти й так, що в цей час Костянтин уже був в Херсоні, і що Мефодія прислано сюди пізніше; а це не виключає думки, що може Костянтин поїхав до Херсонесу навмисне, щоби розшукати тіло Климентове. А коли це так, тоді початок Хазарської місії дійсно можна назвати місією Херсонеською або місією за мощами св. Климента. Що Костянтин дійсно готувався до відкриття мощей св. Климента ще заздалегідь, про це росповідає нам і не раз згадуваний бібліотекар Анастасій в своїм листі до єп. Гавдерика: в Херсонесі Костянтин росповідає архієпископові, „показавши їм та прочитавши, що в багатьох книжках говорилося про муки, чуда та про твори блаженного Климента". Так само й митрополит смирнський Митрофан (в тім самім листі) підкреслює, що Костянтин готувався заздалегідь до знайдення мощей Климента, — він шукає знаків, про котрі був вичитав в пам'ятках.

Маємо безсумнівне історичне свідоцтво, що Костянтин дійсно розшукав Климентове тіло, — це лист папського бібліотекаря Анастасія 875 — 879 р. до єп. Гавдерика[2].

---

1. Див. вище ст. 84—86.

2. Про листа цього див. в огляді джерел в 3-й частині цеї праці, джерела латинські; тут же див. і про згаданих осіб та про замилування єп. Гавдерика до св. Климента.

Бувши в Костянтинополі, Анастасій збірав відомості про св. Климента для єп. Гавдерика, і про все це написав йому. Анастасій в цім листі сповіщає, що Костянтин написав був твір про знайдення мощей блаженного Климента: „Я хочу коротко росповісти тобі — пише Анастасій — про те, як то сталося, росповісти тими словами, якими звичайно росповідав сам Костянтин, як він коротко росказує про це в своїм Оповіданні, замовчавши своє ім'я. „Чудо морського відливу коло Херсона — каже Костянтин, — про яке багато читається між іншими чудами цього блаженного Климента, через великі гріхи наші давно вже перестало відбуватися". Море хвилі свої забрало до заливів, а нарід помалу остигав в своїх почуттях до святого, „бо місце лежить на краю царства, і ріжні варварські ватаги наїжджали туди... Місто опустіло й стало нежилим, храм повалився, і вся та частина Херсонської землі занепала; єпископ Херсона з невеликим населенням був всередині того міста, ніби в тюрмі, і не смів з нього виходити. Тому сталося, що й труна, в котрій почасти спочивали мощі блаженного Климента, зовсім розвалилася, і від довгого часу не збереглося навіть згадки, де була вона. Так оповідав той великий поправді Философ". Як бачимо, це оповідав сам Костянтин Анастасію, певне ще в Римі в 868—869 р.р., при особистих їхніх побаченнях.

Далі Анастасій оповідає, що був він в Костянтинополі під час собору 869 — 870 р. разом з папськими легатами; „усі ми гуртом порішили попильнувати, щоби всю справу (про знайдення мощей Климента) виясніти, і ми довідалися правди правдивої від Митрофана, митрополита смирнського, мужа відомого з своєї святости та мудрости, котрий, як ми довідалися, в той час проживав недалеко коло Херсону, куди був заслав його разом з іншими Фотій. Ми пильно роспитували його про все, чого не хотів росповідати згаданий Философ, боючися, щоби йому не докоряли гордістю. Митрофан добре знав про подію, бо жив близько коло Херсону. Він росповів нам, що Костянтин Философ, котрого імператор Михаїл післав до Хазарії проповідувати слово Боже, часто бував в Херсоні, то приїжджаючи туди, то виїжджаючи назад, бо місто межує з Хазарською землею. Костянтин став пильно дошукува-

тися, де храм, де труна, де ті знаки блаженного Климента, які точно зазначалися в пам'ятках, що про нього писані. Але всі мешканці того міста були не тубільці, а приходьки з ріжних варварських народів, навіть люті розбійники; вони запевняли, ніби нічого не знають про те, що він говорить. Здивований тим Философ віддався молитві, і довго просив Бога відкрити йому мощі, а святого — відкритися йому. Він заохочував спасенними нагадуваннями єпископа з клиром та народом до ділання, показуючи їм і читаючи, що в багатьох книжках росповідалося про муку, про чуда та твори блаженного Климента, а особливо про будівлю храма, котрий знаходився десь недалеко від них, і про положення в нім самого святого. Костянтин усіх глибоко заохотив на копання тих берегів і на розшукання таких дорогоцінних мощей святого мученика та папи по порядку, який описав сам Философ в своїм історичнім Оповіданні".

Таке оповідання митрополита Митрофана, і ми не маємо ніяких підстав не довіряти йому, як це робить Франко (ст. 205—207). Це ж оповідання сучасника в справі, що в свій час була дуже голосною. В кінці листа Анастасій свідчить, що Костянтин склав на честь Климента 3 твори: 1. Коротке Оповідання про знайдення мощей, 2. Похвала Клименту і 3. Гімн на честь урочистого відкриття мощей Климента.

Як саме відкрито мощі, про це докладно росповідає нам Італійська Легенда в розділах 3 — 5. „Одного разу — читаємо тут — в 30 день грудня при тихому морі сіли ми на корабля й пустилися в путь". Був тут Костянтин з архієпископом, чесний клир та дехто з мирян. Пливли з співом та молитвами, й допливли до острова, де, як вони догадувалися, знаходилося тіло Климентове (де-які пам'ятки вказують, що це був т. зв. Білий острів недалеко Севастополя). Обходячи острів, знайшли одну могилу й почали там копати. Довго вони копали, аж ось, немов ясна та зірка, засяло ребро мученика. Усі зраділи, і вже без загадування копали далі. І ось показалася свята голова. Радости не було краю, хутко відкрили всі мощі, а вкінці й той якор, що з ним кинуто святого в Чорне море.

Сам архієпископ Георгій відправив тут Службу, а потім взяв раку з мощами на голову й відніс її на корабель. Коли вони наближалися до міста, вийшов їм на зустріч воєвода того міста з багатьма мужами. Зібралося сила народу. Але вечоріло, тому мощі занесли до храму св. Созонта, що під містом, а потім до св. Леонтія. На другий день рано зібралося все населення міста, мощі урочисто обнесли навкруги Херсону, і поставили їх в кафедральнім храмі".

Росповідають про знайдення мощей св. Климента також і інші джерела, додаючи немало окремих подробиць, напр. Моравська Легенда, Проложне оповідання (Франко 181, 183), Успіння Кирила і др. Особливо цікаве „Слово на пренесеніе мощем преславнаго Климента", твір, який звичайно приписується самому Костянтинові; воно докладно росповідає про знайдення мощей, на жаль тільки текст його дуже темний та заплутаний.

Джерела подають і дату відкриття тіла Климентового. „Слово" подає рік: „Христовою помощію въ 4369 лѣт изыскавшем єго", але тут в тисячах явна помилка, — треба 6369, а це дає 861 рік, — надзвичайно важна дата, бо це єсть разом і єдина дата Хазарської місії. Що до місяця, то тут в джерелах нема єдности: „Слово" подає, що то „тридесятенъ день бѣяше генваря мѣсяця"; в місяцеслові Остромирової Євангелії 1056 — 1057 р. про Климента так само згадується під 30 січня; але Італійська Легенда подає вже іншу дату. — III Calendarum Januariarum, цеб-то 30 грудня; але через те, що давні римські місяцеслови не знають під 30 грудня свята Климентового, через це в науковій літературі міцніше защепилася дата 30 січня 861 року, яко дата знайдення мощей св. Климента. „Слово" подає, що в той час, як знайдено мощі Климентові, в Херсоні пастирем (архієпископом) був Георгій, а „кормила градскаа" тримав стратег Никифор, заступник візантійських інтересів в Херсонесі[1].

---

1. *С. Шестаковъ*, 45. Франко без міцних доказів уважає цього Никифора за візантійського імператора, що царював з 802 по 811 рік, див. ст. 184.

Як свідчить нам Анастасій в листі до єп. Гавдерика, Костянтин був де-кільки разів в Херсонесі, — Херсонес був сумежний з Хазарією, і наш місіонер, по проповіді в Хазарії, вертався до Херсону. Більшість джерел наших згідно подають, що Костянтин знайшов мощі Климентові перед тим, як відправився до Хазар, а лист Анастасія дає можність припустити, що їх знайдено під час Хазарської місії; тільки одна Чеська Легенда, пам'ятка десь XIV віку, твердить навпаки,—ніби Костянтин знайшов тіло Климентове „ad partes suas rediens" (Франко, 239).

Треба думати, що мощі св. Климента стали великими святощами Херсонеса, а тому херсонити не могли легко погодитися видати їх Костянтинові, — певне, дали йому на його сильне прохання лише частину їх. Джерела наші якось замовчують цю справу, що дало можність декому з вчених навіть твердити, ніби Костянтин взяв частину мощей крадькома. Але Моравська Легенда оповідає, що Костянтин „носив з собою ті мощі всюди, куди йшов", отже можна припустити, що частину їх Костянтин справді виніс з Херсонеса; кажу частину, бо Київський літопис під 988 р. оповідає, що по охрещенні взяв мощі в Херсонесі й князь Володимир; а сто літ пізніще Ярослав вивіз з Херсону голову св. Климента, якою й посвячено свого „руського" митрополита Клима (бо греки не хотіли цього зробити), бажаючи автокефальної церкви.

Вертаючись Костянтин з Хазарської місії, узяв з собою мощі св. Климента до Костянтинополя; частина їх тут певне й лишилася, бо в другій половині 867 р. імператор Василь Македонець, замордувавши імператора Михаїла, вибудував в Царгороді на честь св. Климента каплицю при церкві св. Іллі і положив тут частину Климентових мощей, голову. Частину мощей Костянтин узяв з собою на Моравии, а потім переніс їх до Риму, і ці мощі відіграли дуже важливу ролю в історії слов'янської культури, — бо одною з перших причин, чому в Римі поставилися так прихильно до слов'янських перекладів та до заведення Богослуження на живій слов'янській мові, було як раз те, що Костянтин приніс мощі Климента до Риму.

Мушу тут ще подати одиноку занадто вже скептичну думку Д-ра Франка, який твердить, в супереч джерелам,

ніби Костянтин ніяких мощей в Херсонесі не знаходив. На доказ Франко подає звістку Григорія Турського, письменника VI віку, про те, як знайдено мощі Климента ще тоді десь на півдні Франції (ст. 179—181). Коли ж рахувати, що мощі знайдено в Херсонесі, то й тут їх знайдено ніби ще до Костянтина, бо „Слово на пренесеніє мощем" зазначає, що мощі знайдено за архієпископа Корсунського Георгія та правителя Никифора, а цього Никифора Франко вважає за імператора Візантійського (802—811). „Раз ми знаємо — твердить Франко, що корсунський єпископ Георгій був сучасник не св. Константина, а цісаря Никифора I-го і що в Корсуні вжеперед Константином була леґенда про чудесне віднайденє Климентових мощей, то нам стане відразу ясно, чому св. Константин ніколи сам не хотів признатися до віднайденя тих мощей; він не чинив сього не з надмірної скромности, яка тут була би зовсім не на місці, але, як чесний чоловік, не міг признаватися до діла, якого не доконав, а коли й знав, як направду було се діло, то певно мав свої причини мовчати" (ст. 217—218).

На цю гіперкритичну думку Франка треба сказати, що він взагалі скрізь відкидає те, що йому не потрібне до його наперед поставленого припущення; „Слово" в заголовку має дату—і то не в одному спискові—861 р.,—але цю дату Франко відкидає; речення „Слова": „изволь человѣколюбець Іисус убуди єтери живущая въ Херсонѣ, паче же вѣрнаго пастыря Георгіа с Никифоромь славным, тогда царствія добрѣ и кротко пріимша кормила градскаа" розуміє Франко так, що тут ніби згадується про імператора Никифора, тоді як контекст виразно свідчить, що цей Никифор жив в Херсоні і держав „кормила градскаа", цеб-то був тут стратегом[1].

ДЖЕРЕЛА: ЖК[8]. Лист папського бібліотекаря Анастасія до єп. Гавдерика; Італійська Легенда розділ II—V; Слово на пренесеніє мощем; Легенда Моравська; Успіння св. Кирила; Легенда Чеська.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II, 25—26, 167—169, 334.—*Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 160—163. — *Воронов*ъ 89—94. — *Pastrnek* 53—55.—*Др. Іван Франко*: Сьв. Климент у Корсуні, 1906 р.—*Д. В. Айна-*

1. Пор. ще у С. Шестакова, ст. 45.

ловъ: Памятники христіанскаго Херсонеса. — *А. Соболевскій:* Житіе папы Климента въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ, „Сборникъ статей В. Ламанскому“ ч. I ст. 294—310, Спб. 1907 р.— *А. Соболевскій:* Мученіе св. Климента Римскаго, „Памятники Древней Письменности и Искусства“ № 149, Спб. 1903 р., ст. 1—16, по рукопису поч. XV в.

д. Напади хазар та угрів.

В 8 розділі ЖК, зараз по оповіданні про знайдення мощей Климентових, автор оповідає про напад на „християнський град“ хазарського воєводи, а потім про зустріч з уграми. „А хазарський воєвода—читаємо тут,—пішовши з військом, обступив християнське місто та й обліг його. Почувши Философ про те, поспішає до воєводи, а побесідувавши з ним і сказавши йому слова навчання, утихомирив його. Воєвода приобіцяв охреститися, і відступив від міста, не зробивши ніякого зла тим людям“.

Що це був за „християнський град“, про це досить виразно говорить нам контекст цілого 8 розділу, — це був Херсонес. Бо ж усе, що маємо в 8 розділі, усе це трапилося в Херсонесі чи недалеко коло нього. Правда, при цим випадкові не названо міста, названо його лише глухо—„християнський град“, але ж так само тут не названо й того міста, де відбувалося знайдення мощей Климентових,— автору, по давній стилістичній звичці, було досить тільки раз на більше місце згадати Херсон (пор. напр. з тим, що в ЖК ім'я Костянтина згадується лише в заголовкові та ще раз в тексті).

Як свідчить Лист папського бібліотекаря (секретаря) Анастасія до єп. Гавдерика, Херсон в той час знаходився на пограниччу з Хазарією. Хазарські володіння дійсно поширилися тоді на цілий Крим і дійшли на захід аж до Херсонесу.Не дивлячися на добрі стосунки між Хазарією та Візантією, напади хазар на Херсонес тодішнім звичаєм певне бували не рідкі. Знаємо, що та боротьба, яку завзято вів Херсонес за свою непідлеглість з Візантією, часом давала привід до того, що Хазарські війська брали Херсонес; знаємо, що раз в Херсоні рядив навіть хазар-

ський губернатор чи тудун. А це все давало хазарам привід мріяти про загарбання й цього важного міста, а тому ріжні напади на Херсонес — чи з відома вищої хазарської влади, чи без — були тут звичайними.

Певне про один з таких нападів і росповідає автор ЖК. Але напад цей ускладнився тим, що в місті в цей час було візантійське посольство, на чолі з Костянтином, певне були якісь члени й „хазарського" посольства. Костянтину дали знати, що на місто готується напад, і він — може взявши з собою й членів хазарської місії — поспішив до хазарського воєводи на переговори. Непорозуміння вияснилось, і воєвода з військом відійшов. Але те, що Костянтин вважав за потрібне росповідати хазарському воєводі про християнство, наводить мене на думку, чи не була це якась військова демонстрація одної з загрожених вір, скажемо, мусульман, — а їх в війську хазарськім було дуже багато, — проти місії Костянтина, коли пішла чутка, що така місія прибула вже до Херсонесу? Як я вже підкреслював, т. зв. „хазарське" посольство в своїому складі напевно не мало ані жидів, ані мусульман, — це було посольство від язичників, може головно від слов'ян; а це все дає можливість такої військової демонстрації незадоволеної сторони. Джерела нічого не згадують нам про Мефодія, хоч власне тут, в справі дипломатичних переговорів, було йому широке поле показати свої здібності.

Де саме відбулася друга неприємна подія Костянтинові,—зустріч з уграми (венграми), в ЖК[8] так само нічого не сказано. Про подію цю тут читаємо: „А Философ вернувся (від воєводи хазарського) „въ свой путь", і в першій годині (по нашому в 7-й), коли він молився, напали на нього угри, виючи по-вовчому, і хотіли його вбити. Але Костянтин не злякався, не перервав своєї молитви,— тільки виголошував „кирие елейсон" (Господи помилуй), бо вже закінчив був Службу. А угри, побачивши Костянтина (на молитві), з Божого наказу втихомирилися й почали йому кланятися; а коли вислухали слів його навчання, відпустили Костянтина „съ вьсею дружиною".

Скільки пробув Костянтин в Херсонесі, докладно того не знаємо, але треба думати, що був тут довгенько. Анастасій в своїому листі 875-879 р. до єп. Гавдерика подає

нам надзвичайно цінну звістку про те, як саме відбулася т. зв. Хазарська місія: „Костянтин, котрого імператор Михаїл відправив до Хазарії проповідувати слово Боже, часто бував в Херсонесі, то приїжджаючи туди, то виїжджаючи назад". Очевидно, Херсонес був базою для Костянтинової місії, як видно з цеї звістки (а звістку цю подав Анастасію митрополит смирнський Митрофан), тим більше, що рівночасно Костянтин шукав і тіла св. Климента.

Як ми бачили, хазарські володіння роспочиналися зараз за Херсонесом, і тому Костянтин не один раз робив звідсі місійні виправи до сусідніх міст; можливо, що десь в одну з таких виправ і натрапив він на угрів. Ріжні дикі товпи в той час не були великою несподіванкою, особливо там , де можна було щось пограбувати, напр. десь коло Херсонесу; що Херсонес так дійсно грабовано, про це росповідає нам той само Анастасій, але росповідає зо слів певне самого Костянтина: „Херсонес лежить на краю царства, і ріжні варварські ватаги дуже часто наїжджають туди. Ватаги язичників зо всіх боків почали збільшуватися. З часом місто запустіло й обезлюдніло, і вся та частина Херсонської землі прийшла до занепаду, так що єпископ Херсона з невеликим населенням жили скорі ніби в тюрмі, ніж в місті, з якого не сміли виходити". Це проречистий малюнок (його підтверджує й Італійська Легенда), на тлі якого так легко могли статися такі нападй, як напад хазарського воєводи на „християнський град" та зустріч з уграми.

Угри в той час, в половині IX-го віку, дійсно вже вандрували на півночі від Чорного моря. Угри — це нарід фінського походження. Батьківщина їх—північне Приуралля, звідки вони рано виселилися й почали вештатися між Доном та Дніпром; це виселення кладуть звичайно десь на VII-поч. IX віку. На новому місті угри жили в сусідстві з хазарами та слов'янами, здається певний час були навіть в якійсь залежності від хазар. Угри беруть участь в війнах хазарських, допомагаючи їм, іноді нападають і на слов'ян. Окремі ватаги угрів часом вештались по краю й грабували. Одна з таких ватаг могла пробратися й на Крим, а ще скоріще — ця ватага була на хазарській службі у того саме воєводи, що обліг був „християнский град"; з нею

стрівся Костянтин певне десь недалеко від Херсону. Був він, як бачимо, не сам, але з „дружиною", цеб-то з посольством.

Про зустріч Костянтина з уграми росповідає також і „Успіння св. Кирила"; оповідання таке саме, як і в ЖК, але єсть деякі й нові подробиці; ось воно: „І от того града (Херсона) изшед, Философ путешествує; и се ратници воє угрьстіи, нападоше нань; Философ же, молитву сотворив, онѣх увѣщав; и съсѣдше, поклонишеся єму, и опроводивше и (його) съ чьстію".

Здається, напад угрів трапився як раз тоді, коли Костянтин правив Службу. Можна допустити, що проповідуючи християнство, Костянтин відправляв і Службу, щоб показати язичникам Христову віру; відправляв може по-грецьки, на що вказувало б і „Кирие елейсон"; але треба замітити, що це прохання по слов'янських церквах довго співано по-грецькому. Угри могли напасти на таке Богослуження може за намовою жидів або мусульман, котрим взагалі місія Костянтинова була немилою.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[8]; Успіння св. Кирила.

ЛІТЕРАТУРА: *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст, 163—164, т. III ст. 446—449.—*К. Я. Гротъ*: Моравія и Мадьяры съ половины IX до начала X в., Спб. 1881 р.—*Marquart*, ст. 14 і далі.—*Шестаковъ*: Очерки по исторіи Херсонеса ст. 50.—*Франко*, 216.

---

3. Диспути з жидами та мусульманами в Хазарії.

Пробувши Костянтин довший час в Херсонесі, відправляється в дальшу подоріж, до хазар, але куди саме, докладно не знаємо. ЖК[9] росповідає про це коротко й не ясно: „Въсѣдъ же въ корабль, пути ся ятъ козарськаго на Меотьское єзеро и Каспійская Врата Кавкажьскыхъ горъ". Речення це читається по списках ЖК[9] не однаково, — в одних „Каспійская Врата", а в других—Капинская" або „Капійская". Меотійське озеро—це Озівське море; Каспійські Ворота, на думку деяких вчених, це вузенький просмик в Кавказських горах, що йде простобіжно до західного

берега Каспійського моря через Кизляр, Тарки, Дербент і Баку (Portae Caspiae у Плинія та Светонія, Via Caspia у Тацита); а читаючи „Капійская" Врата, вказують на Пантикапею, просмик коло Керчі (Пастрнек 57). Шестаков думає (ст. 49), що Костянтин їздив в тодішню хазарську столицю Баланджар, на північ від Дербенту; а Маркварт допускає (ст. 16), що може це був Самандар, тепер Тарху. Перед тим, ще в 1876 р. Д. Іловайський висловив був думку, ніби „Кириллъ путешествовалъ не къ тѣмъ Турко-Хазарамъ, которые жили около Каспійскаго моря и нижней Волги, а собственно къ Хазарамъ-Черкесамъ. Онъ могъ частью Меотійскаго моря приплыть въ правый рукавъ Кубани, т. е. въ Черную Протоку, и потомъ пробраться въ Кабарду, при чемъ собственно Кавказскія ворота (Дарьяльскія) въ преданіи могли быть смѣшаны съ воротами Каспійскими, т. е. съ Дербентомъ". А посольство до Царгороду посилали князі черкеські.[1] Як бачимо, одної остаточної думки, куди ж саме їздив Костянтин, ще немає. Певне, їздив він до головних хазарських осель, що були в Прикаспійських землях.

Але звідки виїхав Костянтин? На припущення Бильбасова (II ст. 172), ніби Костянтин до Озівського моря йшов суходолом, а вже там сів на корабля, доказів нема. На мою думку, Костянтин виїхав впрост з Херсонесу, виїхав якимсь торговим судном, і на таку думку наводить мене як контекст ЖК[8-9], так і звістка Анастасія про те, що Костянтин часто приїжджав до Херсонесу. Знаємо, що в 833 році, на прохання хазар збудувати їм фортецю, до Херсону прибув посланий імператором Петрона; він лишає в Херсоні військовий флот, а людей своїх саджає на круглі грузові судна й їде до гірла Дону, а далі Доном[2]. Так з Херсону міг виїхати й Костянтин.

До диспуту з жидами та мусульманами Костянтин добре підготовився, на що він мав час та змогу і в Херсонесі. На зустріч Костянтину вислали хазари якогось „лукавого й напасничого" мужа, котрий певне проводив Философа в дальшій дорозі, а разом з тим і вдався з ним в бесіду,

---

1. Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р., вид. 2, ст. 301.
2. С. П. Шестаковъ, 43.

перше політичну. „Що то ви, ставлячи цісаря, ставите його все з іншого роду?“ насмішкувато запитав висланець. Философ відповів йому, що й Бог замість невгодного Саула вибрав Давида з другого роду. Висланець цей певне вже не раз бачив місіонерів грецьких і знав їх спосіб говорити; він знову в'їдливо питає Костянтина: „Що то ви говорите притчами, вичитуючи з книжки, котру держите в руках? Ми не так робимо,—ми виносимо свою мудрість з грудей (з середини), ніби ковтнувши її, і писанням ми не чванимось, як ви“. На те Философ відповів йому притчею: „Коли ти стрінеш голого чоловіка, і він скаже тобі, що має багато одежі й золота, чи ти йому повіриш, бачучи його голим?“—Ні. „Отож і я тобі говорю: коли ти поглинув свою мудрість, то скажи нам (очевидно, Костянтин був не один, а з братом та „дружиною“, тому й ужито слова „нам“), скільки саме родів до Мойсея, і скільки літ держав кожний з родів?“ Висланець не міг на це відповісти на пам'ять, і замовк, засоромлений.

Нарешті Костянтин добрався „тамо“, цеб-то до кагана. Философа запрошено на обід до кагана; на обіді були й царські совітники,—певне навмисне зібралися всі достойники, щоби послухати славного грецького проповідника. Східним давнім звичаєм роспочався вчений диспут за обідом; релігійні диспути в той час були дуже модними при візантійськім дворі; певне, те саме панувало й при дворі хазарськім. Якою мовою говорив тут Костянтин? Скоріше грецькою, бо ж Философ наш диспутував з вибраними вченими жидівськими та мусульманськими, про котрих і наш проповідник сказав, що вони „суть сильни въ словесехъ“ ЖК[10]. Грецька мова була тоді інтернаціональною мовою дипломатії та науки, і її певне розуміли при дворі кагана. Крім грецької мови міг послуговуватися Костянтин також і мовою слов'янською,—слов'ян було дуже багато в Хазарії, і можливо, що й цю мову тут розуміли[1]. У всякім разі

1. Ще А. Гильфердинг, „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“, 1865 р., ст. 156—162, рішуче настоював, що Костянтин вів свої диспути при хазарськім дворі мовою слов'янською. Стихія слов'янська була велика й сильна і в Греції, і в Хазарії: „Вотъ, стало быть, посредствующее звено между обоими государствами, — элементъ Славянскій: вотъ языкъ, на которомъ Византійскій христіанинъ могъ

не міг наш Философ диспутувати ані мовою хазарською, ані мовою жидівською, ані арабською; мов цих, правда, Костянтин навчався, про це свідчать нам пам'ятники; але певне навчався постільки, щоби орієнтуватися в відповідній літературі та в тих питаннях, які можна було чекати наперід; щоби Костянтин знав ці мови настільки добре, що міг ними вести відповідальні богословські диспути з кращими вченими жидівськими та магометанськими, цьому повірити трудно.

Зараз же на обіді запитали Костянтина: „Яка твоя честь? Де тебе посадити на відповіднім місці?“ По своєму звичаю Философ відповів притчею: „Мав я діда величного та дуже славного, що пробував близько коло цісаря (тут мова про Адама та його падіння); він з волі своєї відкинув славу, що йому дано, і був вигнаний; пішовши він в чужу землю, збіднів, і тут мене й породив. А я шукаю давньої дідової чести, але не зміг її досягти: бо я—унук Адамів.“ Така мудра відповідь дуже припала до вподоби присутнім, і тому „отъ сего же паче начася на немь честь творити“. За обідом каган, взявши чарку, роспочав: „Пью у ім'я Бога єдиного, що все створив“. Костянтин також взяв чарку, але випив уже в ім'я святої Трійці, котрої не визнавали присутні. Так зав'язався відразу диспут про св. Трійцю перше з каганом, а потім з жидами. Диспути ці дуже довгі, велися вони на чисто богословські питання, наукові сперечання часом дуже жваві та цікаві, — ознака, що їх дійсно невдовзі записано. Своїм звичаєм Костянтин часом відповідає притчами, відповідає надзвичайно влучно та виразно; ці притчі—це кращі перлини Костянтинової творчости.

проповѣдывать Евангеліе при дворѣ хана Хазарскаго и между его подданными,—языкъ Славянскій; вотъ почему для миссіи въ Козарію избраны были люди, посвятившіе себя обращенію Славянъ, люди, которые несли съ собою Славянскія письмена и Славянскій переводъ Евангелія“, ст. 160. Цю думку А. Гильфердинга підтримує й доповнює В. Миллер в „ЖМНПр“ 1884 р. кн. 3, 232 — 233 ст.: Костянтин говорив при дворі хазарськім мовою „южно-русскихъ Славянъ“, і власне його й Мефодія післано до хазар тому, що вони вміли по-слов'янському.—А коли так, тоді може й для цього вчився Костянтин в Херсонесі східно-слов'янської вимови.

На зразок цих диспут подам такий приклад з першого дня, ЖК[9]; подаю в дослівнім перекладі. „Оточили жиди Костянтина та й кажуть йому:

— Скажи нам, як то може жіноче чрево вмістити в себе Бога, на котрого не можна й споглянути, а не то, що породити?

Философ показав рукою на кагана та на його першого совітника й запитав:

— Коли хто скаже, ніби перший совітник не може гостити кагана, а до того додасть, що останній раб його може гостити та з честю приймати кагана, як маю я назвати такого, скажіть мені, нерозумним чи розумним?

— І дуже нерозумним, — відповіли всі.

А Философ питав далі: Що з того, що бачимо, найцінніще за все?

Йому відповіли: Людина, бо її сотворено по виду Божому.

Тоді философ їм каже: То хиба ж не тупоумні ті, хто каже, ніби Бог не може вміститися в людину! Та ж Він і в кущ вмістився, і в хмару, і в бурю, і в дим, являючись Мойсеєві та Іову.“

Перший день—це був тільки початок диспутів. Посперечавшись, „розійшлися з обіду, призначивши день, коли про все це поговорять“.

Другий диспут призначений був певне скоро по першому. На диспут цей знову зібралися каган, його совітники та мужі, „сильні в словесех“. Побачивши Философ таку сильну противну сторону, каже їм: „Я один серед вас, без роду, без приятелів. Хто розуміє з вас, нехай каже під час бесіди, що то так, а чого хто не розуміє, нехай питає,—і відповімо йому“. І роспочалася дуже довга та жвава вчена бесіда знову з жидами на найріжніщі богословські теми з Старого Заповіту, головно про закон; не забули жиди запитати й про шанування образів. Диспут був дуже довгим, його докладно описано в ЖК[10]. Перервавши опис, автор ЖК від себе каже: „отъ мъногa же се мы укращше (скоротивши), въмалѣ положихомъ селико памяти ради; а иже хощетъ съвершенныхъ сихъ бесѣдъ искати истыхъ, въ Кънигахъ єго (Костянтина) обрящетъ я (їх), єлико прѣложи учитель нашь, архієпископъ Меѳодій,

раздѣль я на осьмь Словесъ, и ту узьритъ словесьную силу отъ Божья благодѣти, яко и пламень горящь на противьныя". Це дуже цікава замітка, яка вказує нам джерело, звідки автор ЖК брав свій такий докладний опис усіх цих диспут.

Чуючи каган з "начальными мужи" усе це, чуючи ці Костянтинові „сладъкая и подобьная словеса", каже йому: „Тебе Бог післав сюди нам на науку; перейнявши всі книги від Нього, ти все нам по ряду оповідав, досхочу задовольнивши всіх нас медоносними словами святих книг. Але ми неписьменні („некънижьная чядь"), віримо теж, що ти від Бога. Коли ти хочеш спокою душам нашим, навчай нас притчами по ряду. І розійшлися відпочити".

На другий день відбулася третя й остання диспута, описана в 11 розділі ЖК. Тут знову був каган з начальними мужами; розмова точилася вже поміж Костянтином та язичниками або мусульманами, жиди вже не сперечалися. Философу поставили трудне завдання: „Укажи, нам чесний мужу, притчами й розумом, віру, що найкраща від усіх?" Питають це тому, бо кожний хвалить свій закон: „іюдеи бо свой добрѣй творятъ, срацини такожде, и ини инъ". Философ зручно на все це відповів. Видно, що це питали вже не жиди й не магометане, — певне язичники, що були незадоволені ними; пізніше питає „единъ же отъ нихъ, съвѣтьникъ, срацинську зълобу добрѣ вѣды".

Під кінець цеї третьої диспути, „рече первый съвѣтьникъ отъ нихъ къ пріятелемъ срациньскомъ: Божьею помощію гость сей вьсю гордыню жидовьскую на землю съверже, а вашу на онъ полъ рѣкы прѣверже, яко скверну". Цей же совітник — видно, це був язичник, — „сказав до всіх людей (а це показує, що на диспут допущено й багато бажаючих): цісарю християнському дав Бог владу над усіма народами та мудрість досконалу; така й віра їхня, — поза нею ніхто не доступить до життя вічного. Слава Богові на віки!" І всі додали: Амінь.

Схвильований Философ каже тоді зо слізьми до всіх: „Браття й отці, друзі й діти! Оце Бог післав повний розум та достойну відповідь. Коли єсть ще й тепер який противник, виходь і перепри мене, або сам будеш побіджений! Хто послухається, нехай охреститься в ім'я св.

Тройці; а хто не хоче,— нехай омине мене цей гріх,— побачить він в день судний, коли сяде Бог судити народи"... Зібрані відповіли: „Не вороги ми собі, але потроху, хто може; накажемо, нехай хреститься добровільно, хто хоче, від сьогодня. А хто з вас (нас) кланяється на захід або молиться по-жидівському, або держиться сарацинської віри, той скоро прийме смерть від нас". І розійшлися всі з радістю.

Так кінчилися ці диспути хазарські. Автор ЖК описав їх надзвичайно жваво та докладно, так що вони складають третину цілого його твору. Звідки він знав їх? Чи ж то можлива річ так докладно знати про всі розмови, які мав наш Философ у хазар? Ми вже бачили, що в ЖК[10] сам автор дає на це відповідь: він користався твором самого Костянтина, котрий докладно описав (грецькою мовою) усі свої диспути; пізніше, вже на Моравії, Мефодій переклав ці диспути на мову слов'янську. Взагалі, Костянтин пильно готувався до своєї місії,— вчився потрібних йому мов, студіював Коран, студіював Библію; в своїх доказах покликується на Акилу, що переклав Старий Завіт з жидівської на мову грецьку; переклад цей жиди дуже поважали.

Звичайно, цей диспут про віру в присутності кагана відбувся в одну подоріж, в один виїзд з Херсону; три диспути ці відбувалися скоро один по одному, без довгої перерви. Дорога до ставки кагана була занадто тяжкою, щоби Костянтин міг їздити туди три рази на кожний диспут окремо; це міг Костянтин робити лише тоді, коли б ставка кагана була недалеко від Херсонесу.

ДЖЕРЕЛА: ЖК 9—11. ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II, 163—165, 171—174. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 110, 164—169.— *Г. Бараţ* в „ТрКДАк" 1891 р. т. II ст. 671—680: про вплив талмудійської письменности на хазарські диспути Костянтина. — *Шестаков* 49—52. — *Ламанскій* в „ЖМНПр" 1903 р. кн. 6 розд. XVI.—*Pastrnek* ст. 56—59.— *Франко* 217. — *Гильфердингъ* в „Кир. Мефод. Сборн." 1865 р. ст. 156—162.—*А. Петровъ* в „Странникъ" 1896 р., травень, ст. 149.

4. Повернення від хазар до Херсонесу.

Скільки саме пробув Костянтин у хазар, джерела наші нічого про це не говорять. Дорога до хазар була далека й тяжка, диспути в присутності кагана та його перших совітників були відповідальними, а це все свідчить за те, що подоріж в Прикаспійські хазарські землі не була короткою та швидкою. З Озівського моря далі їхав Костянтин певне Доном, а на останку суходолом. Так само й вертався Философ до Херсонесу.

Верталися великим табором, бо з Костянтином їхав брат Мефодій та їх „дружина", цісарська охорона; з ними ж верталися до дому й ті 200 полонених греків, яких був випросив Костянтин у кагана; певне й каган послав своїх провідників, що проводили всіх може аж до Дону.

Вертаючись, мав Костянтин пригоду з тим, що не стало їм води. Місцевість була багата на солончаки. Води до пиття було мало. Про цей випадок ЖК[12] оповідає так: „Як дійшли вони в степові місця, де не було води, захотіли пити й не могли більше терпіти. Знайшли вони в солончаку (въ слатинѣ) водиці, але не могли її пити, бо була, як та жовч. Як усі розійшлися шукати води, каже Костянтин до брата свого Мефодія: „Я не в силі довше терпіти спрагу; зачерпни цеї води: Той, що колись перетворив Ізраїльтянам гірку воду в солодку, Той потішить і нас". Зачерпнувши, знайшли воду солодкою, як мед, і холодною; пили вони й прославили Бога, що діє таке своїм слугам".

Франко ст. 196—197 не вірить в можливість такого випадку. На мою ж думку — це був дійсно реальний випадок, такий можливий в солончакових степах по дорозі з Прикаспійських земель до Дону; цілком можливий цей випадок і взагалі за Херсонесом, бо по північному березі Чорного моря багато солончаків. Непремінно добачати тут чуда нема потреби: Костянтин міг натрапити в степу й на джерело доброї води. Про цей випадок згадує також і „Успіння Кирила", головно по ЖК: „І дошедшу до безводных мѣст, и обрѣтоша воду слану; сътворив же

той молитву — и усладися вода; и пив той и сущіи съ ним",— тут вже випадок трактується, як чудо.

Це єдинє місце в Хазарській місії, де згадується й брат Мефодій. Раніще не згадувалося про нього, бо певне в диспутах Мефодій не брав активної участи, — це була справа самого Костянтина, як видатного вченого та красномовця, чому він і говорив про себе під час другого диспуту: „Азъ убо єсмь чловѣкъ єдинъ въ васъ, без рода и другъ" ЖК[10]. Цього місця все-таки не можна розуміти дослівно, бо ж з Костянтином була „цісарська поміч" або „дружина" ЖК[8].

З подорожі від кагана Костянтин вернувся знову до Херсонесу, і певне знову пробув тут довгий час,—він продовжував виїжджати в сусідні міста з проповіддю християнства, а крім цього хотів взяти з собою частину мощей св. Климента, які знайшов тут. Усіх мощей херсонити безумово не видали йому, бо це ж були дорогоцінні їхні святощі та гордість, це була міцна духова охорона їхнього міста. Здається, що в справу перенесення хоч частини мощей з Херсонесу вмішався й царгородський патріярхат, на що виразно натякає проложне оповідання: „І затурбувався дуже Георгій, єпископ Корсунський—читаємо в Перемиському прологові XVI віку, — і пішов до міста Царгороду і оповістів про це (що зачинилося море, де були мощі св. Климента) патріярха; і той послав з ним увесь клир св. Софії".[1]

В Херсоні трапився з Костянтином ще один випадок, з котрого виявилося, що він має й дар пророкувати. „В Херсоні ж—читаємо в ЖК[12],—вечеряючи з архієпископом (Георгієм), сказав Философ до нього: „Помолися за мене, отче, як помолився б за мене отець" (духівник). Дехто запитав його, на що він це робить; Философ відповів: „Направду, завтра він піде від нас до Господа — і полишить нас". „І сталося так, що збулося слово".

Пробуваючи Костянтин в Херсонесі, їздив по сусідніх містах, проповідуючи християнство. Що це було так, про те свідчить випадок в Фульській землі, про який до-

---

1. *Др. І. Франко:* Св. Климент, 181.

кладно росповідає ЖК[12]. „У Фульського народу (въ Фоульсцѣ языцѣ) був великий дуб, — читаємо тут,— що зрісся з черешнею; під дубом цим — на ім'я Олександер — приносили жертви; жінкам не давали приступу ані до дубу, ані до жертв під ним. Прочувши Философ про це, поспішив до фультян; ставши посеред них, Костянтин сказав: „Еллини (греки-паганці) пішли на вічну муку, бо поклонялися яко Богові небу та землі, ніби й великій та добрій річі; а ви кланяєтеся дереву, простій річі, готовій на огонь,—як же ви позбудетеся вічного огня?“ Фультяне відповідали: „Це ми робимо не від сьогодні,—то батьки наші завели; дуб задовольняє всі прохання наші, а особливо посилає частий дощ. І як ми зробимо те, чого не осмілився ніхто з нас зробити? Бо хто відважиться це зробити, прийме смерть, а ми не побачимо дощу до віку“. На те сказав їм Философ: „Бог говорить про вас у Книгах, а ви нащо відкидаєтеся від Нього? Бо ж Ісаія від Бога заповідає, кажучи (66, 18—20): „Я йду зібрати всі племена та всі народи; вони прийдуть і побачать славу Мою; Я дам їм знамено, і пошлю від них спасіння народам, — у Фарс і в Фуль, в Луд і Мосох, в Фовель і в Еладу, і на далекі острови, що не чули про ймення Моє, і будуть проповідувати славу Мою серед народів; так говорить Господь Вседержитель“. І ще (Єремія 16.26): „Ото пошлю я рибалок та багатьох ловців, і вони повиловлюють вас на узгір'ях та на скалах камінних? Пізнайте, браття, Бога, що сотворив вас. Ось Євангелія нового Божого заповіту, що в нього ви охрестилися (вънь же ся єсте крестили)“. Заговоривши їх такими солодкими словами, наказав їм посікти й спалити дерево. А їхній найстарший вклонився, підійшов і поцюлував Євангелію, за ним і всі. Взяли вони білі свічі від Философа, і з піснями пішли до дерева. Философ узяв сокиру, ударив 33 рази, і наказав усім сікти, викорінити й спалити дуба. У ту ніч зараз післав Бог дощ. І з великою радістю хвалили Бога, і Бог тішився цим усім“.

Що це був за фульський нарід, на це не маємо одної відповіди. Дослідники часто кажуть, ніби це було місто в південній частині Криму недалеко Судака чи Суро-

жа[1], а інші рахують його містом недалеко Херсонесу. Нові досліди вказують точніще місце, де лежали Фули чи Фили — коло Кара-су на південнім березі Криму[2]. Д. Іловайський уважав фультян за слов'янський нарід—за Чорних Болгар, що тоді мешкали в Криму й були вже охрещеними; Костянтин промовляє до Фультян мовою слов'янською, бо йначе вони б не зрозуміли його[3]. Цікаву думку про місце Фули висловив Ф. Успенський[4]; він каже, що повір'я про дерево, як подавця дощу, не могло повстати в Криму, де звичайно для зрошення відводять воду з гірських джерел. В той час Русь часом звано Фула, що рівнялося назві Скифія. „Если такимъ образомъ — каже Успенський — перенести Фульское колѣно изъ Крыма въ Южную Россію, то получимъ въ дѣятельности славянскихъ апостоловъ одно очень важное обстоятельство, прямо входящее въ область древней русской исторіи". Додамо ще, що вже в VIII віці була й єпископія Фульська, що пізніше злилася з Сурожською в одну.

На мою думку, фульський нарід був уже охрещений, на що виразно вказують слова Костянтинові в ЖК[12]: „Се Євангельє новаго завѣта Божья, вънь же ся єсте крестили". Віра в дуба, як паганський забобон, лишалася традиційно у цього народу й по охрещенні.

Проф. А. Н. Петров, що перший виставив думку про окрему Херсонеську місію св. Костянтина (див. вище ст. 85-86), твердить навіть, що може „фульское племя и составляло главную цѣль сѣвернаго путешествія Кирилла Философа, и что оффиціальная миссія къ хазарамъ въ біографіи Ки-

---

1. *Кеппенъ:* Крымскій Сборникъ 177 — 178; *Васильевскій:* „ЖМНПр" 1877 р. ч. 195 ст. 152, Житіе Іоанна Готскаго; *Малышевскій* в „ТрКДАк" т. II ст. 174.

2. Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII ст. 553, цитата в „Лѣтопись истор.-фил. Общ. Новорос. Ун." т. IV ст. 58.

3. Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р. ст. 303 — 304, 308, вид. 2-е.

4. „Извѣстія Славянскаго Благотворительнаго Общества" 1885 р. ст. 234—235.

рилла составляетъ лишь вводный эпизодъ изъ болѣе обширной его фульской миссіи".[1]

Акад. В. Ламанський[2] уважає, що це оповідання про дуба в Фульській землі не заслуговує довір'я. Те, що Костянтин наносить дубові рівно 33 удари, це вже каже про легендарність оповідання (до цього можна б додати ще й білі свічки). „Нечего говорить, что это сказаніе о Константинѣ Философѣ составилось гораздо позже, вѣроятно уже послѣ его кончины". На думку Ламанського Костянтин, що „крѣпко вѣрилъ, что для утвержденія христіанства въ земляхъ языческихъ прежде всего требуется кроткое убѣжденіе, годы и годы, Богослуженіе на народномъ языкѣ и ученіе грамотѣ", не міг легко зрубати такого дуба, і йти тим проти люду.

A. Brückner[3], рахуючи це оповідання просто легендою, вказує, що такі самі легенди про культ дерева знані й на Литві, а цілий опис ЖК нагадує майже дослівно свідоцтво Єронима Празького про жмудський культ; так само й Єроним перший роспочав рубати дерево.

Дійсно, треба зазначити, що маємо не мало ріжних оповідань про святі дерева у неохрещених народів, і що їх, дерева, нищили місіонери, які проповідували Христову віру. Так, просвітитель германців архієпископ Боніфатій (715—755), проповідуючи в землі гессенців, натрапив тут недалеко від теперішнього Гейсмара на старого дуба Водана; дуб посвячений був богу грому чи Тору, і увесь нарід надзвичайно його шанував. Боніфатій власноручно зрубав цього дуба, а нарід, побачивши, що Тор не покарав смільчака, охрестився. Те саме було й на Литві: проповідники християнства рубали тут священні дуби, а нарід, переконавшися в безпомощності своїх богів, хрестився. Пізніще, десь в 1380-х р.р., те саме зробив і св. Стефан Пермський, — в Усть-Вимі, головнім місті Зирянського краю, на горбку стояла велика береза чи ялина; увесь нарід шанував її, і не смів до неї приступити, бо вірив, що

---

1. Лѣтопись истор.-фил. Общ. при Новоросс. Универс. 1894 р. т. IV ст. 59.
2. „ЖМНПр." 1904 р. кн. V ст. 142—144.
3. „Roczniki" т. 30 ст. 16—17.

в ній перебував їхній бог. Св. Стефан власноручно зрубав цю березу, а на її місці поставив церкву на честь архангела Михаїла, поставив так, щоби пень зрубаної берези служив основою для її престола[1].

ДЖЕРЕЛА: ЖК[12]; „Успіння Кирила“ (перетворення води, вгадання смертп архієпископа, фульський дуб); Пам'ять і похвала (про фульський дуб, „Кир. Мео. Сборн“ 310 і 315).

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов* II, 174—175.—*Малишевський* в „ГрКД Ак“ 1885 р. т. II ст. 173—174. — *Успенський* в „Извѣстія Славянскаго Благотворительнаго Общества“ 1885 р. ст. 234—235. — *А. Петровъ* в „Странникъ“ 1896 р., травень, ст. 149.—*Ламанський* в „ЖМНПр“ 1904 р. кн. IV ч. 353 ст. 142—144 — *A. Brückner* в „Roczniki“, Познань, т. 30 ст. 16—17, 1904 р. — *Франко*: св. Климент, 1906 р., ст. 196—197.— *С. Шестаковъ:* Очерки по исторіи Херсонеса, М. 1908 р. ст. 36—37, 54. — *Pastrnek* 61—62. — *А. Н. Петровъ:* Спорные вопросы... в „Лѣтопись“ т. IV ст. 57—60. — *Д. Иловайскій:* Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р., вид. 2-е, ст. 299, 303—304, 308.

5. Значіння Хазарської місії.

Серед місійної праці Костянтина й Мефодія Хазарська місія безумовно мала дуже велике значіння. Місія ця мусіла продовжуватися досить довго, певне не менше року, в роках 860 та 861-м. Звичайно, джерела не подають нам усіх тих наслідків, які принесла ця місія,— вони говорять лише про наслідки безпосередні, та й то недокладно.

ЖК[11] оповідає, що каган остався дуже задоволений присланим грецьким проповідником, і відправив за нього імператору Візантії вдячного листа. „Ти прислав нам, царю,— писав каган — такого мужа, котрий показав нам словом та чином, що віра християнська свята. Пересвідчившися, що то віра правдива, ми наказали охреститися, хто хоче, сподіваючись, що й самі доспіємо до того. Усі ми друзі й приятелі твого цісарства, і готові на службу тобі,

1. *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, т. II половина I, М. 1900 р. ст. 283.

коли того потребуєш". Про листа такого згадує так само й Італійська Легенда.

Випроваджаючи каган Философа, хотів дати йому багаті дарунки, але той не приняв їх, просячи: „Дай мені, скільки тут маєш, грецьких полонених; то для мене більше від усіх дарунків". Каган відпустив Костянтинові до двохсот полонених. Про цих полонених згадує й Італійська Легенда, тільки тут Философ просить не лише греків, але „усіх полонених з чужих земель"; може найближча до правди Легенда Моравська, котра твердить, що Костянтин просив „звільнити усіх полонених християн, що мали обов'язок працювати".

Найперші наслідки місії Хазарської не були на око особливо блискучими, — охрестилося коло 200 люда чи „чади"[1], котрі „отвергшеся мерзостей поганьскыхъ и женитвъ безаконьныхъ" (натяк на мусульман; Італійська Легенда збільшує число охрещених, подаючи в 6 розділі, що Костянтин навернув до Христа в с і х хазар). Каган дозволив хреститися кожному, хто захоче. Франко (ст. 223—224) вважає ці наслідки зовсім невдалими, бо ж не охрестився ніхто з вищих хазарських урядників; та толеранція, якої ніби добився Костянтин для християнства, була, каже Франко, серед хазар і до нього.

Дійсно, як що вважати наслідками Хазарської місії лише те, що подане в ЖК[11], то ці наслідки не були блискучими, хоч вони й збільшені тут (скажемо, загроза карати смертю того, хто молитиметься на захід, це напевне не відповідає дійсності). На місію Костянтина треба дивитися лише як на початок навернення хазар, який стався пізніше, десь в кінці IX — поч. X віку, але для цього навернення Костянтин поклав добрий початок. Слова хазарського посольства в ЖК[8] про те, що коли грецький проповідник „прѣпритъ еврея и срацины, то по вашу ся вѣру имемъ" виконалися точно: християнство в Хазарії було добре започатковане чи закріплене. Хазари завели собі навіть Богослуження народьною мовою, про що росповідає нам ЖК в 16 розділі,—хоч, на мою думку, тут під

---

1. Чадь—це взагалі люде, οἱ ἄνθρωποι.

хазарським Богослуженням скоріще треба розуміти слов'янське.

Але не це було головним завданням Хазарської місії. Як ми вже бачили, не жиди та мусульмане закликали собі вчителя-грека,—кликали його слов'яне-язичники, що хотіли пізнати християнство. Костянтин довго був в Херсонесі; куди саме виїздив він звідти, не знаємо. Хазарія була великою, вона мала під собою багато слов'ян, — і ось праця Костянтина для цих східних слов'ян була головною цінністю хазарської місії.

Академик В. Ламанський виставив надзвичайно цікаву гіпотезу про те, що Хазарська місія була направду місія „руська". „Русси" 18 червня 860 р.[1] з Аскольдом та Диром на чолі несподівано напали на Царгород і почали грабувати передмістя; два-три місяці гуляли тут ці „русси" (це були слов'яне та варяги), але взяти Царгороду не змогли; до того від великого грабіжу та насильства втратили вони й військову дисциплину. Трапилась велика буря — і переповнені до верху награбованим добром лодки слов'янські пішли на дно. Ті слов'яне, що врятувалися та втікли, приписали своє нещастя пімсті християнського Бога,—бо вони бачили, як урочисто молилися греки, з процесіями обходячи місто. Крім того, бачили вони на свої очі в Царгороді увесь блиск християнської культури, і тому порішили й самі пряняти християнство. Скоро по катастрофі, як свідчить окружний лист патріярха Фотія з 866—867 р., військо Аскольдове відправило посольство в Візантію,—„это и было то самое посольство отъ хазаръ, о коемъ говорятъ записка еп. Гавдерика и славянское житіе Кириллово. Посольство русское въ Византію прибыло не позже начала ноября, а во второй половинѣ декабря (860 р.) славянскіе первоучители отправились съ русскими послами въ Крымъ и далѣе"[2]. Але чому ж в давніх пам'ятках ані словом не згадано Русь? А тому, що вся земля на північ від Чорного моря була для Візантії „Хазарія".

---

1. Звичайно цей перший напад Руссів на Царгород відносили на 865 р., але В. Г. Васильєвський довів, що це було 18 червня 860 р. Див. „Визант. Временникъ" т. I ст. 258—259, 1894 р.

2. „ЖМНПр" 1903 р. кн. 6 ч. 347 ст. 380 — 381.

Отож, коли прибуло це руське посольство до Царгороду, цар і патріярх Фотій післали на Русь Костянтина та Мефодія. Відправляючись до слов'ян, брати взяли з собою також і свої переклади, що до того часу були вже в них готові. Костянтин ходив не до дійсних хазар, а до слов'ян, може навіть до самого Київа чи десь поблизу його. Певний час пробув Костянтин в Київі, — і це при дворі київського кагана диспутував він з жидами та мусульманами. Начальниї мужі, перший совітник і сам каган—це ж усе не хазари, бо ж будь вони хазарами, вони не казали б такого на жидів та мусульман.[1] Взагалі, автор ЖК не знав правдивої Хазарії, і тому не змалював її реальними рисами.

І це було охрещення киян, а не хазар, перше охрещення, що сталося в 861 чи 862 році, про яке згадує в своїм окружнім листі 866 — 867 р. патріярх Фотій; для охрещеної Русі Фотій оснував навіть окреме єпископство, і може це на нього хотів він поставити архієпископом Мефодія, та тільки той зрікся. Для цеї християнської громади в Київі Костянтин приніс свої переклади, і в церкві св. Іллі, вже з того часу, правили служби слов'янською мовою. Ця спершу маленька християнська громада, що був заснував її Костянтин, починає відразу надзвичайно швидко рости,—цього б не сталося, як би Богослуження було на мові чужій — готській чи грецькій[2].

Велика заслуга Костянтинова й була в тому, що це він перший охрестив полян, що це він перший в 861 р. завів слов'янське Богослуження, склавши потрібну для письма азбуку. Маленька община християн швидко розрослася, і вже 990-го року Володимир Великий зміг об'явити християнство державною вірою.

Така гіпотеза акад. В. Ламанського, котрий докладно доводить її міцними й переконуючими доказами. Можна погодитися з таким розумінням Хазарської місії, але для

---

1. Пор. сказане на ст. 159 про можливість припускати, що Костянтин свої диспути при хазарськім дворі вів мовою слов'янською.

2. Кардинал Bartolini в своїй праці 1881 р. росповідає, що Мефодій заснував в Київі єпископство, але твердить це без міцних доказів; див. ще „Ateneum“ 1882 р. т. III ст. 381—382.

приняття думки Ламанського треба допустити, що автор ЖК сплутав події, бо він таки посилає Костянтина „на Меотьское єзеро и Ка(с)пийская врата Кавкажьскыхъ горъ". Місце те можна розуміти й так, що одну з місіонерських виправ своїх присвятив Костянтин й хазарському каганові, тільки не відомо, куди саме, і може й не вів тут тих довгих диспут. Наша традиція вперто твердить, що Костянтин перший охрестив полян (Русь - Україну) і склав для них азбуку та зробив переклади, про що маємо ріжні писані перекази. Тільки ми якось теж з традиції звикли не вірити цим переказам, хоч від них віє й певною правдою.

Думку Ламанського підтверджує й те, що в Херсонесі Костянтин знайшов „руські" переклади Євангелії та Псавтиря; безумовно, ці переклади вплинули й на працю Костянтинову, і не дурно ж Костянтин Граматик, як ми бачили[1], вже в кінці XIV віку виставив теорію, що церковно-слов'янська мова — то мова „руська" (українська) з походження. До сказаного додам тут, що властиво такі самі думки про Хазарську місію висловлював ще А. Гильфердинг[2].

Оце й есть найважніще значіння Хазарської місії: Костянтин заснував в Київі першу християнську громаду, і дав їй азбуку та переклади потрібних богослужбових книжок.[3] Вираз „дав" треба розуміти тільки „упорядкував", бо все це він застав уже започаткованим в Київі. При такім погляді на Хазарську місію стане ясним свідчення одного з проложних Житій, що Костянтин тому бере Мефодія з собою в Хазарію, „яко умѣяше языкъ словѣньскъ"[4]; яснішим при такім погляді стає й свідчення Італійської Легенди, що Костянтин навернув на християнство „силою слова свого всіх з того народу, куди був післаний".

Самому Костянтинові Хазарська місія принесла так само надзвичайно багато: він близько пізнав тут східне

---

1. Див. вище ст. 117—119.
2. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р., ст. 162—165.
3. „ЖМНПр" т. 352 ст. 219.
4. *Бильбасов*, т. II ст. 23.

слов'янство, назчився київської вимови та наголосу, пізнав вже глибше силу Богослуження на народній мові. А все це було йому таким потрібним та корисним для його дальшої праці.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[11]; ЖМ[4]; Італійська Легенда 6; Моравська Легенда 3.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* II, 23, 27.—*Небосклоновъ* 68-69.—*А.Гильфердингъ* в „Кир.-Меѳ. Сборн." 1865 р. ст. 164 — 167. — *Архангельский* в „Ученыя Записки Казанскаго Унив." 1885 р. ст. 7. — *Малышевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 174 — 175, 391 — 396. — *Ламанський* в „ЖМНПр" 1903—1904 р. розділи XIII—XXXI.—*Ів. Франко*: Св. Климент ст. 223—225.

Про Хазарську місію див. ще: Путешествіе св. Константина Философа въ Хозарію, Додаток до „Херсон. Епарх. Вѣд." 1861 р. II № 3 ст. 189—202.—*Пигулевскій*: Дѣятельность св. Константина (Кирилла) и Мефодія среди ѳракійскихъ, македонскихъ и болгарскихъ славянъ, Київ, 1862 р., — автор доказує, ніби Хазарська місія була не до хазар, а до названих в заголовку слов'ян. — *А. Гильфердингъ* в „Кир.-Меѳ. Сборникъ" 1865 р. ст. 156-168.—*Др. Франко*: Св. Климент ст. 219—220, 223—227.—*K. Czajkowski* в „Przegląd Powszechny" т. 80 ст. 391—392.—*Д. Иловайскій*: Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р. (видання 2, а перше—1876 р., ст. 296—320),—короткий перегляд подій Хазарської місії. „Успіння Кирила", див. Бильбасов II ст. 240—243.—Відгомін про Хазарську місію в „Службі Кирилу", див. „Кир.-Меф. Сб." ст. 249 § 34. — *И. Яцковскій:* Хазарская миссія свв. Кирилла и Меѳодія, „Вѣра и Разумъ" 1895 р. т. I ч. II ст. 49—66,—короткий перегляд Хазарської місії, але перегляд по старій літературі, нових думок не знаходимо.—*В. Ѳ. Миллеръ*: Къ вопросу о славянской азбукѣ „ЖМНПр" 1884 р., марець, ч. 232 ст. 26—35. — *С. Недѣльскій*: Хазарская миссія святыхъ Кирилла и Меѳодія, „Русская Бесѣда" 1895 р., серпень, ст. 1—22.—*А. Н. Петровъ*: Спорные вопросы миссіонерской дѣятельности св. Кирилла Философа на Востокѣ, „Лѣтопись Ист.-Фил. Общ. при Новоросс. Унив." 1894 р. т. IV ст. 53 — 64; тут розд. I про херсонську працю Костянтина, як про окрему місію, а розд. II — про потребу окремих богословських дослідів усіх диспут Костянтинових, для вирішення питання, чи не повстали місії з цих диспут. Петров писав, як відповідь на працю Яцковського.

V. Св. брати по Хазарській місії.

Як свідчить ЖК[13], з Хазарської місії Костянтин вернувся до Царгороду і мав послухання в цісаря,—„видѣвъ цѣсаря". Философ, певне, росповів цареві та патріярхові Фотію, що зробив він за час цеї місії. Треба думати, що з Костянтином на докладі був і брат його Мефодій. З ЖМ[4] довідуємося, що „видѣвъ же цѣсарь и патриархъ подвигъ добръ", були дуже вдоволені з праці св. братів. Звичайно, Фотій відразу оцінив велике значіння факту, що серед східних слов'ян брати заклали християнську громаду; це була велика подія не тільки в церковнім житті, але й в житті загально-державнім: християнство мало втихомирити Русь, цього небезпечного сусіда Візантії, що завдавав їй не мало клопоту. І патріярх післав на Русь свого єпископа.

Треба було відплатити братам за їхню цінну й корисну працю. Що запропонували цар з патріярхом Костянтинові, не знаємо, бо джерела наші мовчать про це; думаю; що й Костянтина мали винагородити так само, як і брата його,—в заслугу за працю Мефодія хотіли висвятити на архієпископа „на честьное мѣсто, идеже єсть потреба такого мужа", але Мефодій зрікся; думаю, що зрікся й Костянтин. Цікаво, куди це хотіли призначити Мефодія єпископом (в ЖМ[4] архієпископом, але тут певне збільшення, бо ж в той час архієпископ—то ієрарх осібної країни, вищий від митрополита),—чи не на київську нову християнську громаду? Цей факт, що за Хазарську місію хотіли поставити Мефодія архієпископом, виразно свідчить нам, що роля його в цій місії не була лише пасивною,—він багато попрацював у цей час, та тільки про працю його ми нічого не знаємо.

Чому зрікся Мефодій приняти архієпископський сан, Життя мовчить. В церковнім жітті в той час, в 861 чи 862 році, не було спокою, йшла завзята боротьба поміж ігнатіянами та фотіянами (про неї див. вище), а це втомленому довгою подоріжжу Мефодію не пророкувало спокою; яка б там причина не була, тільки не маємо підстав твердити, як то роблять деякі вчені, ніби Мефодій зрікся

архієпископської кафедри з небажання працювати разом з Фотієм.

Не могли вговорити Мефодія стати архієпископом, тоді вговорили його приняти ігуменство в багатім монастирі Полихрон. Манастир Полихрон, Πολυχρόνιον знаходився в Малій Азії, на березі Мармурового моря, коло міста Казика, в окрузі Сагріянській. Манастир цей був недалеко від Олимпу, і коли Мефодій жив в цім останнім, він певне часто бував і в Полихронієвім манастирі. Манастир славився тим, що в кінці VIII і на поч. IX в. жив тут відомий подвижник Феофан Сагріянський (758—818). Цей Феофан подарував манастиреві значну частину маєтку, який дістав був по смерті батька свого, стратега Егейських островів, і з того часу Полихроніїв манастир вславився своїми багатствами. Цей самий Феофан зібрав для свого манастиря велику й цінну бібліотеку, яка може й тягла сюди св. Мефодія. Манастир, по словах ЖМ[1], мав великі прибутки — 24 спуди золота (коло 70 мірок); жило в ньому 70 старців.

Ставши Мефодій ігуменом, не приняв проте священства, — він лишився простим ченцем. В той час було ділом звичайним, коли ігуменом часом ставав і простий чернець, а не ієроманах; так, знаємо, що патріярх Ігнатій до патріяршества був ігуменом в сані простого ченця; те саме практикувалося й на Олимпі, де Платон був ігуменом в Символах без священного сану, а Іоанникій Великий лишався простим ченцем навіть тоді, коли був аввою манастиря. Це саме було пізніще й на Україні; напр. відомий друкар москвитин Іван Хведорович в 1575—1576 р. правив, з доручення князя Костянтина Острізького, дубенським манастирем на Волині, а він був тільки дияконом.

А Костянтин по Хазарській місії остався в Цареграді, і жив тут „без молвы (спокійно), Бога моля“ ЖК[15]. Жив він при церкві св. Апостолів, що була усипальнею імператорів та патріярхів; при цій саме церкві була й резиденція патріярхова, цеб-то патріярхія. Треба думати, що Костянтин хоч і жив тут без турбот („без молвы“), проте виконував якісь обов'язки з доручення свого вчителя й приятеля — патріярха Фотія; тому ж певне Костянтин і помістився при патріяршій церкві. Додам, що в цій самій церкві в травні 861 р. відбувся собор, що осудив ігнатіян

і оправдав поставлення Фотія; але під час цього собору Костянтин певне був ще в Хазарії. У всякому разі, той факт, що Костянтин оселився при церкві св. Апостолів, красномовно говорить про те, що Философ був в добрих стосунках з патріярхом Фотієм, і що в боротьбі ігнатіян з фотіянами Костянтин та Мефодій були по стороні фотіян.

ЖК[13] докладно оповідає нам про один випадок, що в цей час трапився був Костянтинові, і коли він зміг показати дійсні свої знання східних мов. В царгородському храмі св.[1] Софії зберігалася чаша (потирь) з дорогого каміню, „Соломона дѣла", а на чаші написані були вірші письменами жидівськими та самарянськими; цих віршів ніхто не міг ані прочитати ані росказати. Философ занявся цею чашею,—і прочитав усі вірші (ЖК[13] подає їх). Крім віршів, на чаші було й число: 909, — Костянтин пояснив, що це пророцтво про Христа: від 12 року царювання Соломонового до Різдва Христового пройшло 909 літ.

Акад. В. Ламанський в XXXII та XXXIII розділах своєї праці докладно спинився над цим оповіданням про напис на чаші Соломоновій. Ламаньский уважає це місце пізнішою вставкою, і, здається, ця думка його правдива. Письмена самаританське та жидівське—зовсім ріжні письмена; найдавніще жидівське письмо було круглим, це письмо самаританське; таким самим осталося воно у самаритан і надалі, вони його не змінювали; але з початку II-го віку по Христі це кругле письмо змінюється на квадратове — це письмо жидівське. Соломон помер в 920 роках до Христа, коли про жидівське письмо й гадки не було, — було тоді лише саме кругле письмо. „Вражда и ненависть самаританъ и іудеевъ издавна были такъ глубоки и непримиримы,—каже Ламанський,—что потиръ или чаша Соломонова съ надписью еврейскимъ и самаритскимъ письменами является немыслимымъ и невозможнымъ дѣломъ"[1].

В храмі св. Софії було багато найріжніщих дивовижних річей, на які були такими охочими греки в той час; напр. нашим богомольцям показували в св. Софії в кінці XII-го віку єрихонську трубу, роги Аврамового барана, Самуїлів ріг, палицю Мойсеєву і т. п. Найріжніщих Соломо-

---

1. „ЖМНПр" т. 353 ст. 153.

нових річей вдавнину було дуже багато, особливо при імператорськім царгородськім дворі. Звичайно, подібні річі були просто підроблення.

Але цікаво те, що В. Ламанський розшукав в рукопису Спб. Дух. Академії „Пророчество Соломоново о Христѣ"; в цім пророцтві оповідається про чашу Соломонову і про три вірші на ній, — вірші слово в слово ті самі, що й в ЖК[13] (ст. 154 — 155), тільки значно повніщі. Ось на основі всього цього Ламанський і твердить, що місце в ЖК[13] про напис на чаші Соломоновій — це пізніща інтерполяція (вставка). Взагалі апокрифичне пророцтво царя Соломона про Христа існує і в окремих списках,— повних (з поясненнями віршів) і скорочених (без пояснення), про які оповідає А. Петров в своїй праці. Ці давні перекази про Соломонову чашу проф. Н. П. Дашкевич зв'язує навіть з західною легендою про св. Грааля [1].

На мою думку, можна припустити, що оповідання про чашу Соломонову появилося дуже рано, і рано було зв'язане з іменем Костянтина Философа; складаючи свою працю, автор ЖК й використав ці перекази. На це мені вказують короткі оповідання про напис Соломонів; одне з них росказує: „Сихъ же стиховъ (жидівськими та самаританськими письменами) никтоже не могъ протолковати, но протолкова токмо, иже древле приходи в Русь Ѳилософъ учити Владимира, єму же имя Кириллъ" (ст. 158). Як бачимо, вже вдавнину була традиція, що Кирил таки читав напис на чаші в храмі св. Софії; а це підтверджує також і думку, що Костянтин знав жидівську мову. Що до самої чаші та віршів на ній, то, звичайно, були вони певне не Соломонові. Говорити про Костянтина (з приводу цього читання на чаші) як про „филолога-археолога", як то роблять Малишевський [2] та Pastrnek (ст. 62), було б трохи засмілим.

Утомлений далекою подоріжжу, жив тепер Костянтин „без молвы", жив тихо, утікаючи від усяких високих призначень. Можливо, що подоріж надломила сили Костянти-

---

1. Литература св. Грааля за послѣдніе годы, „Унив. Извѣстія" Київ, 1888 р., відбитка, ст. 60—61.

2. „ТрКДАк." 1885 р. т. II ст. 406.

нові, і він тепер змушений був подбати й про своє здоровля (пор. ЖК[14]: „вѣмь тя трудьна суща“ та „труденъ сый и боленъ тѣломъ)“.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[13], ЖМ[4].

ЛІТЕРАТУРА: *Бодянскій*: О времени... ст. XXI прим. XXXVII.—*Бильбасов* II ст. 80, 93, 176.—*Небосклоновъ* 69.—*Малишевський* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 175, 179 — 181, прим. 2 на ст. 181; 1886 р. т. III ст. 567—568, 577—578, 579—580.—*Воронов* ib. 1878 р. т. 1 ст. 25.—*Pastrnek* 62.—*Ламанський* в „ЖМНПр“ 1904 р. т. 353 ст. 145—159 глави 32—33.—*А. Н. Петровъ*: Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христѣ, находящееся въ пространномъ житіи св. Константина Философа, по списку XIII в., „Памятники Древней Письменности“ № CIV, 1894 р.—*Г. П. Беглери*: Храмъ св. Апостоловъ и другіе памятники Константинополя по описанію Константина Родія, Одеса 1896 р. ст. 1—40, рец. „Визант. Врем.“ т. III ст. 685—686, 1896 р.—*Г. Воскресенскій* в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 298, тут і списки оповідання про чашу Соломона.

VI. Моравська місія.

1. Моравія до прибуття св. братів.

Не довго спочивали по тяжкій Хазарській місії Костянтин та Мефодій, — їх скоро кличуть на нову працю, на працю серед моравського слов'янського народу. Моравська місія — це найголовніща праця св. братів, праця, котра принесла величезні наслідки для всіх слов'янських народів, а самим братам — віковічну невмірущу славу. До цього часу брати ще не працювали відкрито для слов'янського народу; кого розуміти під хазарами в часі Хазарської місії—про це вчені сперечаються; у всякому разі до цього часу праця св. братів не була вся для слов'янського народу. Моравська ж місія — то вже час, коли Костянтин та Мефодій віддалися цілком на службу того народу, „о немь же ся не бѣ никъто же николи же попеклъ“, як каже автор ЖМ[2]. І вже з цеї місії не вернулися св. брати: тут, на цій моравській роботі, закінчили вони й таке не-

спокійне життя своє. Уся попередня діяльність Костянтина та Мефодія була тільки підготуванням до їх Моравської праці, як праці найголовнішої.

Що ж то була за Моравія, і який був її політичний та церковний стан до прибуття туди св. братів?

Так звана Велико-Моравська Держава об'єднала в IX віці великі простори слов'янських земель. Основою її була Моравія, але до неї належали також і інші землі, напр. Паннонія, горішня й долішня, а також князівство Нитранське. В час найбільшої могутности Велико-Моравської Держави її землі лежали від Магдебургу аж до Стрия; між іншим, в скад її входила також і частина західно-українського народу.

Слов'янські народи довгий час жили окремими слабими племенами, що увесь час ворогували одне проти одного. Звичайно, ідеї про якусь слов'янську єдність тоді ще не було та й не могло її бути, бо культурний рівень слов'янський був ще занадто низьким. Розуміння спільного ворога ще не було, бо слов'янські землі були занадто просторими.

Але вже в IX віці в ріжних кінцях слов'янської території починають складатися слов'янські держави: серед слов'янських племен знаходиться якесь одне плім'я, що було сильніщим супроти других, і воно й починає підбивати під себе інші племена; а це все було початком більшої держави. Важною причиною для такого об'єднання слов'янських племен в першу чергу була загроза від сильнішого сусіда ворога.

Західними сусідами для Моравії були сильні романо-германські народи, що тисли слов'янські племена з заходу; Кароль Великий (з 768 р.) об'єднав усі ці народи, і вони стали грізною силою для мораван. Німці добре вбачали будучу силу і в слабих слов'янах, лякалися їх об'єднання, а тому на своїм східнім кордоні набудували багато неприступних фортець і насадили туди німецького війська.

Що до Панноні, то вона з найдавнішого часу попала під владу римлян, що полишило на ній багато помітних слідів. За імператора Траяна Паннонію поділено на горішню й долішню, нею рядили тоді два консули. Містом перебування римських намісників в долішній Панноні був

Срем, Syrmium, а в горішній може Sabaria, в Угрії. Звичайно, римська культура пустила в Паннонії помітне коріння, латинська мова була тут досить поширеною. Разом з римлянами прийшло до Паннонії й християнство, якого сліди маємо тут з найдавнішого часу, — відомо, що ап. Павел проповідував в Іллірії, а учень його св. Андроник працював в Паннонії і був в ній першим єпископом. Пізніще так само бачимо тут християнство, — на першім Никейськім соборі бере участь і єпископ Паннонський. Але з бігом часу гунни та авари заволоділи Паннонією, і витерли тут усі сліди християнства. В кінці VIII-го віку Кароль Великий, погромивши аварів, заволодів Паннонією, а в церковнім відношенні віддав її архієпископу Зальцбурґському.

Кароль Великий склав величезну й сильну монархію, і потроху став посовуватися й на схід на слов'янські народи. Десь в 796 році аварів остаточно розбито й вигнано з Паннонії, а сам край зруйновано й обернено в пустиню. З того часу франки (німці) тісно счіпилися з слов'янами. Паннонія, звичайно, підпала під німецьку владу, а за Паннонією пішла й Моравія та Чехія, — усі вони стали платити данину Каролю Великому.

Чужоземне ярмо примусило слов'ян подумати про об'єднання. Першим відомим нам князем в Моравії був Моймир I (818—846), що сидів на моравськім престолі за згодою німців. Це був далекозорий та розумний князь: присипляючи увагу німців своєю ніби повною покорою, він невпинно працював над об'єднанням слов'ян в Велико-Моравську Державу. Він бачив, що німці ширять християнство огнем та мечем, він знав, що це ширення християнства для німців — тільки привід заволодіти „нехрещеною" землею, а тому поспішив сам охреститися. Коли саме це сталося, не знаємо, але булла папи Євгена II з 824 р. говорить про Моймира та про нарід моравський як про християн[1]. Моймир відкрито прагнув об'єднати окремі моравські уділи в одну державу, для чого він скорочує число цих уділів і приєднує їх до себе. Так, в 830 р. він виганяє князя Нитранського Привину чи Прибину, що

[1]) *Erben,* Regesta Nr. 21.

не хотів коритися Моймирові. Нитра була тоді окремим слов'янським князівством, котре лежало на схід від Моравії, між Дунаєм та Гроном.

Привина втік до німецького маркграфа Ратбода і прийняв тут християнство, але німці не змогли допомогти йому. Утік тоді Привина до Болгарії, прожив там п'ять років, та не знайшов собі оборони й тут. І тільки Людовик Побожний чи Німецький, до якого вдався Привина, зробив його князем долішньої Паннонії, а пізніше вернув йому й Нитранське князівство. Привина діяльно взявся за впорядкування Паннонії, об'єднував тамошніх слов'ян, став будувати фортеці та церкви. На березі річки Сали в болотистій та лісистій місцевості, вибудував він фортецю-місто, що звалося Блатно (urbs Paludarum, по-німецькому Mossburg, тепер Schalavar). Блатно стало столицею Паннонії, а сам князь звався блатенським.

Але плани Моймирові про об'єднання Моравії розгадав таки Людовик Німецький; в 846 р. він несподівано появляється в Моравії з великим військом, хватає й скидає з престолу Моймира, а князем моравським ставить Ростислава (Растиця, по латинських джерелах), племенника Моймирового.

Але Ростислав (846—870) пішов тею самою дорогою, котрою йшов і його дядько. Він так само пильнує приспати увагу німців своєю зовнішньою покорою, а сам працює над скріпленням Моравії. Виходячи з Моравії, німецьке військо напало на Чехію, але там йому не повелося: війна затяглася, а в 849 р. чехи зовсім потовкли німецьке військо, так що сам Людовик насилу втік. А Ростислав зайнявся укріпленням своєї землі, — будує багато фортець і готовить собі військо. Так він вибудував Дівин, укріпив Велеград (часом учені рахують ці міста за одне). Разом з тим він складає спілку з Болгарами, своїми сусідами на південному сході, та Чехами. Та ці стремління Ростислава до незалежности скоро стали ясними, і король Людовик Німецький порішив покласти їм край, — р. 855-го він з великим військом напав на Моравію. Ростислав з своїм військом зручно поховалися до фортець і смілими вискоками нищили ворога. Людовик руйнував Моравію, але до Ростиславого війська добратися не міг. А німецьке

військо від того все меншало. Тоді Людовик почав відступати по зруйнованій землі; в його війську пішли непорядки, звичайні при відступленні. І в цей час кидається Ростислав на німців і нищить їх, що-сили. Ростислав переходить навіть Дунай, б'є й там німецьке військо та страшно пустошить, в пімсту за Моравію, німецькі землі. Людовик був розбитий до ноги, а Моравія дістала незалежність. Ростислав перестав платити данину німцям.

Звичайно, побиті німці невгавали, і тільки чекали доброго случаю, щоби помститися на мораванах. Р. 858-го Людовик кидає вже аж три війська на слов'ян: на бодричів, сербів і на Моравію, але все без успіху: Ростислав оборонився й тепер. Скоро потому, р. 861-го в Германії роспочалася домова колотнеча: діти Людовика Німецького напали на батька; Ростислав допомагає одному з синів, Карломану, звичайно, маючи собі з того добрі вигоди.

Тепер настав час порахуватися з князем паннонським та нитранським Привиною, що все був на заваді Ростиславу і допомагав німцям, котрого ще 30 років тому був вигнав Моймир І. Тепер Привина виступав проти спілки Ростислава з Карломаном. Ростислав спустошив Панноніо, князя Привину вбив і посадив на його місце сина його Коцела, а князівство Нитранське віддав свойому племеннику Святополкові. Звичайно, Коцел і Святополк були в повній залежності від Ростислава. Так успішно творив Ростислав Велико-Моравську Державу.

Такому щасливому політичному стану Моравії зовсім не відповідав її незавидний стан церковний. Християнство рано роспочалося на моравських землях; тогочасні хроники вже під 818 р. подають про охрещення всіх мораван: „Reinhardus, apostolus Moravorum dictus, baptizat omnes Moravos“ [1]. Але треба думати, що християнство в Моравії роспочалося давніще, певне ще тоді, коли його відновлено і в Панноніі. Розбивши аварів, Пипин, син Кароля Великого, р. 796 передає Панноніо пастирському догляду зальцьбургському (чи по-слов'янськи сольногородському) архієпископу Арно; р. 798 Кароль Великий підтвердив рос-

1. „ЖМНПр“ 1869 р. т. 138, ст. 329.

порядження сина, і післав Арно до південних слов'ян. Арно пробув деякий час в Хорутанії та Паннонії, освятив там багато церков, поставив до них священників і висвятив на ці землі окремого єпископа Теодорика. Так Паннонія увійшла в склад зальцбургської архієпископії; а Моравія—в склад єпископства пассавського. Правда, на початку не було сталих меж цих єпархій, і єпископи завзято сварилися за свої кордони, аж поки р. 829-го на сеймі в Регенсбургу король Людовик Німецький Побожний так поділив ці єпархії: землі на північ та захід від річки Рабниці (горішня Паннонія та Моравія) входили в склад єпархії пассавської, а землі на схід та південь—долішня Паннонія, Нитра та Хорутанія—в склад зальцбургської чи сольногородської архієпископії. Це роспорядження Людовика вважалося й пізніще за правний акт німецького володіння для цих єпархій.

Але гірке було це німецьке релігійне опікунство над Моравією. Найперше — новий нарід за це опікунство обкладався дошкульною даниною; так, Кароль Великий подарував був архієпископу зальцбургському Арно третину прибутків з усіх новонавернених земель, а крім цього — четвертину з десятинного побору. Як бачимо, проповідь і поширення християнства були матеріяльно дуже вигідними для німецького єпископату. Відомий Алкуїн писав в р. 898 до архієп. Арно, застерігаючи його перед занадто ретельним збіранням податків з нових християн: „Будь проповідником побожности, а не здирачем десятини. Десятина, як кажуть, вбила віру саксів. Нащо класти таке ярмо на шиї, що не звикли до нього, ярмо, котрого ані ми, ані брати наші, не могли б носити?“ [1]. Але це було не все. Кароль Великий та його наслідники звичайно дарували церкві новозавойовані землі; ці землі церква або сама обробляла своїми людьми, або віддавала їх в аренду самому таки населенню; це населення спершу платило за землю податок, а пізніще — попало в панщину до церковних достойників...

Як бачимо, німецьке духовенство разом з християнством несло на Моравію тяжкі податки та панщину. Звичайно, населення боронилося проти непрошених опікунів

---

1. *Успенскій*, ст. 31.

як тільки могло; знаємо, що лише аж в половині XI-го віку одному зальцбургському єпископові вдалося таки зібрати на слов'янах повну десятину,—раз на 200 років.[1]

Але не тільки данину несло з собою німецьке духовенство,—воно діяльно допомагало й політичному закріпощенню слов'ян під владу німців. Християнство служило ворогам могучим способом для винародовлення слов'ян. Німецьке духовенство було власне найхоробріщим військом своїх королів. Воно йшло слідом за військом, і по охрещенні огнем хрестило підбитий нарід водою, і проповідувало не тільки заповіти Христа, але й політичну підлеглість німцям. Кожний такий духівник ставав політичним агентом на користь свого німецького народу. Приняти охрещення з рук латинника стало тоді рівнозначним з тим, що стати німецьким підданим. Ані на минуту не забував такий священник про те, що він німець чи франк, і працював тільки на користь свого народу, а не мораван. А вже латинський манастир на моравській землі—той ставав просто міцною фортецею, яка боронила тільки свої німецькі інтереси. Звичайно, під час війни таке духовенство допомагало німцям усім, чим тільки могло. Ось тому правду пише Успенський про німецьке духовенство на Моравії: „Важною підмогою порабощати слов'ян була проповідь християнства між ними. Разом з військовою колонією на завойованій землі починали свою працю й проповідники: побіч з політичною йшла й релігійна підлеглість: вояк та проповідник накладали важку руку на тих, що програли бій (ст. 29). Згідно з думкою короля, духовенство продовжувало завоювання франкської зброї; на покорених накладалося й політичне й церковне ярмо" (ст. 31).

Духова вартість праці німецького духовенства через усе це була мізерною. Слов'яне бачили, що німецькому духовенству в першу чергу йшло про винародовлення та про закріпощення їх своїй владі, а не про навернення до Христа. Крім цього, Службу Божу слов'янам правили мовою латинською, тею саме мовою говорено їм і проповіді; звичайно ніхто з слов'ян нічого тут не розумів. Цікаво, що не маємо ніде в джерелах виразних вказівок на те, щоби

1. „ЖМНПр" 1868 р. т. 138 ст. 329, Бильбасовъ.

латинське німецьке духовенство бодай проповідь говорило мораванам слов'янською мовою: для них слов'яне були тільки рабами (sclaves), а їхня мова — мовою варварською. Т. зв. Фрейзингенські Уривки, пам'ятка з XI-го віку, свідчить, здається, лише про пізніше вживання слов'янської мови на західних землях слов'янських.

Духовна праця на незрозумілій народу мові ніколи не дає корисних наслідків, не дала їх така праця й на Моравії. Майнцький синод 852 р. звертає увагу латинському духовенству на „несвідомість моравського християнства": rudis adhuc christianitas gentis Marahensium[1]. Моравський нарід тільки офіційно вважався тоді за охрещений, на ділі ж він був тим самим, що й до охрещення: боронячи свою незалежність, він боронив і стару батьківську віру.

Коли Ростислав роспочав свою боротьбу з німцями за незалежність Моравії, частина активного німецького духовенства або втікла з Моравії, або її просто вигнано. Через це ніякого міцного церковного ладу в Моравії не було тоді й не могло бути. Як свідчить ЖМ[5], на Моравії ще до Костянтина працювало багато вчителів „из Влахъ, и из Грекъ, и из Нѣмець", і всі навчали їх по-ріжному.

Як же мав миритися з таким занадто ненормальним церковним станом на своїй землі князь Ростислав? Як ми бачили, він боровся з німцями за незалежність Моравії, і дорогою ціною таки досяг цеї незалежности. Але він щоденно бачив, як сильно шкодить йому в роботі чуже духовенство, і тому вкінці переконався, що доки моравський нарід буде в церковній залежності від німців, доти їм не бачити правдивої самостійности. Бо ж церковна залежність від сильнішого сусіда все веде й до залежности політичної. Ростислав таки добився самостійности, але він знав, що німці збірають велике військо на нього, що треба невпинно готуватися до сильної оборони. Треба заснувати самостійну церкву, а бодай відмінну від німецької. Треба позбутися латинського духовенства, цих ушей та очей німецьких в його ніби незалежній державі.

Але як це зробити? Тільки дві дорозі було на це: або віддати свою церкву в безпосередню залежність від Риму,

---

1. *Бильбасовъ*, там само ст. 330.

або просити Візантію прийняти моравську церкву під свою опіку.

Здається, що Ростислав хотів був зв'язатися перше з Римом, та ця справа йому не повелася. В той час не було міцної єдности між церквою німецькою та Римом, — духовенство німецьке часто ворогувало проти Риму й не виконувало його наказів. Увійти в пряму залежність від папи (цеб-то йому самому платити десятину) було корисним бодай уже тим, що папа міг коли й заступитися перед сильними німецькими володарями. Як би там не було, але ЖМ[8] устами папи Адріяна, в листі до князів слов'янських Ростислава, Святополка та Коцела, свідчить, що „у сего святительскаго стола просисте учителя", цеб-то, що Ростислав просив Рим приняти моравську церкву. Папа Адріян пояснює невдачу цеї справи тим, ніби того „ми не доспѣхомъ". Можна повірити цій звістці тим більше, що й самі мораване свідчили, що батьки їхні прийняли хрещення з Риму (ЖМ[10]: „Первѣе отьци наши отъ святаго Петра крещенье прияли").

Не добивши Ростислав справи з Римом, прочув про працю Костянтина та Мефодія, і порішив звернутися до греків. Пояснення папи Адріяна—„мы не доспѣхомъ" вказує на те, що з справою церковного устрою Ростислав дуже поспішав. Він переконався, що й залежність від Риму не принесе його народові правдивої самостійности, а тому поспішив удатися до Візантії, до імператора Михаїла, і пошукати тут собі і наставників церковних, і політичних приятелів.

Запеклий ворог Ростиславів, король Людовик Німецький спішно готувався до нападу на Ростислава, увійшов навіть для цього в спілку з Болгарією. Бачив Ростислав, яка велика небезпека готується йому знову, а тому й сам спішить знайти собі міцного союзника—в імператорі візантійськім. Безумовно, те посольство, яке післав він під кінець 862 р. до Царгороду, просило не тільки духовних проповідників, але й збройної допомоги проти німців.

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[8-10]; Записка зальцбургського анонима 871 р. оповідає про церковний стан в Паннонії та Моравії до прибуття туди св. Братів.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов* в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 328-330, 346—347. — *Ѳ. Успенскій*: Первыя славянскія монархіи на сѣверо-за-

падѣ, Спб. 1872 р. ст. 1 — 6, 19 — 47, церковний стан в Паннонії та Моравії 29—33. — *Небосклонов*, гл. II ст. 44—63: Государство Великоморавское.—*Jan Vychodil:* Velehradsky kostel a kláster, „Sbornik Velehradsky", річник II, 1881 р., ст. 23—85, Прага.—*H. Jirecek*: 1. Pokrest'aněni Moravy, 2. Založeni biskupstvi pannonsko-moravskiego, 3. Velehrad a křest Bořivojův, ibid. ст. 192 — 198. — *Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 194—197. — *Архангельскій* в „Учен. Зап. Казан. Унив." 1885 р. ст. 11 — 14, а на ст. 140 література про Моравію IX—X в. — W. Bogusławski, 1892 р. ст. 73—76. — *Ks. Czajkowski*, „Prz. Powsz." т. 80 ст. 401, 1903 р.—*Potkański* 19—22, 70—73.—*Pastrnek* 66 — 69.

---

2. Моравське посольство в Царгороді.

Не довго Костянтин та Мефодій відпочивали по тяжких трудах Хазарської місії. Наспіла нова місійна праця, знову така, котрої ніхто не міг зробити, крім св. братів. Десь в кінці 862 р. прибуло з Моравії посольство до Царгороду до імператора Михаїла. Як я вже вище казав, такі посольства в той час частенько бачив Царгород; нехристиянських країв було тоді багато, і звідти нерідко просили вчителів чи проповідників. Але моравське посольство не було звичайним: прислав його Ростислав, князь Великої Моравії, котрий в той час став уже сильним слов'янським володарем. З таким князем треба було рахуватися, і треба було використати ці нові зв'язки, що тепер нав'язувалися, хоча б для оборони проти болгар, що якраз тоді поєдналися з німцями.

Посольство так говорило про свої потреби: „Хоч нарід наш відкинувся був від паганства й держиться християнської віри, але ми не маємо такого вчителя, який росказав би нам нашою мовою („въ свой языкъ") про правдиву християнську віру, щоби й інші землі, бачучи таке, робили так само. Ото пошли нам, володарю, єпископа й такого вчителя, бо ж від вас на всі землі завсіди виходить добрий закон" ЖК[14].

Так говорили посли. Про моравське посольство та про їхню промову згадують усі важніщі наші джерела, і скрізь бачимо деякі подробиці, часом цікаві. Дуже ціка-

ве місце читаємо в ЖМ[5], — Ростислав з Святополком писали Михаїлу: „З Божої ласки ми здорові. Прийшло до нас багато вчителів християн з Волох (Італії), Греції та з Німців, навчаючи нас ріжно. А ми, слов'яне, люде прості, і не маємо, хто б наставив нас на правду і навчив нас розуму. Учини ласку, володарю, пішли (до нас) мужа, що навчить нас усеї правди" („иже ны исправитъ вьсяку правьду"). Як бачимо, посли просять тільки мужа, котрий показав би мораванам правду, бо всі учителі навчають їх по-ріжному.

Початковий Київський Літопис так само подає нові подробиці в промові послів; тут посли говорять: „Земля наша охрещена, але нема в нас учителя, який би нас навчав і переклав би (протолковалъ) святі Книги. Не розуміємо ми ані грецької мови, ані латинської; одні нас учать так, а другі йначе, тому не розуміємо ні змісту Книжок, ні читання (сили) їх. Пошліть нам учителів, які можуть пояснити нам написане в Книжках і допомогти зрозуміти їх" („сказати книжьная словеса и разумъ ихъ"). Як бачимо, тут ясно просять таких учителів, котрі переклали б книжки на слов'янську мову, бо мораване не розуміють ані мови грецької, ані латинської.

Італійська Легенда в розділі 7 подає промову послів, ближчу до ЖК; Ростислав через послів говорив: „Хоч нарід його й покинув був уже ідолів і бажає триматися закону християнського, але він немає такого вчителя, що навчив би їх читати та правдивого закону; тому він просить прислати до їхньої землі такого чоловіка, що цілком зміг би показати його народові порядок Божого закону й дорогу до правди". Моравська Легенда 4 коротко передає те саме.

Пізніща пам'ятка, „Успіння Кирила", поплутала вже події: тут Ростислав просить лише „крещенія и учителя православной вѣрѣ".

Як бачимо, усі наші джерела подають тільки найближчі причини моравського посольства, але нічого не говорять про дійсну головну причину. Причину цю я вже вияснив в попереднім розділі: політичні мотиви, а саме — бажання повної незалежности своєму народові привели Ростислава до думки добиватися й незалежности церкви. Такої цер-

кви не зміг би Ростислав мати з Риму, бо папи все були в тісніщих стосунках з німцями, і все були їм ближчими; знаємо, напр., що папа Микола I ревно молився, щоби Бог допоміг німцям побити Ростислава, щоби Він послав королю Людовику того ангола, що колись був з патріярхом Яковом, на пімсту моравanам, на підбиття їх під німецьке ярмо [1]. Інша річ Візантія: лежала вона далеко, і номінальна церковна залежність від неї не була небезпечною. Можливо, що в той час і сусідня Болгарія, з котрою перед тим Ростислав був в добрих стосунках, так само нав'язувала переговори з Візантією про організацію церкви.

Чи Ростислав мав думку заснувати собі церкву з народньою мовою? Промови послів, як подають їх ріжні джерела, говорять про це найвиразніше. Ростислав справді піклувався про свій нарід (див. Моравську Лег. розд. 4), бажав зробити його сильним та незалежним. Але він бачив, що нарід його культурно стоїть значно нижче від народу німецького; він бачив, що мораване лише рахувалися охрещеними, та й то тільки мала частинка їх, але християнської віри вони не розуміли. Ростислав певне переконався, що великою перешкодою до освіти мораван була власне незрозуміла мова св. Письма та Богослуження; сам бачив і чув він в німецьких землях, що там духовенство промовляло до вірних живою їх мовою, і це давало добрі наслідки. Хотів він раз уже позбутися того чужого німецького духовенства, що все підслухувало та підглядало, і стояло йому на заваді до створення самостійної Моравії. Ростислав хотів тепер не тільки своєї народньої церкви— хотів він створити й кадри свого рідного моравського духовенства, яке дійсно дбало б про навчання народу.

Італійська Легенда добре зазначає одну з причин, чому саме Ростислав звернувся власне до Візантії; тут в 7 розділі читаємо, що Ростислав післав своє посольство „audiens, quod factum fuerat a Philosopho in provincia Cazarorum", цеб-то — „прочувши, що зробив Философ в Хазарській землі". Уважаю це свідчення за цілком правдиве: чутка про те, що Костянтин заснував був серед східного слов'янства християнску громаду, проповідував їм слов'ян-

1. *Бильбасовъ*, „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 331.

ською мовою, читав їм Євангелію та Псавтиря так само рідною мовою, а може й Богослуження — коли не все, то хоч частину—правив цею таки мовою, чутка про все це відразу луною пішла поміж слов'янські народи та дійшла й до Ростислава. Приклад був занадто привабливий для всіх слов'янских народів, того самого захотів собі й Ростислав. Мало того, він хоче зробити все це навіть так, щоби „ины страны, того зряще, подобили нам" ЖК[14].

Д-р І. Франко в „Св. Климент у Корсуні" виставляє занадто вузьку причину моравського посольства: ніби мораване, „бажаючи мати своє низше духовенство, просили у Греків учителів, які б помогли їм заснувати школи для підготованя такого духовенства; Константин і Методій вибралися до Славян як учителі, а не як місіонери і церковні реформатори", ст. 229. Це тільки маленька частинка тої найпершої причини, що споводувала посольство Ростислава до Царгороду.

Проф. A. Brückner не вірить зовсім в можливість моравського посольства і твердить, ніби це все підстроїли самі брати, що бажали кудись понести свої готові переклади. Це тільки занадто суб'єктивне припущення, котре суперечить свідченню наших джерел.

Звичайно, усі наші джерела, як твори побожного змісту, зазначають лише релігійні причини моравського посольства; про головні причини посольства, причини політичні, їм не належало говорити, і вони мовчать про них. Заклятий ворог слов'янства, Людовик Німецький готував сильне військо, щоби кинути його на Ростислава, притягнув навіть на свій бік короля болгарського Бориса, склавши з ним спілку. Мусів, звичайно, і Ростислав пошукати собі помочі, і він шукає її в Візантії, котра могла б коли не допомогти йому реально в Моравії, то бодай не допустити Болгарію до нападу на сусідню Моравію. І Візантія, як знаємо, добре виконала це останнє доручення.

Коли саме прибуло моравське посольство до Царгороду, джерела наші не зазначають цього докладно. Більшість джерел просто подає, що це було по Хазарській місії; одне тільки „Успіння Кирилове" пише інше: Костянтин з Хазарської місії „возвратися въ Цариград, і ту обрѣте посланникы у цара от Ра(с)тислава, князя Великыя Мора-

вы“[1]. Але таке твердження „Успіння“ не погоджується з свідченням головних пам'яток. Властиво, міцної дати моравського посольства ми таки й не знаємо; досить твердо знаємо тільки, що під час побуту в Херсонесі Костянтин знайшов мощі Климента 30 січня 861 року, — це найголовніща провідна тут дата, бо по цьому нитка наша рветься і йдуть самі припущення: коли вернувся Костянтин з Хазарської місії? скільки жив він при церкві св. Апостолів, а Мефодій в Полихроні? Коли прибуло моравське посольство до Царгороду? На всі ці питання не маємо остаточної відповіди. Більшість учених звичайно твердить, що моравське посольство прибуло десь в кінці 862 року[2], і я вважаю таке припущення слушним: в році 862 Ростислав почував себе найсильнішим, і це був найзручніщий йому час подумати про церковний устрій свого краю.

Хто саме прислав моравське посольство, памя'тки також не дають на це одної відповіди: ЖК[14] та Італ. Лег., також і Успіння, твердять, що післав сам Ростислав, ЖМ[5] шле посольство від Ростислава та Святополка, а Початковий Літопис називає вже всіх трох слов'янських князів: Ростислава, Святополка та Коцела. Політичний тогочасний стан Моравії добре роз'яснює нам справу: головним князем був Ростислав, а його підручними удільними князями були племенник його Святополк Нитранський та Коцел Паннонський; Коцел мусів слухатися Ростислава, бо ж той його й поставив був. Ось тому ЖК[14] зовсім правильно пише: „Растиславъ бо, моравьскый кънязь, Богомъ устимъ (з Божої намови), съвѣтъ сътвори съ кънязи своими и съ моравляны“, і послали посольство до Царгороду; тут вираз „съ кънязи своими“ визначає, що посольство відправлено в імени всіх трох князів слов'янських. Нагадаю, що пізніще, р. 870-го папа Адріян адресує свого листа не тільки до одного Ростислава, але й до Святополка та Коцела[3].

---

1. Те саме твердить і *Архангельскій* в „Учен. Зап. Казан. Унив.“ 1885 р. ст. 10.

2. Пор. *Франко*, 231—232.

3. Порівняймо, що й в Оповіданні чеця Хороброго в ріжних списках подаються не одні й ті князі.

Для вирішення прохання моравського посольства імператор Михаїл зібрав собор; певне, не був це церковний собор, а лише нарада вищих сановників; ЖК[14] згадує, що на нараді був, крім Михаїла, і властивий правитель держави — Варда; звичайно, був і патріярх Фотій з відповідальними помічниками. Нарада відразу вказала на Костянтина та брата його Мефодія, як на єдиних здатних на таку справу людей; звичайно, не виключена можність, що й саме посольство назвало, кого воно просить, бо певне не раз бачилося в Царгороді з Костянтином. ЖК[14] росповідає, що цісар покликав на собор Костянтина Философа, а посольство повторило в його присутності своє прохання. На предложення нової місії Философ напочатку відмовляється хворобою. „Знаю, що ти хворий—сказав Михаїл (говорив то певне Варда чи Фотій), але потрібно, щоби ти туди пішов; крім тебе, ніхто інший цеї справи не зробить.“ ЖМ[5] твердить, що на принятті послів був присутнім також і Костянтин (Мефодій тоді був в Полихроні). „Чи ти чуєш, Философе, таку річ?—питає Михаїл.—Крім тебе ніхто цього не зробить; на тобі багаті дарунки, візьми брата свого ігумена Мефодія, та й іди. Ви ж бо обидва солуняне, а солуняне все (=завсіди)[1] добре говорять по-слов'янському“.

Вибір добре впав на св. братів, бо вони обидва попередньою працею своєю вже вславилися були, яко слов'янські місіонери. Зроблене в Хазарській місії було ще у всіх на пам'яті; всі певне добре знали про переклади Костянтинові. Посольська справа не робилася швидко, а тому Костянтин до офіційної наради добре знав, про що ходить справа, певне не раз і бачився, і розмовляв з послами. Знав про все це добре й Фотій, і то він настоював, щоби Костянтин таки їхав, хоч і почував себе хворим. Усім було ясно, що лише Костянтин зможе виконати достойно прохання мораван.

Але греки не задовольнили цілком прохання Ростиславового: мораване просили єпископа, а Царгород не дав його. Ростислав хотів відразу закласти собі сталий церковний устрій, хоч би й залежний від греків. Візантія бу-

---

1. Більшість списків знають тут „вьсе“, а не „вьси“.

ла так далеко, що розумний Ростислав добре знав, що грецька церковна зверхність буде тільки номінальною. Через те просив він собі єпископа, щоби той насвятив священників з мораван і щоби церква стала дійсно національною. Але греки не уявляли собі всеї поважности хвилі, і на ціле прохання Ростиславове не погодилися, — єпископа не дали: як був Костянтин тільки священником, так ним і лишився, а Мефодій і надалі позостався тільки простим ченцем. А може й навпаки: греки уявляли собі добре всі плани Ростиславові, але своїм звичаєм прохання задовольнили тільки наполовину, обіцявши прислати єпископа трохи згодом, коли брати підготовлять відповідний йому грунт; пригадаймо собі, як довго тягли греки справу болгарського церковного устрою, і напочатку єпископа таки не давали. У всякому разі слов'янам у цей час зроблено в Царгороді велику кривду: колиб Костянтина висвятили були тоді на єпископа і він поїхав на Морави в цім сані, цеб-то з правом свячення, то напевне доля західного слов'янства пішла б іншим шляхом, і зовсім іншою була б праця св. братів на Моравах. Колиб патр. Фотій був догадався в той час висвятити Костянтина на єпископство, хто знає, чи не лишилось би західне слов'янство й надалі православним, цебто увесь слов'янський світ був би тоді одної віри, а єдність віри більше скріплювала б і постійне слов'янське жадання — єдність слов'янства політичну...

Де були св. брати, коли прийшло до Царгороду моравське посольство? Головні джерела наші відповідають на це так, що Костянтин жив в Царгороді при храми св. Апостолів, а Мефодій ігуменував в манастирі Полихрон, ЖК[13], ЖМ[5]. Іншу звістку подає Початковий Київський Літопис, але звістка ця не відповідає правді: „Вислухавши цісар Михаїл моравських послів, скликав усіх философів і переказав їм усі річі слов'янських князів. Философи відповіли: В Солуні живе муж на ім'я Лев, а в нього є сини, що знають мову слов'янську, — дуже розумні два сини философи. Почувши цісар таке, послав по них в Солунь до Льва, наказуючи: пошли до нас зараз синів своїх, Мефодія та Костянтина. Почувши Лев таке, зараз відіслав їх. Вони прибули до царя, а той і каже їм: „Оце слов'янська земля прислала до мене, просячи собі вчителя, який міг

би їм перекласти (протолковати) святі Книги; цього вони бажають". Літописець записав це оповідання з якогось недоладнього переказу, бо ж батько св. братів Лев помер ще десь в 851 році.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[14], ЖМ[5], Повість временних літ, Італійська Легенда 7, Моравська Легенда 4, Успіння св. Кирила.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов* в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 332.— *Бильбасов*, II, ст. 22, 29, 81, 90, 180—181.—*Небосклонов* 61—63, 98—99.— *Архангельський* в „Уч. Зап. Каз. Ун." 1885 р. ст. 10—12.—*Малишевський* в „ТрКДАк" 1881 р. т. II ст. 397—398, 1885 р. т. II ст. 195—197, 410, 416—417.— *Lapôtre* див. „ЖМНПр" 1896 р. ч. 305 ст. 180 — *Pastrnek* 62—64, 69—70. — *Ламанський* в „ЖМНПр" 1903 р. ч. 347 ст. 370—371, і 1904 р. ч. 353 ст. 164—165.—*A. Brückner* в „Roczniki" т. 30 ст. 19—22.— *Ks. Czajkowski* „Prz. Powszechy" т. 80 ст. 392—396, 398—399 — *Potkański* 6—7, 15—19, 22—24, 41.—*Франко*: Св. Климент 227—236.—*Голубинский*: Исторія русской церкви, 1881 р. т. I ч. 2 ст. 284. — *Лавров* „Извѣстія" VI кн. 1 ст. 246—248.

---

3. Костянтин упорядковує слов'янам азбуку.

Найбільшим ділом цілого життя Костянтинового, ділом, якого ніколи не забуде йому цілий слов'янський світ, було зложення, правильніще — упорядкування слов'янської азбуки. Як саме цю азбуку зложено, мало знаємо певного, бо цеї величної події в житті слов'янського народу своєчасно не записано, а пізніще, коли подробиці факту забулися, про неї складено самі легенди, в яких дуже трудно відділити історичну правду від побожного привнесення.

Як саме склав Костянтин азбуку, про це найбільше оповідає нам його Життя в 14 розділі, але оповідання те— тільки легенда. Життя росказує, що імператор Михаїл закликав на нараду Костянтина, переказав йому прохання моравських послів і запропонував їхати на Моравію. Костянтин спершку відмовлявся своєю хворістю, але нарешті погодився: „Хоч і струджений я і хворий, — казав він,— але з радістю піду туди, коли тільки мають вони азбуку для своєї мови" (аще имѣютъ букъвы въ языкъ свой). На те

цісар відповів: „Дід мій і батько мій, і багато інших шукали того,—та не знайшли; як же мені те знайти?“ Философ тоді з сумнівом замітив: „То хто може писати перекладі на воді і набути і'мя єретика?“ Цісар з дядьком своїм Вардою відповіли йому знову: „Коли тільки ти захочеш, то Бог подасть тобі те, що посилає Він усім, хто просить без сумніву, і відчиняє тим, хто стукає“ (Лука XI.9). Философ був тим переконаний, пішов з наради і давнім звичаєм віддався молитві (в Рильськім спискові: і посту сорокденному) разом із своїми помічниками (съпоспѣшникы). І скоро явився йому Бог, вислухавши молитви слуг своїх, і Костянтин зараз склав (съложи) письмена і почав писати переклад Євангелія: „Искони бѣ слово, и слово бѣ у Бога, и Богъ бѣ слово“ і так далі.

Про це саме оповідає нам і ЖМ[5]: як запропонував цісар Костянтину та Мефодію йти на Морави, „тоді вони не посміли відмовити ані Богові, ані цареві, по слову святого апостола Петра (I Петр. II. 11), що навчає: „Бога бійтеся, а царя шануйте“. Вислухавши велику річ, вдалися на молитву разом з іншими, що були тих самих переконань. І тут явив Бог Философу слов'янські букви (книги), і він відразу упорядкував (устроивъ) письмена і зробив переклад“.

Так оповідають нам Життя про найбільшу й найвеличнішу подію в історії слов'янської культури. Але в оповіданні їхнім багато незрозумілого, багато й такого, чого прийняти не можемо.

Костянтин ставить умову своєї праці серед мораван,— він піде до них, „аще имѣютъ букъвы въ языкъ свой“. Що тут розуміти під словом „букви“? Певне, тут ужито його в найдавніщім значінні—книга (від готського bоса, ново-нім. Buch); в ЖМ[5] говориться, що по молитві Бог явив Философу „словѣньскы кънигы“, вже не букви, а книги. Цеб-то Философ питає, чи мають вже мораване якусь свою письменність, якісь свої книги, в кінці—чи мають свою азбуку. Місце це ясно показує, що якусь письменність мораване вже мали, якимись письменами вони вже писали, але все те було тільки початкове, безладне, „без устроєнія“.

Відповідь цісаря (цеб-то регента Варди або патріярха Фотія) так само підкреслює, що про слов'янську письмен-

ність розмови вже були: „Дѣдъ мой и отець мой и ини мънози, искавъше того, не суть того обрѣли, то како азъ могу то обрѣсти?“ Трудно докладно зрозуміти це темне місце, але ясно одне: про слов'янську письменність, про слов'янську азбуку вже думали були й до того, про це не раз заходила була розмова й серед попередників Михаїла, але до остаточного впорядкування слов'янської азбуки не доходило. Певне й діду цісаря, імператору Михаїлу II Травлу (820 — 829) та батькові Феофилу (829 — 842, звичайно не їм самім, а їхнім міністрам чи канцеляріям) не раз випадала потреба, щоби їхні підданці-слов'яне мали якусь упорядковану азбуку для своєї мови, але справа все таки до кінця не доходила, бо то була справа більше самих слов'ян.

Довідавшися Костянтин, що книжок своєю мовою мораване не мають, відповідає: „То къто можетъ на водѣ бесѣду написати и єретичьско имя обрѣсти?“ І цього речення докладно не розуміємо. Можливо, що це якась давня грецька приповідка, тільки ми її не знаємо. Можливо, що річ іде в широкім розумінні про письменність, в вузькім про азбуку, цеб-то: „Коли мораване ще не мають письменности ані впорядкованої азбуки, то хто зможе на воді написати їм переклади?“ А піти до мораван без цього, піти тільки з самою грецькою мовою, якої мораване не розуміють, то це буде єресь, бо буде противитися багатьом місцям з Нового Завіту, де ясно говориться (особливо в I Коринф. XIV.5—40), що проповідувати треба живою народньою мовою. Проповідувати незрозумілою мовою Костянтин не міг, — це йшло б проти його переконань в цій справі (думки Костянтина про вживання в церкві народньої живої мови подає ЖК[16], диспут в Венеції), це було б для нього єресю. Так я розумію побоювання Костянтина „єретичьско имя обрѣсти“ [1].

В цьому короткому діялогові на царській нараді, який подає нам ЖК[14], можна запримітити багато недоговоре-

---

1. *Г. Воскресенський* в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 305 так розуміє це місце: „Опасно проповѣдывать безъ письменной подкладки, потому что изъ одной устной передачи догматовъ вѣры могутъ выдти еретическія заблужденія, и тогда вина падетъ на проповѣдника“

ного, якоїсь — так би вульгарно мовити — політичної гри. Бо ж до того часу Костянтин мав готовими й азбуку, і переклад; він дуже добре знав, що саме мають мораване, бо довідатися про це міг легко від того ж посольства й перед тим; та й посольство так само наперед добре знало, що все, їм потрібне, Костянтин давно вже має, прийшли вони до Царгороду просити не кого іншого, а тільки Костянтина та Мефодія, котрі перед тим, в т. зв. Хазарській місії защепили були (упорядкували) східним слов'янам, руссам-киянам, і письмо, і слов'янські переклади.

На царській нараді напевно було багато вищих сановників, як світських так і духовних; не всі вони однаково дивилися на справу просвіти слов'ян,—для багатьох з них слов'яне були тільки варварами, слов'янська мова була їм тільки варварською; це були „пилатники" чи „триязичники", котрі вважали, що молитися Богові можна тільки трома мовами: жидівською, грецькою та латинською; молитися кожною іншою мовою — то була для них єресь, то був великий гріх. Перекладати св. Письмо на „буденну", „базарну", „варварську" (слов'янську) мову, то ж непростима єресь. Але Костянтин давно вже впав був у цю єресь, бо ще за молодих літ став прихильником ідей ап. Павла в I листі до Коринфян розд. XIV, давно вже й переклад він зробив на слов'янську мову. Про ці Костянтинові переклади сановники знали — й не похваляли їх. Не забудьмо, що консервативна тогочасна партія т. зв. ігнатіян дуже хорувала на триязичну єресь. Ось через це на нараді Костянтин змушений був поставити справу перекладів св. Письма на слов'янську мову офіційно, щоби його пізніще не звано єретиком за переклади. Славний учений свого часу, патріярх Фотій, та широко освічений регент Варда, основник вищої школи в Царгороді, не хворіли на триязичну єресь, і висловилися відразу за потребу перекладів св. Письма на слов'янську мову; за ними певне мусіли пристати, може й проти свого переконання, й усі присутні, бодай гостро не виступати проти цих перекладів. Костянтин був заспокоєний: триязичники не сміли тепер його звати єретиком, ані в своїх переконаннях не був він перед собою єретиком, бо йшов до моравян так, як наказує ап. Павло в I листі до Коринфян розд. XIV, йшов з пе-

рекладами в людовій мові, а не з чужими їм грецькими текстами.

Як каже ЖК[14], Философ вдався на молитву, і „абіє съложи писмена и начатъ бесѣду писати євангельску". Не було тут ніякого чуда, — Костянтин дійсно а б і є (зараз) склав азбуку, бо ж вона була в нього готовою до того,—тепер він тільки остаточно впорядкував її, надав їй остаточно певної системи, може взявши на увагу й ті переклади та азбуку, які він знайшов був в Херсонесі [1]. Чи не правильніще росповідає нам відомий Іоан, екзарх Болгарський, письменник X-го віку, в передмові до свого перекладу „Богословія" Іоана Дамаскина: „Святий чоловік Божий Костянтин — пише він — багато праці зазнав, порядкуючи (строяи) письмена для слов'янських книг і з Євангелія та Апостола перекладаючи вибір (изборъ)".

Про розвиток слов'янської азбуки я буду докладно росповідати в IV томі своєї праці. Тут скажу тільки коротко, що маємо багато доказів на те, що слов'яне мали азбуку ще до Костянтина. Життя з найдавнішого часу вимагало від слов'ян писати, — і вони мусіли мати ту чи іншу азбуку. Звичайно буває так, що нарід приймає азбуку культурно сильнішого сусіда, а це для слов'ян східних та південних була азбука грецька, а для слов'ян західних — латинська. Про це росповідає нам чернець Хоробрий в своїм відомім творі: „Спершку слов'яне, коли були ще неохрещені, не мали азбуки, але чертами та різами читали (чтѣху, рахували?) й гадали. А коли охрестилися, стали намагатися передавати слов'янську мову письменами римськими та грецькими, але не впорядковано". Найдавнішої слов'янської азбуки, тих „черт та різ", про які згадує чернець Хоробрий, не знаємо; часом дослідники хотять бачити в них слов'янські руни [2]. І цілком природно було, коли слов'яне для своїх буденних потреб, чи то в торговлі, чи в дипломатичних зносинах, мусіли вживати

---

1. *Д. Иловайскій*: Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р., ст. 307—320, твердить, що для Моравської місії Костянтин використав азбуку й переклади, які знайшов був в Херсонесі; див. про це вище на ст. 116—117.

2. Докладніще про це росповідаю в IV томі цеї праці ст. 16-44.

азбуки грецької; але азбука ця не зовсім пасувала до слов'янської мови, бо ж в цій мові були звуки й інші, яких нема в мові грецькій. І навпаки, часто й грекам потрібно було записати якесь слов'янське слово, скажемо—прізвище слов'янина внести до військових чи інших списків, то ж і греки мусіли мати якусь систему для записування слов'янських слів, і з цим певне мав мороку і дід, і батько Михаїла III, як про те оповідає нам ЖК[14]. А вже Мефодій під час своєї служби на слов'янськім князівстві, то вже певне мав з цею справою не мало клопоту.

Усе це говорить нам за те, що всі слов'яне ще до Костянтина мали вже свої азбуки, кожний окрему, — грецьку чи латинську, кожний просту, невпорядковану. Безумовно, з найдавнішого часу вміли вже писати кияне, писали болгари, писали мораване. Але їхні азбуки — у слов'ян східних та південних грецька, а в слов'ян західних латинська, — їхні азбуки були „без устроєнія", як каже чернець Хоробрий, не були впорядковані, цеб-то не було ладу та єдности в передачі чисто слов'янських звуків. На долю Костянтина й випала почесна праця — остаточно впорядкувати слов'янську азбуку й надати їй єдности та певної системи. Так само віками складалися всі алфавити; ніде в світі не було прикладу, щоби одна особа склала й защепила народові відразу цілу, до того невідому азбуку, — одна особа може тут лише реформувати або надати азбуці остаточного ладу. Великі події спроквола підготовлюються віками та багатьма поколіннями; так було й з слов'янською азбукою, а йначе й бути не могло. Ріжні оповідання про авторів алфавиту—то лише народні легенди.

Свої слов'янські писання роспочав Костянтин дуже рано, ще в молодім віці в Солуні; певне вже тут доводилося йому не один раз писати грецькими письменами слов'янські слова. Пізніше, під час професорування в Царгороді, а особливо під час перебування в тихому манастирі на Олимпі, Костянтин мав змогу й час глибше над цим передумати. Костянтин рано роспочав свої переклади св. Письма на слов'янську мову, а писання цього перекладу потребувало осібної азбуки, азбуки слов'янської. Перші вправи Костянтина не були вдалими та задовольняючими,

і над упорядкуванням слов'янської азбуки Костянтин безумовно працював довгі роки. Можливо, що на Олимпі Костянтин уже мав більш-менш задовольняючу слов'янську азбуку; мав він її й під час своєї Хазарської місії. Бувши Костянтин в слов'янському світі, набравшися потрібного досвіду серед усіх слов'янських народів, не раз міг виправляти свою азбуку; напр. стрівши в Херсонесі „руські" переклади св. Письма, наш Философ безумовно добре скористав з них і для своєї власної азбучної системи; східні слов'яне, таким чином, додали й свою долю праці до великої всеслов'янської події—упорядкування азбуки.

Чернець Хоробрий оповідає нам, що слов'янську азбуку складено „въ лѣта от създаниа въсего мира 6363", а це буде 6363—5508=855 рік, як раз добрий рік для нашого припущення. Автори ЖК[14] та ЖМ[5] подають іншу дату,— час моравської місії, цеб-то 862 чи 863 рік, але цю дату треба приймати лише як дату до певної міри остаточного впорядкування слов'янської азбуки, а тому суперечности в даті Хороброго та ЖК й ЖМ я не бачу. Початковий Літопис під 898 роком росповідає про зложення слов'янської азбуки, але росповідає трохи йначе, — коли Костянтин і Мефодій прибули на Морави, то вже там „начаста составляти писмена азъбуковная словеньскы"; в цьому місці Літописець взагалі подає поплутані відомості про св. братів, сплутав він і в цій звістці переклади з азбукою, що вдавнину робили часто.

Для котрого з слов'янських народів склав Костянтин свою азбуку? Усе те, що в цій справі оповів я, дає нам ясну відповідь на це важливе питання. Костянтин на початку пробував складати азбуку, не маючи на ближчій увазі якогось певного слов'янського народу, складав її відповідно до звуків солунської слов'янскої мови (тепер — рупаланське наріччa болгарської мови); а пізніще, в міру ознайомлення з слов'янським світом, він робив ті чи інші поправки у своїй азбуці. З бігом часу, по смерті св. братів, усе це забулося, і тому почали повставати патріотичні легенди, які приписували тільки собі честь Костянтинової уваги що до складання азбуки.

Найголовніші джерела наші, ЖК[14] та ЖМ[5], одностайно говорять про те, що Костянтин склав азбуку спе-

ціяльно для мораван, незадовго перед своєю відправою на Морави. Дійсно, таке оповідання трохи закрашене місцевим патріотизмом; але воно може оправдуватися тим, що на Моравах Костянтин уже в найбільшій мірі скористав з своєї азбуки, а докладніщих подробиць автор ЖК міг і не знати. В. Ламанський[1] рахує все це місце в ЖК за інтерполяцію,—за вставку якогось моравського патріота, що хотів цим переконати своїх читачів, ніби азбуку складено таки виключно для мораван: „Моравскому интерполятору принадлежитъ мѣсто объ изобрѣтеніи славянской азбуки и о начальномъ переводѣ евангелія Іоанна передъ самымъ отъѣздомъ въ Моравію“ (ст. 158). Ламанський боронить думку, що азбуку складено для народу „руського“, цеб-то для потреб Хазарської місії.

Про теорію „руського“ чи київського походження слов'янської азбуки я росповів уже вище в розділі: „Руські переклади в Херсонесі“; ця „руська“ теорія, котру так влучно й сильно боронив Ламанський, безумовно з часом набірає все більшої та більшої сили, бо ж саме ЖК[8] найвиразніще росповідає нам про знайдення в Херсонесі Євангелія та Псавтиря, „роусьскыми писмены писано“. Костянтин не міг не скористати з того, що бачив в Херсонесі та може й по інших місцях східного слов'янства.

Болгари складення слов'янської азбуки з найдавнішого часу приписують собі, — то для них складено цю азбуку. Уже таке поважне давнє джерело, як життя св. Климента болгарського — чи т. зв. Болгарська легенда — в розділі 2 оповідає про це так: Болгари не розуміли грецької мови, і тому Костянтин та Мефодій, що навчали їх, дуже сумували, готові були навіть кинути працю. Тоді св. брати вдаються на молитву та піст, і просять у Бога ласки на зложення письмен, які відповідали б грубій болгарській мові. І вони получили те, чого просили, а отримавши дар, вони складають слов'янські письмена.

А з часом повстала навіть т. зв. Солунська Легенда, в котрій про зложення слов'янської азбуки росповідається вже таке: Один раз Кирил в Дамаску почув був голос з вівтаря, щоби йшов до болгар, в землю слов'янську і на-

1. „ЖМНПр“ 1904 р. т. 353 розд. 34.

вернув їх до християнства. Пішов Кирил і попав до Солуня; митрополит Солунський Іоан лякав його, щоби не йшов він до болгар, бо болгаре людоїди і з'їдять його. Один раз в неділю святу, вийшовши Кирил з церкви, сидів на мармурі, сумний та задуманий. „І побачив я голуба, — росказує Кирил, — що говорив; голуб держав у дзюбку якогось звитка, потім кинув його мені на плечі; я прочитав — і знайшов там 35 буков. Я поклав їх собі за пазуху і поніс до митрополита, але звиток сховався в моїм тілі. І я забув тоді грецьку мову. Митрополит послав кликати мене до столу, а я не зрозумів їхньої мови". Прочувши про таке диво, князі болгарські три роки воювали з Солунем, вимагаючи, щоб їм віддано Кирила. В кінці Кирила віддано болгарам, і його приведено в місто Равен на річці Брегальниці, де він і написав для болгар 35 буков. А болгари потому охрестилися[1].

Хто ж остаточно упорядкував слов'янську азбуку? Головні старші джерела — ЖК[14] та ЖМ[5] виразно приписують це, як ми бачили, Костянтинові. Про те саме свідчить ЖК і в 16 розділі,—тут росповідається, що в Венеції, під час диспуту, триязичники напали на Костянтина й питали: „Чловѣче, съкажи намъ, како ты єси сътворилъ нынѣ Словѣномъ кънигы (= письмена й переклади) и оучиши я, ихъ же нѣсть никътоже инъ прьвѣє обрѣлъ,—ни апостоли, ни римьскый папежь, ни богословъ Григорий, ни Иєронимъ, ни Августинъ? Мы же три тъкмо языкы вѣмы, ими же достоитъ въ кънигахъ славити Бога: єврейскыи, елиньскыи и латиньскыи". В листі Михаїла до Ростислава так само підкреслюється, що азбуку склав Костянтин. Болгарська Легенда в 3 розділі дає пізнати, що письмена склав Костянтин: Кирилові „дозволено оставатися в тілі (цеб-то жити) лише стільки часу, щоби скласти письмена—зробити переклад св. Письма". Так само й Чеська Легенда в 2 розділі теж приписує це Костянтинові, говорячи, що він „склав

---

1. Триязичники дорікали слов'янам, що їхні письмена не божественного походження, а про себе говорили, як свідчить Оповідания ченця Хороброго в 6-м розділі, що „Богъ намъ єсть створилъ писмена". Солунська Легенда робила й слов'янське письмо божественним з походження.

нові знаки чи письмена": S. Cyrillus... inventis novis apicibus sive litteris vetus et novum testamentum... in sclavonicum transtulit idioma".

Болгарський письменник X-го віку, чернець Хоробрий, в своїм ціннім „Оповіданні про письмена" упорядкування азбуки два рази приписує Костянтинові, в розд. 3 та 5, але в розд. 9 крім Костянтина називає ще й Мефодія — через те, що тут говориться й про переклади. Про те саме свідчить і Пролог Іоана, екзарха болгарського, сучасника царя Симеона: „Святыи человѣкъ божии Къстянтинъ, Философъ река, мъногы труды прия, строя писмена словѣньскыхъ кънигъ и отъ Євангелия и Апостола прѣлагая изборъ".

Що Костянтин дійсно склав чи впорядкував слов'янську азбуку, маємо про те свідчення й одного офіційного документу: папа Іоан VIII в своїйому листі до кн. Святополка в 880 р. пише: „Litteras denique sclavonicas, a Constantino quodam philosopho repertas, quibus Deo laudes debite resonent, iure laudamus"; цеб-то, папа свідчить, що „слов'янські письмена придумав відомий философ Костянтин". Крім цих свідчень маємо ще не мало найріжніщих джерел, які згадують про Костянтина, як упорядчика чи автора слов'янського письма. Так, напр., пізніщі латинські джерела часто звуть Костянтина автором слов'янської азбуки. В Сазавськім Літопису, вставленім до Літопису Козьми Пражського (помер в 1125 р.) під 1038 р., росповідається про св. Прокопія, що він знав слов'янське письмо, яке склав Костянтин: Fuit Procopius slavonicis litteris, a sanctissimo Quirillo episcopo quondam inventis et statutis, canonice admodum imbutus" [1]. Невідомий Дуклянський священник в половині XII-го віку свідчить про те саме: „Constantinus ... litteram lingua sclavonica componens, commutavit Evangelium Christi atque Psalterium et omnes divinos libros veteris et novi testamenti" [2].

Важливе джерело, Італійська Легенда, на жаль, зовсім мовчить про слов'янські письмена; проф. Фридрих робить з цього виснівок, ніби „зложення слов'янських пись-

1. О. Бодянскій: О времени..... ст. 32.
2. Там само, ст. 33.

мен неправдиво приписують Костянтинові; це пізніща видумка"; звичайно, для такого твердження підстав не маємо, і проф. Ягіч добре його розбиває[1].

Складання слов'янської азбуки джерела часто приписують також і Мефодію. В Службі Мефодію та Кирилу читаємо: „Законъ благодати наказателя стяжавси, святителю Меѳодіе, тѣмъ убо бысть святымъ буквамъ прѣмудръ обратникъ"[2]. Як тут розуміти слово „обратник"? В жадному разі тут не йде мова про азбуку, а тільки про переклади; „святі букви"—це св. Письмо, бо ж буков в наших пам'ятках ніколи святими не звано, а „обратник" — це перекладчик. На основі цього речення не можна вважати Мефодія автором слов'янської азбуки. Так само треба розуміти й речення з сідальна в тій самій Службі: „Буквами твоими почитающе вся Книги богодухновеныи".

Але маємо ніби й латинський документ, котрий автором слов'янської азбуки називає Мефодія; це відома записка „De conversione Carantanorum libellus" 871 року, де в 12 розділі читаємо: „Quidam Graecus, Methodius nomine, noviter inventis sclavinis litteris, linguam latinam .... philosophice superducens". Це важливе свідоцтво, але тут Мефодій не рахується автором новознайдених слов'янських літер автора тут зовсім не названо: „Відомий грек, на йм'я Мефодій, новознайденими слов'янськими письменами по-философськи переважив мову латинську".

Пізніщі свідоцтва взагалі частенько рахують Мефодія автором слов'янської азбуки, але це тільки тому, що змішують Костянтина з Мефодієм, і приписують Мефодієві те, що зробив Костянтин. Свідоцтв давніх про це не маємо. Крім цього в пізніщий час, коли Рим почав забороняти слов'янське Богослуження, на слов'янські письмена на заході складався погляд, як на письмена єретицькі; їх автором почали рахувати одного тільки Мефодія, чому його й звано за це єретиком; Церква західна дуже рано канонізувала Кирила, і тому вибілювала його в таких неприємних їй справах, як слов'янська азбука та слов'янське Богослуження.

---

1. „Сборникъ" т. 54 ст. 14, 30, 33—34.
2. „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ" 1865 р., ст. 251.

Через те, що св. брати довго працювали обоє разом, обидва перекладали св. Письмо та богослужбові книжки, пам'ять зв'язала їх, як двійцю неподільну. Ось тому частина джерел упорядкування слов'янської азбуки приписує обом братам, Костянтину та Мефодію; так робить, напр. Життя св. Климента болгарського в 2 та 4 розділах, або Похвала св. братам: „Не на тоужемь основании своє дѣло полагающа, нъ изнова писмена въображьша и съвьршиста въ языкъ новъ“ [1]. Таке змішування упорядчиків слов'янської азбуки можна пояснити ще й тим, що джерела часто не розріжняють азбуку від перекладів.

Так Костянтин упорядкував азбуку слов'янську. Але давнина знає дві азбуки, — кирилицю та глаголицю; котру ж із них склав Костянтин? Наука остаточно ще не вирішила цього питання, але більшість учених проте такої думки, що св. Костянтин склав глаголицю. Історію всього цього дуже складного питання, а також докази, що глаголиця дійсно старіща від кирилиці, подаю в IV томі цеї праці.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[14] і [16]; ЖМ[5]; Болгарська Легенда 2—4; Охридська Легенда 14; Солунська Легенда; Служба Божа Мефодію та Кирилу, в „Кир. Мев. Сборн.“ 1865 р. ст. 251 і 253, §§ 1 і 13. Оповідання ченця Хороброго.

ЛІТЕРАТУРА: „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р. ст. 124. *Бильбасов*, II ст. 83—84, 181—182.—*Ѳ. Успенскій*, 1872 р. ст. 52—53. — *Небосклоновъ* 66, 69—70.—*Вороновъ* 69, 163—165.—*Архангельскій* в „Учен. Зап. Каз. Унив.“ 1885 р. 9, 10, 24, 140—154.—*Малиневскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 197, 201—202, 380—382, 386 — 387, 401 — 409, 553, т. III ст. 101.—*Успенскій* в „Извѣстіяхъ Спб. Слав. Благотв. Общ.“ 1885 р. ст. 236.—*Ягичъ* в „Сборникъ“ т. 54 ст. 14, 29, 30—31, 33—34.—*Ламанскій* в „ЖМНПр“ 1904 р. т. 353. ст. 158 — 159, гл. XXXIV. — *A. Brückner* в „Roczniki“ т. XXX ст. 23—26. — *Pastrnek* 31 в, 70 — 72. — *Potkański* 25—27. — *О. Бодянскій*: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р. — *А. Будиловичъ*: Нѣсколько мыслей, розділ VI: Сложеніе письменъ и переводъ книгъ, ст. 47—70, 1885 р.—*А. Дювернуа*: О годѣ изобрѣтенія Славянскихъ письменъ, „Чтенія“, М. 1862 р. кн. II ст. 157—171.—*Д. Иловайскій:* Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р. вид. 2-е ст. 307—320.—*И. Срезневскій*, 1848 р. ст. 27—29. — *П. Шафарикъ*: О происхожденіи и родинѣ глаголитизма, „Чтенія“, М. 1860 р. кн. IV ст. 5.

---

1. *О. Бодянскій*: О времени происхожденія, ст. 48.

4. Перші переклади Костянтина і початок слов'янської літературної й церковної мови.

Другим найбільшим ділом цілого життя Костянтинового, його найцінніщою працею для цілого слов'янського світу безумовно були його переклади св. Письма та богослужбових книжок на живу народню слов'янську мову. Незабутня й спасенна була та хвиля, коли Костянтинові вперше прийшла велична й геніяльна думка проповідувати слов'янам християнство їх рідною мовою.

Думаю, що ця велична думка опанувала Костянтином ще за молодих його років. Ще в батьківській хаті в Солуні, як ми бачили вище, Костянтин близько пізнав слов'янське життя, досконало навчився слов'янської мови. Містично настроєний, схильний до аскетичного життя, до глибокого захоплення, вихований на творах Отців церкви, Костянтин ще в молодих роках запалився думкою проповідувати слов'янам науку росп'ятого Христа. На початку знав він, звичайно, тільки солунських слов'ян, серед яких не багато було християн, а значить і тут було досить апостольської праці. З часом юнак роспалявся все більше, захоплювався апостольською ідеєю все глибше, бо довідувався він про широкі розміри слов'янського світу, про несчислиму кількість слов'янського народу. Костянтин ще з молодих літ усею душею полюбив був слов'янський нарід, а з часом його закохання до цього народу тільки збільшувалося. Бачив він цей нарід не один раз у його буденному житті, темному та злиденному, на кожному кроці боляче переконувався, що про цей нарід усі були забули, що „о немь ся не бѣ никътоже николиже попеклъ“ ЖМ[2]; усі на слов'ян дивилися зверху, для всіх були вони лише нікчемним невільником, sclavus, були народом рабом.

Через п'ять віків по Костянтинові на далекій півночі Росії жив в м. Устюзі такий самий юнак-ідеаліст, з таким самим настроєм та переконаннями, — це св. Стефан, учитель Пермський. Устюг лежав на пограниччі з зирянами чи пермяками, і Стефан пізнав їх ще за молодих літ своїх,

і за молодих літ запалився був думкою просвітити їх світлом віри Христової, але проповідувати їм їхньою рідною мовою. Обидва вони—Костянтин і Стефан—були юнаками однакових переконань, а тому аналогія від Стефана до Костянтина і можлива, і правдива.

З часом знання слов'янського світу у Костянтина тільки збільшувалось, а знання слов'янської мови ставало все глибшим. Як ми бачили, не забував він усього цього ані під час своєї вищої науки в Царгороді, ані під час професорування там само. Певне не один раз гостив він у брата Мефодія, коли той урядував був на слов'янськім князівстві,—а тут же було йому широке поле пізнати слов'ян з цілим їх життям, з їхніми радощами та печалями, з їхніми найпершими потребами. Ці перебування у Мефодія давали молодому Костянтинові реальне знання слов'янського народу, а хто знає, може й сам Мефодій заохочував юнака-ідеаліста на служення цьому темному народові, „про котрого ніхто ніколи не пеклувався", як каже ЖМ[2].

Коли саме прийшла Костянтинові велична думка перекласти Письмо святе на слов'янську мову? Думаю, що ця думка була вже в Костянтина юнака. З молодих літ роспалившися Костянтин в думці проповідувати слово Христове серед слов'янського народу, мусів так само з молодих літ роздумувавати й над способом здійснення свого апостолування. А це відразу привело його до думки про необхідність проповідування живою слов'янською мовою. Ближча знайомість з слов'янським народом відразу переконала Костянтина, що грецькою мовою багато тут не навчиш, бо добре знання цеї мови було тільки у деяких окремих одиниць, серед інтелігенції, а головна маса, особливо та, що жила далі від більших грецьких центрів, мови цеї зовсім не знала. Це ближче ознайомлення з світом слов'янським з часом усе більше та більше переконувало Костянтина в його думці, що слов'янський нарід можна навчати тільки його рідною мовою, що Євангелію він зрозуміє тільки в живій своїй мові. Відгомін цеї думки добре передає Життя св. Климента, чи Болгарська Легенда, в розділі 2-м: „Слов'янське чи болгарське плім'я не розуміло Писання на грецькій мові, — читаємо тут,—а тому

святі Кирил та Мефодій знайшли в цьому велику шкоду, і відчули невтішний роспач у тому, що світло Писання не можна засвітити в темній болгарській землі; вони були стурбовані, не могли цього перенести, і готові були відмовитися й від життя". Але Бог,—читаємо тут,—по гарячій їхній молитві, дав їм змогу скласти слов'янські письмена й перекласти св. Письмо на мову болгарську.

Великі ідеї та величні діла ніколи не приходять відразу, — вони зароджуються віками, їх підготовляє не одне покоління, підготовляє спільними силами часто непомітних робітників, аж поки не знайдеться людина, що втілить ці ідеї в реальні образи, що винесе ці ідеї перед широкий світ. Ця людина звичайно й рахується творцем того, що підготовлялося може цілі віки й до неї. Так само було і з величною та геніяльною ідеєю Служби Божої та св. Письма на живій мові людовій, цеб-то з застосуванням слов'янської мови до церкви, а тим самим і до літератури. Не може бути, щоб ідея ця не існувала ще до Костянтина. Християнство, як ми бачили, потроху, але невпинно ширилося поміж слов'янами, а найперше ширилася Євангелія; постійно були охочі послухати її, але, звичайно, тільки рідною мовою. Я такої думки, що вже до Костянтина слов'янський нарід мав переклади окремих євангельських уривків, більших чи менших, ліпших чи гірших; такі уривки могли перекладати собі як окремі одиниці, так і більші християнські громади. Маю тут на увазі хоча б ті Євангелію та Псавтир, „роусьскыми писмены" писані, які знайшов був Костянтин в Херсонесі і про які росповідає нам ЖК[8]. Може трохи засмілою, але все таки не далекою від правди була думка Д. Прозорівського, котрий ще в 1869 р. писав: „Священныя книги мы имѣемъ не въ Кирилло-Меѳодіевыхъ переводахъ, а въ переводахъ гораздо древнѣйшихъ, собраныхъ, выправленныхъ, переписанныхъ, и, можетъ быть, пополненныхъ Кирилломъ и Меѳодіемъ, преподавшими въ славянской грамотѣ способъ къ правильному разумѣнію и употребленію ихъ".

На початку серед сло'вян приймали християнство, звичайно, одиниці більше культурні, більше розвинені; серед таких, особливо у слов'ян південних, були й особи, що добре знали грецьку мову, а тому про нову віру мали

можність довідатися більше; ці особи безумовно мали бажання росповісти про нову віру своїм темним братам, могли для потреб їхніх робити й деякі переклади. В самій Візантії жило багато огречених слов'ян, що були часом на високих становищах; чи вже ж вони ніколи не згадували про своїх темних братів? Серед цих огречених слов'ян могли бути й священники, що ходили до братів своїх з проповіддю Христової віри; вони мусіли робити собі потрібні переклади євангельських уривків, символа віри та щоденних молитов. Патріярх Никита (766-780), слов'янин з походження, мусів був хоч в малій мірі про це все подумати, мусів він хоч трохи таки подбати про слов'янський нарід. Дійшли до нас перекази, ніби Никита Ремесіянський проповідував бессам їх рідною мовою, так само в живій мові ніби мали бесси й православне Богослуження [1]; це все було до Костянтина, не виключена можність, що бесси були слов'янами.

Ось усе сказане приводить мене до переконання, що початки перекладів на слов'янську мову — уривки з Євангелії та Псавтиря, символ віри, щоденні молитви і т. п.,— початки перекладів були ще й до Костянтина. Наш Философ знав про це все, бачив всю випадковість таких перекладів, і запалювався думкою дати добрий переклад, зробити цю справу організовано і в більшому розмірі. Як ми бачили, слов'яне з давнього часу вживали вже грецької чи латинської азбуки, а це — разом із спробами перекладів — мусіло привести й до початків слов'янської письменности та літературної мови ще до Костянтина.

До грунтовної праці перекладів св. Письма на слов'янську мову Костянтин засів під час свого професорування в Царгороді, а особливо тоді, коли жив в манастирі на затишному Олимпі. Думаю, що до Хазарської місії, до 860 р. основні переклади Костянтин уже покінчив, і вже з ними пішов він проповідувати віру Христову східному слов'янству.

Головні наші джерела, ЖК[14] та ЖМ[5] росповідають нам про справу повстання перших перекладів Костянтина трохи йнакше, а саме — ніби Костянтин зробив свої переклади з предложення цісара Михаїла під час побуту

---

1. Див. „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 400.

в Царгороді моравського посольства. По нараді у цісаря, — читаємо в ЖК — коли Костянтин погодився піти до мораван, Философ став молитися, відразу склав азбуку, і зараз потому й „начатъ бесѣду пьсати Євангельскую: Искони бѣ слово, и слово бѣ у Бога, и Богъ бѣ слово и прочее", цеб-то зараз же „почав перекладати Євангелію". Як бачимо, автор ЖК заставляє Костянтина робити переклад Євангелії перед самою Моравською місією, під час побуту посольства в Царгороді в 862 році. Коли б то було направду так, то довгенько довелося б сидіти посольству в Царгороді, чекаючи, аж поки Философ складе азбуку та зробить переклад. Хиба ж такі великі справи, як складання азбуки та переклади, робляться так легко? Автору ЖК просто треба було віднести цей величний факт до якогось певного моменту, а таким найкращим моментом, на його думку (може думку й свою патріотичну моравську, як догадується В. Ламанський) був момент моравського посольства. Моравська місія—то була найбільша праця Костянтинова, праця найвеличніша, про яку широко пішла поголоска по цілому слов'янському світові; а через це так було природньо прив'язати власне до неї й найсвітлішу працю Философа — його переклади. По цій самій причині й наш київський Початковий Літопис під 898 роком справу перекладів відносить зовсім уже на Моравію: Як Костянтин та Мефодій прийшли на Моравію, — читаємо в Літопису, — вони „начаста съставливати писмена азъбуковьная словѣньски, и преложиста Апостолъ и Євангеліє". Задалеко й запізно жив Київський Літописець, щоби знати й подробиці, коли саме й де роспочав Костянтин свої переклади. З тої ж причини, з добавкою ще місцевого патріотизму, Моравська Легенда так само рахує в розділі 5, що переклади роспочато лише на Моравах.

Давнина донесла нам і другу, вже докладніщу відомість, коли саме Костянтин зробив свої переклади. Чернець Хоробрий повідомляє в своїм Оповіданні, що Костянтин „книги преложи" 6363 року, цеб-то року 855-го, рахуючи по принятій тоді царгородській системі: 6363 — 5508 = 855. Дата Хороброго дуже близька до правди і цілком заслуговує уваги, як покажу я те в IV томі цеї праці.

Що саме переклав Костянтин у цей початковий час, джерела про те нічого не подають. Головне джерело, ЖК[14] зазначає лише Євангелію, і то таку Євангелію, що починається: „искони бѣ слово“, цеб-то переклав так зв. Євангелію апракос—ті євангельські уривки, які читаються в церкві по неділях та святах. Отже, Євангелія не повна. Думаю, що ця звістка ЖК[14] цілком відповідає правді: Костянтин дбав про реальні потреби слов'янського народу, котрому потрібна була в першу чергу Євангелія апракос, а не тетр (Євангелія тетр — це Євангелія по порядку чотирох євангелистів). Але тільки цих перекладів було замало, Костянтин на той час певне переклав і Псавтиря, як що не всього, то бодай найпотрібніщі псальми; для цього певне необхідна була йому й жидівська мова, котрої він учився в Царгороді та Херсонесі. Думаю, що на цей же час переклав він і „Віpую“ та найпотрібніщі щоденні молитви.

Костянтин і давніще, до Хазарської та Моравської місії, не ховався з своїми ідеями, як саме треба навчати слов'ян і певне мав собі й однодумців, тих „споспішників“, про яких згадує ЖК[14]. Може мав і таких однодумців, котрим читав він свої переклади, а вони вносили до них свої поправки. Як прибуло моравське посольство, і Костянтин погодився їхати в Моравію, можливо, що тепер, при помочі когось з мораван, засів він знову за стилізацію своїх перекладів, засів, як каже ЖК[14] „съ инѣми поспѣшьникы“. Ці поспішники — це були однодумці Костянтинові; серед них може були й ті, що мали їхати разом з Философом, бо ж трудно допустити, щоби на таку відповідальну та велику працю Костянтин їхав тільки з братом Мефодієм. Я навіть допускаю, що серед цих „поспішників“, або людей, „иже бѣаху того же духа, єго же и си“, як каже ЖМ[5], серед цих помічників могли бути також і мораване. Живучи Костянтин на Олимпі, міг і там знайти собі потрібних людей „того же духа“.

Як я вже зазначував, в Царгороді на нараді з приводу моравського посольства мусіли визнати переклади Костянтинові, і мусіли признати правильною, не єретичною й саму ідею перекладу св. Письма на живу слов'янську мову. Славний учений свого часу, патріярх Фотій та ши-

рокоосвічений Варда були першими за це,—про Варду згадує ЖК[14], а Фотій, як знаємо, обвинувачував латинників у триязичній єресі.

На яку саме слов'янську мову зробив Костянтин свої переклади, про це я буду докладно росповідати в четвертім томі своєї праці. Тут зазначу тільки, що наші головніщі джерела нічого про це не говорять остаточно певного. Але знаючи життя Костянтинове, знаючи історію його зазнайомлення з мовою слов'янською, нам не трудно буде відповісти, на яке саме нарічча слов'янське перекладав Костянтин. Найкраще й найбільше знав він, а також і брат його Мефодій, ту слов'янську мову, якої навчився він за молодих літ в рідному Солуні. Уже до цього знання пізніще додавав він іншого, глибшого, але в основі його ціле життя було солунське нарічча. Отож Костянтин перекладав на солунське нарічча болгарської мови. Не дурно ж і цісар в ЖМ[5], як причину вибору на моравську місію Костянтина та Мефодія, підкреслював: „Ва бо єста солуняниа, да солуняне все чисто словѣньскы бесѣдуютъ", цеб-то: „Ви обидва солуняне, а солуняне постійно добре говорять по-слов'янському".

Докладне вивчення мови перших наших перекладів кидає велике світло й на мову Костянтинових перекладів. На жаль, ще не розшукано ані одного перекладу з IX-го віку, цеб-то перекладу самих св. братів; можливо, що час навіки поницив ці переклади, і ми ніколи вже й не побачимо їх. Але маємо проте переклади з кінця X-го віку; правда, переклади ці виправлялися за час учнів св. братів, і дійшли до нас уже трохи виправленими. Про те й по цих на яких півтора віку пізніщих перекладах можна говорити про мову перекладів Костянтинових, бо ж основа їхня—то праця св. братів.

Звичайно, велич праці св. братів найперше полягала в величності теї ідеї, яку вони проповідували,—в необхідності Богослуження та св. Письма на живій народній мові (а тим самим—в необхідності слов'янської літератури). Але так само була величною й сама праця перекладу. Слов'янська мова в той час не була ще мовою літературною в нашім розумінні, не була мовою виробленою. Це була на той час буденна (в наші часи люблять казати „базарна")

мова малокультурного народу, це була мова, яку греки та римляне (німці) звали „варварською". Правда, в IX в. ще до Костянтина почали вже трохи вживати цеї мови для початкового слов'янського письменства та перекладів, але все те було тільки початки, мова ж слов'янська лежала тоді ще перелогом, по якім не ходив вправний плуг письменника. З другого боку, була мова грецька, — довгими віками вироблена для культурного вжитку, для глибоко-розвиненого письменства; мова, що знала багату синонімі-ку, складний та розвинений синтаксис. Мова грецька була мовою великої культури, мовою давньої науки. Правда, мова Нового Завіту досить проста, але разом з тим все таки маємо тут багато найтонших виразів для философських розумінь та християнських термінів.

І знаючи все те, Костянтин не побоявся засісти за переклад з глибоко-розвиненої грецької мови на мову „варварську"; не побоявся він теї величезної праці, яка була перед ним, бо ж доводилося разом з тим і творити слов'янам літературну мову; не побоявся він і „єретическо имя обрѣсти" ЖК[14], бо ж доводилося перекладати на мову не вироблену і на кожному кроці можна було й схибнути проти грецького оригіналу. Не побоявся всього того Костянтин, бо певне він глибоко був переконаний, що в світі нема такої мови, на котру не можна було б перекласти св. Письма. Крім цього, він знав про попередні спроби перекладів, бачив, що праця його виходить доброю, а це надавало йому духу та смілости, і він працював в переконанні, що праця його таки принесе корисні наслідки, що він сіє зерно, котре дасть колись буйні жнива.

Відсилаючи св. братів до Моравії, цісар Михаїл написав до князя Ростислава надзвичайно цікавого листа, в котрому знаходимо повне зрозуміння величи моменту, коли народжувалася слов'янська літературна мова. Хто був автором цього листа, джерела не зазначають; на мою думку, склав його патріярх Фотій, бо хиба він міг так глибоко зрозуміти величність хвилі. Можливо, що цей лист є твором і автора ЖК (тут листів взагалі досить), але це не міняє справи, — лист у всякому разі показує, що вже вдавнину таки хоч дехто розумів важливість повстання слов'янської письменности і величність праці св. братів.

Ось цей цікавий, але важкий до зрозуміння лист, як подає його ЖК[14]: „Бог, що наказує кожному прийти до розуміння правди (I Тим. II. 4) й прагнути до вищого стану, бачивши віру твою та ревність, зробив це тепер у наш час, подавши Книги (явль букъви) вашою мовою, якої не було й перед тим, а не тільки в перші літа, щоби й вас зараховано до великих народів, що славлять Бога своєю мовою. І оце ми післали тобі того (Костянтина), кому ці Книги Бог об'явив, мужа чесного та добре віруючого, надзвичайно вченого та философа. Прийми ж подарок більший та цінніщий від усього золота, срібла, каміня дорогоцінного та багатства скороминучого... Попильнуй разом з ним, спішно зміцнивши справу, і цілим серцем пошукати Бога, а загального спасіння не відкидай; попилнуй завсіди не лінуватися, але ходити дорогою правдивою, щоби й ти, привівши їх (своїх підданих?) своєю горливістю до розуміння Бога, прийняв за те нагороду в цей вік і в вік будучий за всі душі, що хотять вірувати в Христа, Бога нашого, від цього часу й до кінця віку, лишаючи пам'ять свою потомкам, подібно великому цісарю Костянтину".

Автор листа, як бачимо, цілком зрозумів усю надзвичайну величність тої хвилі; від того часу нарід слов'янський увійшов до числа великих народів, що славлять Бога своєю мовою, неб-то повстала вже більш-менш організовано церковна й літературна слов'янська мова.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[14], ЖМ[5]; Початковий Київський Літопис під 898 р.; Легенди: Сербська, Чеська 2, Болгарська 2, Охридська 2, Моравська 5; Життя св. Наума 1—2.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II ст. 31 — 32, 81. — *Небосклонов* 71. — *Д. Прозоровскій*: Происхожденіе славянскаго перевода священныхъ книгъ, Спб. 1869 р. — *Воронов* 69, 88. — *Е. Голубинскій*: Исторія русской церкви, М. 1881 р. I. ч. 2 ст. 282—297: Переводъ богослужебныхъ книгъ на славянскій языкъ. — *Гезенъ А.*: Исторія славянскаго перевода символа вѣры, критико-палеографическія замѣтки, Спб. 1884 р. — *Архангельскій* в „Учен. Записки Каз. Унив." 1885 р. ст. 14—15, 24—32, 36—40, 164. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 155, 197 — 208, 387 — 390, 392, 396—401, 405, 409—414; 1866 р. т. III ст. 584. — *М. Дриновъ*: Новый церковно-славянскій памятникъ съ упоминаніемъ о славянскихъ первоучителяхъ, „ЖМНПр" 1885 р. кн. № 4 ст. 176—205, ч. 238. — *А. Будиловичъ*: Нѣсколько мыслей... гл. VI ст.

70—77. — *И. Ягичъ*: Разсужденія старины... 396—398, 491—492. — *Pastrnek*, 64 прим. 49, 70. — *Ламанскій* в „ЖМНПр“ 1903 р. кн. 6 ч. 347 ст. 369, 1904 р. т. 353 ст. 162. — *Ks. Czajkowski* в „Przegląd Powszechny“ т. 80 ст. 395, 399—401, 403. — *Франко* 236.

---

5. По дорозі в Моравію. Болгарія.

Наступив і час відправи в нову місію, до моравського народу, на ту працю, що лишилася невмірущою аж до нашого часу. Як ми бачили, в Візантії добре зрозуміли величність хвилі, зрозуміли те, що Костянтин з братом своїм ідуть не на просту місійну працю. Зрозуміли, але тодішнім грецьким звичаєм не задовольнили прохання Ростиславового в цілому, — Костянтин їхав на Моравію без єпископського сану, їхав як простий священник; а це, як побачимо далі, відразу стало св. братам перешкодою в їх апостольській праці.

Св. брати відправилися на Моравію не самі, але з своїми „споспішниками“, про яких згадує ЖК. Праці передбачалося не мало, а тому Костянтин узяв з собою й частину своїх однодумців, що знали слов'янську мову; між ними були, певне, й священники, так потрібні в місійній праці, бо ж самому Костянтинові вправитися було не сила, а Мефодій, як простий чернець, служб церковних правити не міг.

Михаїл відправив своїх післанців до Моравії, як подобало цісареві — „съ дары мъногы“ ЖК[14] (і в ЖМ[5] цісар, відправляючи Костянтина, говорить йому: „На ти дары мънози“), певне це були подарки Михаїла для Ростислава, як відповідь на подарки Ростиславові. Але не забув цісар і потреб самих братів: Італійська Легенда в розд. 7-м пише про це (те саме повторює й Легенда Моравська в розд. 4):відправляючи до мораван Костянтина з Мефодієм, імператор „наділив його щедро на дорожні видатки з двірцевих сум“.

Виїжджаючи в нову місію, брати, здається, побували у своєї матері, котра в цей час ще жила, може, в тім са-

ме Солуні. Маю на увазі ту звістку, яку подає нам ЖК[18], — просячи у папи тіла Костянтинового, Мефодій покликається на те, що „мати нас закляла, що хто з нас першим помре, нехай тіло того другий брат принесе в його братський манастир і тут поховає". Про це ж саме свідчить нам також і Легенда Італійська в розділі 11-м. Ці свідчення говорять нам про те, що мати бачилася з синами перед їх від'їздом на Моравію; Італійська Легенда подає навіть, що на Моравську місію брати вийшли з свого дому: ex domo nostra.

Виїжджаючи в Моравську місію, брати, здається, не уявляли собі наперед, яка величезна праця чекає їх там, не уявляли собі й тої ріжносторонности праці, яку пізніше зустріли в Моравії. Джерела мовчать, чи брати взяли з собою до Моравії тих „споспішників" (помічників), які помагали їм в Царгороді,— певне взяли, бо ж праця була велика, а земля моравська широка. Але найбільшою незручністю, яку зробив візантійский уряд, відпускаючи св. братів на Моравію, було те, що когось з братів не посвячено на єпископа, — це позбавило братів можности святити учеників, а Ростиславу не дало відразу незалежної церкви й загострило стосунки з німецьким духовенством, що вже там працювало. Не думали, звичайно, брати й того, що Моравська місія буде такою довгою, що з неї більше вони не вернуться додому. Усе це вказує на те, що початкові завдання св. братів, що до їх апостольства серед моравського народу, були значно меншими, ніж якими вони стали пізніше.

Брати вирушили до Моравії десь на початку 863-го року. Пряма дорога лежала їм, здається, через Болгарію. ЖМ[5] говорить про Костянтина, що він „пути ся ятъ Моравьскаго",—а „Моравський шлях" ішов з Царгороду на Фракію, східну Румелію, західну Болгарію, Дунай і вверх Дунаєм,—чому й повстало багато легенд про працю св. братів власне в Болгарії. Чи працювали св. брати в Болгарії, на це не маємо ще однозгідної відповіди, більшість учених держиться тої думки, що брати там не були; держаться такої думки, бо головні наші джерела — ЖК та ЖМ не подають про це ані слова, а вони б мусіли про це росповісти, колиб брати дійсно працювали серед

болгарського народу. Але посередньо праця Костянтина й Мефодія для Болгарії була величезною, — це ж вони дали їй переклади та учеників, які власне в Болгарії розвинули таку велику й многоплідну працю. І вже через це мусіли рано повстати ріжні легенди, що зв'язують діяльність св. братів з Болгарією.

Властиві болгаре не були народом слов'янським, — це тюркський нарід, що прийшов з над Волги за Дунай в VI—VII віці, підбив під себе тутешній слов'янський нарід; але через те, що культурою своєю був значно нижчим від слов'ян, він з часом зовсім змішався з слов'янами, полишивши по собі від давнього стану саму тільки назву. Болгаре в масі своїй не були християнами, але християнство ширилося поміж ними з давнього часу; сусідство й близькість до християнської Візантії впливали так, що багато болгар приймали християнство. Офіційно християнство почало ширитися в більшому розмірі вже за часів царя болгарського Бориса (коло 852—890), з часу його охрещення,—а він охрестився, як твердить сучасна наука, десь між кінцем 864 р. — поч. 865 р.; охрестився, як бачимо, в той час, коли св. брати працювали вже в Моравії.

Правдивої дороги, кудою йшли брати на Моравію, ми точно не знаємо. Болгарія в той час була вже, здається в якомусь союзі з німцями проти Ростислава, а це робить дорогу через Болгарію сумнівною. Брати їхали на Моравію певне з моравським посольством, а це змушувало їх усіх поминути болгарську землю і поїхати південно-західною дорогою, де водою, а де суходолом, через землі сербо-хорватські. Але не виключена можність, що союз Болгарії з німцями не був таким тісним, щоб не давав змоги Костянтину й Мефодію їхати через Болгарію, — коли в наступному 864 році Людовик Німецький напав на Ростислава, то Болгарія активно не багато допомогла німцям. Правда, у цей час—десь в кінці 864 р. чи початку 865-го— Борис нападає на Візантію, може й з німецької намови, щоби Візантія не допомогла Ростиславу; причиною ніби було те, що Борис шукав хліба для Болгарії, що терпіла тоді голод. Але цей напад зробив Бориса тільки приятелем Візантії, бо складено добру умову між державами, а Борис охрестився (скоріще на початку 865 року) під Костян-

тинополем; хрещеним батьком був йому сам імператор Михаїл,—царя Бориса теж названо Михаїлом,—а хрестив патріярх Фотій.

Чи були св. брати в Болгарії, чи ні, а тим часом усі пізніщі джерела наші однозгідно приписують охрещення Болгарії св. братам. Джерела не згоджуються в тому, коли саме це сталося,—охрещення Болгарії одні відносять ще на час до Хазарської місії, а другі,—на час перед місією Хазарською.

Цікаве оповідання про це знаходимо в „Успінні Кирила". Тут читаємо, що Костянтин Философ, перемігши образоборця Аннія, „потомъ же шедъ въ Брѣгальницу и обрѣтъ от словѣнскаго языка нѣколико крщенѣ. Крестивъ ихъ, приведе на православную вѣру, и написавъ имъ книги словѣнскымъ языкомъ. И сихъ, ихже обрати на вѣру христіанску, четыри тысуще и 50".

Про навчання на Брегальниці згадує також і Солунська Легенда. Як росповідав я вище (див ст. 179), в цій Легенді читаємо, ніби голуб з неба приніс в дзюбку Костянтину азбуку; почувши про те, болгарські князі три роки воювали проти Солуня, щоби їм віддано Костянтина: „глаголаху: дадите намъ, єлика и єго же єсть намъ Богъ послалъ. Такоже и даше мене—росповідає тут сам Костянтин.—Поєм же мене Бугаре съ радостию великою, и приведоша мя въ градъ Равенъ на рѣцѣ Брѣгальницѣ. Азъ написахъ имъ 35 словъ. Азъ ихъ мало учихъ, а они сами много приобрѣтаху".

Ось на основі цих звісток з давнього часу, — бо ще акад. Куник, а за ним і другі вчені,—почали твердити, ніби найперша місія Костянтинова була до болгар, на Брегальницю, що лежала десь недалеко від Солуня, на північний захід від нього. Річка Брегальниця впадає з лівого боку до річки Вардар; в горішній частині річки знаходилося й місто Брегальниця, в 25 верстах від міста Струмиці (Тиверіуполь) чи Велиці. За царя Бориса (852 — 890) долина річки Брегальниці з містом Брегальницею належали Болгарії, але Велиця відійшла до неї пізніще, десь коло 914 року. Пізніще цар Борис заснував осібну Брегальницьку єпархію і збудував тут храм на честь нововідкритих Тиверіупольських мучеників. В сусідній

стримонській землі, котрою десь до 914 р. володіла Візантія, з давнього часу поміж слов'янами ширилася християнська віра, яка переносилася звідси й на Брегальницю. Про ці місцевості правдиво пише А. Воронов, що „округа Струмиці та Брегальниці певне була центром, звідки почалося й ширилося слов'янське Богослуження, і де закладено міцний початок самостійної народньої болгарської ієрархії. Не дурно ж в житті Тиверіупольських мучеників (Migne, т. 126 ст. 207) згадується, як про щось надто важливе, що в Брегальниці засновано слов'янське Богослуження по перенесенні сюди мощей Тиверіупольських мучеників; певне, Брегальниця була одною з перших місцевостей, що получила слов'янське Богослуження" (ст. 201).

Це оповідання про працю Костянтинову на Брегальниці дуже ймовірне; Брегальниця лежала недалеко від Солуня, і Костянтинові так природно було зачати власне тут свою апостольську працю, а може навіть скласти азбуку та дати переклади. Усе це було б природним, але головні наші джерела ані словечком не згадують про болгарську працю св. братів.

Одна з важних пам'яток, життя св. Климента чи т. зв. Болгарська Легенда в 2 розділі докладно росповідає, що Костянтин та Мефодій працювали в болгарській землі, склали для болгар азбуку та переклали св. Письмо „з грецької мови на болгарську". Про це саме читаємо тут і в розділі 4-м: Мефодій по смерті Кирила „безперестанно пильнував красномовністю заволодіти Борисом, що жив за грецького царя Михаїла, і що його (Бориса) великий Мефодій ще давніще зробив був своїм сином і був полонив його на все добре своєю рідною мовою; цей Борис був людиною здорового розуму та схильним до добра; за нього й нарід болгарський почав освічуватися св. хрещенням та християнством". Отже, як бачимо, тут виразно підкреслюється, ніби Мефодій охрестив царя Бориса.

Маємо ще пізніщий переказ, як саме Мефодій навернув царя Бориса на християнство[1]. Мефодій був ніби малярем і намалював для царя Бориса картину Страшного Суду; з великим жахом дивився болгарський хан на муки,

1. *В. Бильбасовъ*, т. II ст. 179.

які чекають невірних, і став просить Мефодія охрестити його. Але брат Костянтина Мефодій не був малярем, тут легенда говорить певне про якогось іншого Мефодія [1]. Моравська Легенда, що написана на основі віригідних джерел, в 4 розділі теж говорить нам про працю Костянтинову в Болгарії; йдучи на Моравію,—читаємо тут,—Костянтин „прибув перше до болгар, яких, за допомогою Божої ласки, проповіддю своєю навернув до віри. Вийшовши звідти, Костянтин прибув в землю моравську". В першому розділі Чеської Легенди читаємо те саме: „Святий Кирил, навернувши Болгарію до віри доброго Ісуса, пішов в Моравію". Те саме читаємо і в І розд. Життя св. Наума: „Кирил та Мефодій перебували в межах Болгарії, багато працюючи з божественною пильністю, щоби навернути заблукані єретицькі народи на православіє". В Охридській Легенді розд. 2 Мефодія названо „Великим учителем мізів", цеб-то болгар.

Про проповідь Костянтинову в Болгарії згадує й Початковий Київський Літопис, але відносить це на інший час,—по Моравській місії „Костянтинъ възвратився въспять, и иде оучитъ болгарьскаго языка (народа), а Мефодій оста в Моравѣ".

Як бачимо, давня традиція занадто вже однозгідно твердить про проповідь св. братів серед болгарського народу; відкидати цих звісток в жадному разі не можна,— серед них маємо звістки й дуже давні. Пояснювати це тільки пізнішим поплутанням праці учнів св. братів з працею учителів [2] також не вважаю можливим. Св. брати безумовно працювали серед болгарського народу, тільки ми не знаємо, коли саме. Болгарія так близько лежала, так часто мусів Костянтин та Мефодій стрічатися з болгарськими слов'янами, що трудно уявити, собі, щоби тут не працювали св. брати. Безумовно, були вони в Болгарії й проповідували там християнство, проповідували його слов'янською мовою, і це вони перші проклали на Болгарію

---

1. Легенду про Мефодія маляра грунтовно розбив Е. Голубинський; дпв. його „Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей", М. 1871 р., ст. 23 і 237.

2. Як робить Воронов, ст. 201—202.

ту дорогу, по якій пізніще прийшли сюди їхні учні з Моравії. Болгарську ж слов'янську мову знали св. брати найкраще, бо виросли серед слов'ян солунських, які говорили тею саме мовою, що й слов'яне болгарські. Так, головні пам'ятки наші мовчать про Болгарську місію, але чи єсть у нас певність, що ці пам'ятки дійсно в с е росповіли нам? Не можемо відкидати такої впертої давньої традиції і мусимо признати, що св. брати були в Болгарії й працювали тут, тільки не знаємо, коли саме було це.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[11], ЖМ[5]; Легенди: Італійська 7 і 11, Болгарська 2 і 4, Моравська 4, Чеська 1, Охридська 2, Солунська, Повість временних літ, Успіння св. Кирила, Життя св. Наума

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов* II ст. 28, 176—179, 182, 186, 196.—*Небосклонов* 71—72, 97—98 — *K. Jireček*: Dějiny národa bulharského, Прага, 1876 р. — *Воронов* 196 — 192. — *Малишевський* 390 — 391, 417—419, 534—537.—*Архангельський* 7.—*Lapôtr* див. „ЖМНПр" 1896 р. ч. 305 ст. 172, 181—182.—*Франко* 231, 233.

6. Праця св. братів в Моравії.

Праця св. братів в Моравії була їх найважнішою працею, але, на жаль, про працю цю джерела оповідають нам надзвичайно мало. Найбільше росказує про Моравську місію ЖК[15], але й його вістки занадто скупі.

Брати прибули на Моравію десь на початку чи в першій половині 863 року; з документального джерела знаємо, що в 863 році Костянтин посвятив церкву в Оломуці на честь св. Петра, святив певне 29 червня. Прибувши Костянтин на Моравію, направився до столичного міста, де жив Ростислав; але джерела нічого не говорять, де саме помістився Костянтин з братом Мефодієм, хоч дослідники звичайно вказують, що св. брати осілися в Велеграді, столиці велико-моравській [1].

1. Велеград—тепер село недалеко від Градиште, Pastrnek 73; Шафарик, а за ним і інші, думають, що Велеград був на місті Градиште, в актах Діяпп, а власне на місті „Старого Міста" в Градиште.

Св. брати йшли на Морави не тільки яко місіонери, але й яко посланці візантійського імператора; Ростислав, як ми бачили, вів з Візантією переговори не тільки за потрібних йому вчителів, але й за політичний союз. Тому нема нічого дивного, що Ростислав, як каже ЖК[15], „приняв Костянтина з великою честю". Так і мусив він зробити не тільки посланцям візантійського імператора, але й проповідникам національної церкви, учителям, що прийшли закласти йому незалежну від німців церкву.

Звичайно, справа запросин св. братів до Моравії не була таємницею для мораван, — про їх покликання Ростислав радився „съ кънязи своими и съ моравляны" ЖК[14]. Це була справа загально-моравська, про неї широко знали, св. братів нетерпляче чекали. Думаю, що народу пояснили, хто саме ці брати і чого вони йдуть на Моравію. Певне, вже по дорозі до столиці Велеграду не в одному місті св. брати спинялися й навчали нарід його рідною мовою. Св. брати несли з собою й Євангелію, перекладену на мову слов'янську, і Костянтин читав її здивованому народові,що тепер вперше почув св. Письмо на своїй рідній мові. Хвиля була справді велична, і певне було не мало мораван, що добре розуміли всю велич тої події, її незмірну вагу для просвіти народньої. Крім цього, Костянтин ніс з собою й мощі (частину) св. Климента, які знайшов був в Херсонесі. Слава про все це швидко бігла попереду св. братів, і радісний нарід скрізь стрічав їх урочисто. А що це все було дійсно так, про це росповідає в 8 розділі Італійська Легенда: „Коли Костянтин та Мефодій — читаємо тут — під покровом Божим прибули на моравську землю, то люде тої землі, довідавшися про прибуття їх, надзвичайно зраділи, бо чули вони, що мужі ці несуть з собою мощі св. Климента та Євангелію, яку переклав на їхню мову згаданий Костянтин Философ".

Думаю, що св. брати не самі прибули на Морави, — з ними прибули й їхні помічники, ті „споспішники", про яких згадується в ЖК[14] та ЖМ[5]. Церковна праця на Моравах лежала перед прибуттям св. братів властиво ще облогом, бо німецьке духовенство, що господарило тут, робило не багато. Ніякого міцного церковного устрою тут ще не було; Моравія була тоді, правду кажучи, краєм мі-

сійним, тому Костянтин міг працювати там по своїй уподобі. Край був надзвичайно великий, неохрещеного люду була більшість, тому братів чекала велика й тяжка праця. Тяжка праця, але разом з тим і надзвичайно цікава; на жаль тільки, як казав я, про ту працю джерела подають нам дуже мало звісток.

Костянтин відразу побачив і збагнув, що праці в цім краю буде йому занадто багато, а тому першим його ділом було закласти тут школу та підшукати для неї учнів. Це була справа першорядна, бо ж св. брати прибули на Моравію тільки на якийсь час, як вони думали спочатку — на короткий, приїхали організувати церковну справу, підготовити кадри місцевого духовенства. Думаю, що так вже склали план роботи св. братів ще в Царгороді патріярх та совітники; Ростислав просив собі відразу єпископа, але в Візантії вирішили, певне, щоби св. брати перше підготовили потрібний тому єпископові грунт, підготовили кадри будучого священства, а вже потому подумали б про єпископа. Розумів Ростислав, що першим завданням покликаних грецьких учителів має бути підготування будучого священства, а тому учнів назбірали певне ще до приїзду Костянтина. Певне по цій причині ЖК[15] підкреслює, що як тільки прибув Костянтин, то Ростислав, „ученикы събравъ, въдастъ ихъ учити".

Звичайно, не була це якась нормальна школа, школа якогось звичайного типу; була це скоріше випадкова школа для підготування будучого духовенства, а учнями були люде ріжного віку та ріжної освіти, може навіть переважно дорослі, трохи вже випробувані на якійсь роботі. З часом школа поширювалась, до неї приходило може й те місцеве з мораван духовенство, що вже до того було. У всякому разі до школи, цеб-то в науку до Костянтина та Мефодія, йшли їхні однодумці, прихильники народньої живої мови в церкві. З таких учнів і виробилися ці пропагатори кирило-мефодіївських ідей, що потім далеко рознесли ці ідеї поміж слов'янський світ; звідсі ж вийшла й славна п'ятка мужів апостольських, достойних учнів св. братів — Климент, Горазд, Наум, Лаврін чи Сава та Ангелар, що разом з братами склали славне гроно „седмочисленикiв".

Чого навчали в тій школі? Думаю, що найперше вчили слов'янської грамоти, — писати й читати по-слов'янському. Можливо, що ученики писали вже й до того часу, але їхнє писання було „без устроєнія", не було в нім послідовности та системи. Костянтин навчав тепер вже своєї системи писання. Ученики переписували собі ті слов'янські переклади, які привіз Костянтин, і вчилися їх читати; Костянтин відразу побачив, що мораване вимовляють слова трохи йнакше, не так, як солунці чи болгаре, не так як і кияне; він уже в Херсоні мав нагоду — як ми бачили — добре переконатися в тім, що слов'яне мають ріжну вимову, ріжний наголос (силу) слів, а тому й на Моравах заводив моравську вимову богослужбових текстів,в чім допомагали йому його учні, знавці місцевої мови й вимови.

По цьому Костянтин з Мефодієм навчали своїх учнів усього того, чого потрібно було знати проповідникам чи священникам; проповідників мусіли собі готовити, бо край був занадто великим, а неохрещеного люду була більшість. Можливо, що декого з учнів, вже до того добре підготовлених, брати навчали й грецької мови; знаємо, що пізніще Горазд, родом мораванин, добре знав грецьку мову. Взагалі, учительська праця св. братів — то була на початку головна праця їхня на Моравах; не дурно ж ЖМ[5] з цеї моравської праці св. братів згадує тільки працю учительську: Мефодій — каже автор ЖМ — „начатъ служити Философу и учити съ нимъ; и тремъ лѣтомъ ишедъшемъ, възвратистеся изъ Моравы, ученикы научьша".

Це була та перша праця, до якої мусіли були стати св. брати зараз же, прибувши на Моравію. Але їхня дальша праця цілком залежала від тої політичної ситуації, що скоро утворилася на Моравах і що не дала св. братам змоги вести цю працю так, як би вони того хотіли. А для Моравії скоро настали дійсно сумні часи.

Збройною силою та міцною організацією добився Ростислав незалежности для своєї держави; незалежність ця, звичайно, все муляла німцям очі та наповняла серця їхні пімстою. Людовик Німецький не міг забути „зради" Ростиславової,—бо ж прагнення до незалежности меншого народу для більшого й сильнішого все буде „зрада" та

„сепаратизм", — не міг забути він своєї поразки і невпинно збірав військо, щоби помститись на моравanах. Людовик перетягнув на свій бік навіть Болгарію, бо Борис трохи побоювався такого зміцнення своєї сусідки Моравії.

Умову з Болгарією складено в Тульні, папа Микола I поблагословив короля Людовика на війну з Ростиславом і писав про це: „Король має намір відправитися в Тульну і там скласти умову з царем болгарським, а Ростислава волею чи неволею примусити до послуху, а тому просимо всемогучого Бога, щоби ангол, який помагав був патріярху Якову, став також помічником і королівському війську, щоби легкою була дорога йому і щоби він веселим вернувся до дому"[1]. Як ми бачили, не дрімав і Ростислав, — він склав якусь умову з Візантією; умови цеї ближче не знаємо, але прислання грецьких учителів, Костянтина та Мефодія з помічниками, було виконанням одної тільки частини їхньої умови.

В половині серпня 864 р. Людовик Німецький з величезним військом перейшов Дунай і напав на Моравію, немилосердно плюндруючи її. По своїй військовій тактиці, Ростислав з військом засіли до фортець. Німці оточили Дівин чи Велеград, столицю Моравії, де замкнувся Ростислав. Ростислав довго тримався, робив вискоки та дошкульно бив ворога. Під кінець року союзник Людовика, цар Болгарський Борис напав на Візантію і руйнував її, може на те, щоби не допустити якоїсь грецької помочи для Ростислава. В кінці Ростиславові не хватило провіянту і він мусів миритися з німцями. Мирову вкінці зложено, — Ростислав знову став німецьким вассалом. Умови миру не були правда тяжкими, але номінально Моравія втратила свою тяжко здобуту незалежність.

Правда, Ростислав не заспокоївся і горячково готувався до дальшого нападу на німців, щоби вернути втрачену самостійність. Добра пригода до того настала скоро: син Людовика Німецького, Людовик Молодший повстав проти батька; а коли його змову відкрито, він з своїми приятелями втік до Ростислава і почав намовляти й його до повстання. Ростислав погодився, і року 866 скинув

---

1. *Ѳ. Успенскій:* Первыя славянскія монархіи, ст. 45.

з себе німецьке ярмо. Довідавшися Людовик Німецький про все це, страшенно розлютився і почав готуватися до нового походу, щоби зовсім зруйнувати Моравію. Горячково почав готуватися до нової війни й Ростислав: збірав він велике військо, поправляв фортеці, готував в них великі запаси провіянту на випадок облоги і поскладав умови з Чехами та Лужичанами; у всьому цьому йому горливо допомагали німецькі втікачі, прихильники Людовика Молодшого (вони ж потім в 868 р. завзято билися проти німецького війська).

Оце таким був політичний стан в Моравії на той час, коли тут працювали більше трох років св. брати. Стан був дуже не добрий, і він стояв на перешкоді до успішної праці св. братів. Коли прибули св. брати, р. 863-го і рік далі, Моравія була незалежною, а тому праця Костянтина та Мефодія була вільною; всіма зненавиджене німецьке духовенство мусіло мовчати там, де його ще не вигнано, або й само воно не втікло. Але з кінця 864 р. стан змінився на гірше: німці взяли гору, а з ними разом іншою мовою заговорили й німецькі священники.

Усе це росповів я на те, щоби знати, в яких саме несприятливих умовах відбувалася Моравська місія св. братів. Тяжкою була ця праця,—але, не дивлячися на всі перешкоди, св. брати зробили надзвичайно багато. Перш над усе треба було охрестити людей, бо більша частина їх була ще не охрещеною; а охрещені тільки номінально вважалися християнами, бо Христової науки досі тут не знали й не розуміли.

Як каже в розділі 5-м Моравська Легенда, св. брати „щоденно обходили громади, села та міста, вливаючи до ушей невірних слова життя, навчаючи нарід здобувати прощення гріхів через хрещення". Скрізь хрестили св. брати бажаючих, і скрізь навчали їх рідною мовою. Ця проповідь живою мовою надзвичайно впливала на мораван, бо була вона тут новою та нечуваною. Що св. брати хрестили Мораван, про це свідчить нам багато наших джерел; про це ж свідчить, можливо, також і образ з X віку, знайдений при роскопуванні в Римі під церквою св. Климента: на образі намальований св. Кирил (чи Мефодій), який хрестить молодого слов'янина, що сто-

їть по пояс у воді. З цією живою проповіддю обходили св. брати разом з помічниками та учнями всі землі просторої Моравії (до Моравії тоді належала й частина земель, населених західними українцями), не оминали навіть Чехії, про що свідчить освячення церкви в Лютомишлі; Бильбасов допускає навіть, що в цій апостольській подорожі св. брати побували і в Болгарії (II. 186), але на таке припущення джерельних підстав не маємо, хоч з того часу, як охрестився цар болгарський Борис (десь кінець 864 р. чи початок року 865), це стало дуже можливим.

Не тільки самим хрещенням займалися св. брати,—було їм досить праці й коло виведення давніх вірувань моравських. Не було в світі народу, котрий, прийнявши хрещення, відразу зрікся б і своїх попередніх переконань; для переміни старих вірувань потрібна зміна поколінь, а то й цілі віки. Так було й на Моравах. Охрещені не кидали своїх попередніх вірувань та звичок,—вони забували тільки зовнішні вирази свого попереднього культу. Ці вірування здавалися такими чудними св. братам, як людям іншої високої культури та християнам від початку нової віри. У кожного народу, що приймав християнство, все повставала певна боротьба між своєю старовиною та культурними новинами, які несло християнство; у кожного народу повставало з початку двоєвір'я, яке часом ростягалося на довгі віки.

ЖК[15] росповідає нам про ті забобони, які ще жили серед охрещеного моравського народу; забобони ці дуже цікаві: „Під землею живуть люде багатоголові; увесь гад—то творіння диявола; хто вб'є змію, тому 9 гріхів проститься; а колиб хто вбив людину, нехай три місяці п'є з деревляної чаші, а до шкляної щоб не торкався; (німецьке духовенство) не боронило приносити жертви, як то було до охрещення, не боронило й безчесного оженіння". Оце були ті забобони, з якими боролися св. брати, як з залишками паганства; автор ЖК додає до цього, що таких вірувань навчав „проклятый дьяволъ, въшедъ въ своя съсуды", а саме — „латиньсціи съпричастьници, аръхиєреи, иєреи и ученици" їхні. Про ці забобони треба сказати, що це певне було дуже старе вірування мораван, яке вони набули може ще з часу спільно-слов'янського життя, бо

дещо з тих забобонів знаходимо й тепер, скажемо, в людових віруваннях українського народу (напр. віра в те, що хто вб'є гадюку, тому простяться гріхи). Дехто з учених поясняють ці забобони наукою павликіян або богомилів; на мою думку це просто стародавні загальнослов'янські вірування дохристиянські.

Певне автор ЖК трохи перебільшує, малюючи боротьбу Костянтина з цими забобонами і приписуючи сіяння їх латинникам, — ніби то вони такого навчали. Костянтин мусів виступити проти цих забобонів, бо може ці вірування в той час мали й якісь реальні форми, противні християнству; але мусів він знати також і те, що християнська віра заводиться дуже помалу, що охрещений нарід відвикає від своїх переконань дуже не скоро; знав Костянтин, що де що з цих вірувань нарід буде й боронити, як собі миле та любе.

Може далеким відгомоном того, що мораване дійсно боронили свої віковічні переконання, есть дуже заплутана та темна легенда про єретика Замбрія, про котрого оповідають нам т. зв. проложні життя св. братів. В такому житті Костянтина читаємо, що по Хазарській місії Кирил пішов на Моравію „и многи научи вѣровати Христови, и Замбрія (чи Замврія) єретика молитвою умори, иже бѣ наустилъ убити святаго". Але проложне життя Мефодія росповідає про це докладніше. Коли Мефодій вернувся від Хазар до Царгороду, то „патріархъ святи єго єпископа и возврати и въ Мораву, во градъ Каонъ, и ту многи чудеса створи. Замбрій же нѣкто, родомъ Козаринъ, а вѣрою єретикъ, начатъ противитися Меѳодію, хуля вѣру Христову. И повелѣ князь моравскій быти сбору, и собрася съ Замбріемъ 2000 мужь; Меѳодій же єдинъ приде посредѣ ихъ, и яко въополчишася хулами на святую Христову вѣру, Меѳодій же, яко изященъ борецъ, пророческими словесы и апостольскими, яко славенъ воинъ на обѣ руцѣ стрѣляя, на Жидовы и на єретики, и никако же не погрѣшаше. И яко препрени быша отъ Меѳодія, створися чудо велико: Замбрій же разсѣдеся, а Съдислава пожре земля; и въ прочихъ возгорѣся огнь, и тако разбѣгошася"[1]. Про те са-

1. *В. А. Бильбасовъ*, II, ст. 380.

ме згадує й Служба Кирилу: Кирил „копіємъ словесъ твоихъ Замбрію пронъзилъ єси“ [1].

Ця легенда про Замбрія дуже цікава, бо вона ясно свідчить, що викорінюючи старовічні вірування мораван, Костянтин часом наражався й на організований спротив. Автор ЖК[15] росказує, ніби всі ці старі вірування Костянтин „яко терньє посѣкъ, словеснымъ огнемъ попали“, навчаючи, що лише „Богові принеси жертву хваління і до Вишнього зверни свої молитви“. Можна сумніватися в цім свідченні автора ЖК, бо подібні забобони живуть серед слов'янського люду ще й сьогодні.

ЖК[15] підкреслює, що Костянтин особливо боровся проти шлюбних розводів, бо мораване мали звичку проганяти стару жінку і брати собі молоду. З того, що автор наводить дуже багато текстів з св. Пйсьма проти розводів, треба думати, що справді св. братам доводилось часто виступати проти „женитвъ бещестьныхъ“, і що ця звичка на Моравах була поширеною. Але це не була звичка тільки моравська,—проти цього так часто грішили й самі королі німецькі; як раз, напр., в той час став голосним розвід короля Лотаря,—він прогнав жінку свою Тіобергу, замінивши її на фаворитку Вальдраду, за що був осудив його папа Микола І. Взагалі, справа розводу та оженіння в той час була дуже невпорядкованою, християнські ідеї прищіплювалися тут слабенько, і духовенству з цього було досить роботи і в старі часи, не менше, здається, і в наші. Ця ж справа розводів і пізніще принесла не мало гірких хвилин Мефодію, вже архієпископу моравському, див. ЖМ[11].

Число вірних росло, треба було думати й про збільшення числа церков. І дійсно, маємо свідоцтва, що св. брати пильнували також, щоби збільшувалося число храмів на Моравах. Так, знаємо, що в 863 р. Костянтин святив в моравськім Оломуці церкву св. Петра, про що згадує десь коло 1062 р. пражьский єпископ Север з приводу заложення єпископства в Оломуці; в іншім документі з 1416 р. читаємо, що ці ж св. брати освятили церкву св. Климента в чеськім місті Лютомишлі. Треба зазначити, що по давніх звичаях східної церкви святити новий храм мав пра-

---

1. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р., ст. 287.

во й простий священник, цеб-то й Костянтин; в IX в. часом те саме було і в церкві західній [1]. Новозасновані церкви Ростислав щедро наділював своїми дарунками.

Але головніща праця св. братів на Моравах—це були їхні дальші переклади. Ми не маємо ніяких джерельних звісток про те, щоби Костянтин перекладав богослужбові книжки ще до моравської місії; але я такої думки, що й цю працю треба віднести на значно давніщий час, у всякому разі на час до праці на Моравії. Коли тільки правдива думка, що Хазарська місія — то місія головно слов'янська, то треба допустити, що вже під час цеї місії Костянтин мав переклади богослужбових книжок, бодай важніщих частин їх. Як правдивий місіонер, Костянтин добре пересвідчився, що Богослуженням на незрозумілій мові впливу на невірних чи маловірних не зробиш, і тому рано роспочав перекладати богослужбовий чин на слов'янську мову. І правдиво каже Ламанський, що такий швидкий росцвіт та розвій київської церкви в IX віці можна пояснити тільки тим, що там було Богослуження слов'янською мовою, яке заснував Костянтин, що Богослуження чужою мою не принесло б такого буйного поширення.

Автор ЖК досить настирливо проводить в своїм творі моравську патріотичну ідею, що всі переклади св. брати зробили або на Моравії, або для мораван. В 15 розділі тут читаємо, що Костянтин, прибувши на Моравію, „въскорѣ весь церковьный чинъ прѣложь, научи я (учеників своїх) Утрениди, Годинамъ, Вечерьни, Павечерьницы и Тайнѣй Служьбѣ". Це дуже важливе свідоцтво. Воно свідчить нам, що заснувавши Костянтин в Моравії школу, въскорѣ" переклав і ввесь церковний чин. Переклад богослужбових книжок—це справа взагалі дуже не легка, та ще переклад на невироблену мову, якою була тоді мова слов'янська; тому думати, що Костянтин, прибувши на Моравію, скоро переклав богослужбовий чин, підстав не маємо,— в головних основах переклад цей був уже готовим до того, на Моравах Костянтин лише докінчував та виправляв свої попередні переклади, виправляв тепер може з до-

---

1. Див. сперечання про те, чи святив Костянтин церкву, в Оломуці, у Бильбасова I ст. 2—4.

помогою своїх учнів. Так повстали на Моравах ті переклади, про які згадує ЖК[15], цеб-то „увесь церковний чин", а саме: Рання, Часи, Вечірня, Павечірня й Літургія (Тайна Служба). Італійська Легенда в 7 розділі свідчить, що св. брати, виїжджаючи з Моравії, полишили там „scripta omnia, quae ad ecclesiae Ministerium videbantur esse necessaria" — „усі книги, які потрібні для церковних Служб".

В перекладах помагав Костянтинові й брат його Мефодій, про що ЖМ[15] виразно зазначає, кажучи, що Мефодій „Псалтырь бо бѣ тъкмо и Євангелье съ Апостоломь и избраными Служьбами црьковьными съ Философомь прѣложилъ прьвѣе". Але все це, особливо св. Письмо, як ми бачили, Костянтин перекладав ще задовго до Моравської місії.

Про перекладчеську працю на Моравах зазначають не тільки головні джерела, але й всі пізніщі, і всі підкреслюють велику вагу цеї праці. Київський Літопис зазначає, що св. брати на Моравах „преложиста Апостолъ и Євангеліє; по семъ же преложиста Псалтырь и Охтаикъ и прочая книги". Навіть Похвала св. Кирилові зазначає, що він переклав „весь церковный уставъ".

Такою була праця св. братів на Моравії, як малюють її головні джерела, особливо ЖК. Звісток про цю працю дуже мало, хоч і була це найголовніша доба апостольського служіння св. братів. Приведу ще свідчення інших джерел про всю цю моравську працю.

Італійська Легенда в 7 розділі росповідає, що Костянтин та Мефодій в Моравії „роспочали запопадливо піклуватися справою, навчати дітей моравських грамоти, настановляти в законі Божім, і своєю красномовністю виводити ріжні забобони, які вони знайшли серед того народу; таким чином вирвавши основно з того недоброго поля ріжне шкідливе коріння, вони посіяли зерно божественного слова. Були вони в Моравії чотири з половиною роки, навчили нарід той кафолицької віри й лишили там усі книги (scripta omnia), які необхідні для церковних Служб".

Моравська Легенда ще докладніще, але вже з легендарними прикрасами, росповідає про цю апостольську працю св. братів (хоч в основі своїй це джерело йде за Італійською Легендою): „Костянтин почав робити тільки

те, для чого прибув: гостротою своєї красномовности направляти найріжніші забобони, що були в того народу, викоріняти шкідливий бур'ян з того зачумленого поля й сіяти зерно божественного слова. З того часу він щоденно навіщав з своїм братом Мефодієм громади, села й міста, вливаючи до ушей невірних слова життя, навчаючи нарід здобувати прощення гріхів через хрещення, і правдиво говорив народу, що йначе він не може спастися. У той час, як божий муж проповідував ці спасенні слова й засвітив був уже в серцях короля та народу божественну ласку, сам король з силою свого народу, дійсно закріплений в цій науці, без сумніву в вірі, невідступними проханнями настоював, щоби йому негайно відкрили тайни кафолицької віри. Коли св. мужі довідалися про це, вони довго молилися Богові, плачучи від радости за його навернення та за задоволення їхнього бажання, потім привели вони до царя споконвічного, немов дарунок, царя смертного, очищеного хвилями хрещення". Це було подібне до того, ніби Іона навернув короля Ниневії. „І коли мужі Божі релігійним піклуванням цілком навернули самого короля та його нарід до світу віри, тоді вони, з уважливою горливістю, пояснюючи їм Старий та Новий Завіт і навчаючи їх, переклали багато з грецького та латинського, і постановили, щоби церковні відправи (canonicas horas) та Літургія співалися в церкві прилюдно (publice) мовою слов'янською".

Зазначу ще, що коротенько згадує про моравську працю й „Успіння": св. брати прийшли до моравського народу і „ту прѣложивъ книгы из греческыих въ словѣнскый языкъ, и крестивъ ихъ, и приведе къ православнѣй вѣрѣ, и научивъ ихъ словѣнскым книгамъ". Згадує й Чеська Легенда в І розділі: „Кирил пішов до Моравії, і тут з Божою поміччу здобув всемогучому Богові не малий нарід" (non modicum populum).

Але вся ця праця не проходила св. братам тихо та легко; нова ідея, яку принесли на Моравію Костянтин та Мефодій, ідея Богослуження на живій народній мові, ця велика ідея викликала тут глибоке замішання й стала причиною довгої та завзятої боротьби, яку повело німецьке духовенство проти слов'янського Богослуження. В цій

запеклій боротьбі з „триязичними єретиками“ та „пилатниками“ надломив Костянтин своє й без того кволе здоровля й помер, помер в цій боротьбі трохи пізніще й Мефодій, що за велику ідею свою зазнав багато дошкульних ударів, а навіть довгу й тяжку в'язницю...

ДЖЕРЕЛА: ЖК[15]; ЖМ[5-15]; Легенди: Італійська 7, Моравська 5, Чеська 1; Повість временних літ, Успіння Кирила, Служба Кирилу Служба Мефодію. Життя св. Наума, Похвала св. Кирилу. Донаційний лист пражського єп. Севера коло 1062 р. Лист міста Лютомишля 1416 р.

ЛІТЕРАТУРА: *Бодянский*: О времени 70—73, XLV—XLVIII прим. 69.— *Бильбасов* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 333—335.— *Бильбасов* I ст. 1—5; II ст. 22, 30, 183—188, 376—383.— *Небосклонов* 56—58, 63, 72—75.—*Воронов* 96—98, 205—207.— *Архангельский* 11,15, 32—36.— *Малишевський* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 413, 526—529.—*А. Будиловичъ*: Нѣсколько мыслей... 1885 р. гл. VII: Велико-Моравская миссія, ст. 78—91.— *Pastrnek* 64, 71—78, 91.— *Potkański* 27—33.— *Франко*: 226, 230.— *Порфирій Успенскій*: О проповѣди Кирилла и Мефодія въ Моравіи 1879 р.

---

7. Триязична єресь.

Найголовніщою працею апостолів слов'янських, Костянтина та Мефодія, було запровадження слов'янам Богослуження живою народньою мовою. Костянтин був першим із тих, що в новий час відновили величну ідею про навчання віри Христової живою мовою, він був першим, що так широко поставив євангельський принцип рівноправности всіх мов в церковнім Богослуженні. І що найважніще: Костянтин не тільки виставив і боронив свою величну ідею,—він її реально здійснив на Моравах. І в цьому полягає та велика заслуга, яку зробив Костянтин для слов'янської культури, заслуга, якої йому ніколи не забуде слов'янський світ. Для свого часу Костянтин дійсно був великим новатором, бо в той час, в половині IX віку, давно вже забули реальне, дійсне значіння заповіту Христового апостолам: „Ідіть же та навчайте в с і народи“ Мт. 28[19], або: „Ідіть по в с ь о м у світові, і проповідуйте Єван-

гелію у с і м людям“ Мр. 16[15]. Чи ж можна було виповнити цю заповідь Христову, не проповідуючи народам живою їхньою мовою?

Один з дослідників праці св. братів, П. Знаменський, справедливо писав: „Самая сущность первоучительскихъ заслугъ свв. Кирилла и Меѳодія заключается не въ изобрѣтеніи ими азбуки, а въ самой мысли дать славянамъ Богослуженіе на ихъ родномъ языкѣ славянскомъ, мысли великой и въ свое время дѣйствительно необычайной при всей повидимому ея простотѣ; это такая заслуга св. первоучителей, предъ которою и изобрѣтеніе славянской грамоты, и самые переводы ихъ являются заслугами уже второстепенными, менѣе важными“ [1]. „Имъ самимъ — продовжує Знаменський — а не кому другому принадлежитъ самая мысль дать славянамъ вѣру и Богослуженіе на національномъ славянскомъ языкѣ, мысль великая, до полнаго пониманія которой не могутъ возвыситься ни греки, ни латины даже нашего времени, едва ли возвысились вполнѣ даже и мы, славяне, обязанные ей началомъ всей нашей христіанской цивилизаціи. Мы всѣ, конечно, согласны въ томъ, что возносить сердечную молитву къ Богу человѣку можно не иначе, какъ только на природномъ своемъ языкѣ, — это психологическая аксіома,—но всѣ ли и теперь еще могутъ примириться со всѣми, необходимо вытекающими изъ нея теоретическими и практическими выводами, наприм. хоть бы съ обратнымъ заключеніемъ, что Богослуженіе на чужомъ языкѣ есть не что иное, какъ религіозно-психологическій абсурдъ“[2].

Як ми бачили, ідея проповіди віри Христової слов'янам їхньою мовою дуже рано зародилася в Костянтина, зародилася певне ще в молодих роках життя його, — під час науки й побуту в Солуні.[3] І дуже рано почав Костянтин також і реалізувати свої задушевні думки,—перші переклади св. Письма, необхідного для Богослуження, а ра-

---

1. Рѣчь на 6 апр. 1885 г. „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. кн. IV ст. 360.

2. Так само ст. 366.

3. Для пізнішого часу пор. працю св. Стефана Перм'ського, див вище ст. 183—184.

зом з тим і найпотрібніщі частини цього Богослуженнн перекладає Костянтин ще до часу Хазарської місії, до 861 року. Велику думку про ці переклади подало Костянтинові само життя, самі найреальніщі потреби початкової освітислов'янського народу. Де-які вчені зовсім непотрібно ставлять питання, кому з греків першому прийшла думка про переклади на слов'янську мову [1],—це була вже загальна думка для кожного, хто хоч трохи працював серед народу слов'янського,—не було тільки людини, котра б ці потреби зреалізувала, котра б уміло зробила всі бодай на перших порах необхідні переклади. Такою людиною й став Костянтин, бо він не тільки повно висловив думку про необхідність перекладу на слов'янську мову всього св. Письма та всього Богослуження, але й приступив до зреалізування цеї думки, і віддав на те все своє життя.

Прибувши Костянтин на Моравію, відразу роспочав проповідь по церквах слов'янською мовою, словянською таки мовою читано Апостола та Євангелію. Можливо, що Богослуження на той час ще не все було перекладене, і Костянтин кінчав ці переклади вже на Моравії, але все головне певне було в нього готове ще до прибуття на Морави десь у 862 — 863 р.; ось тому я думаю, що повного грецького Богослуження на Моравах Костянтин ніколи не правив,—бо ж для мораванина грецьке Богослуження було б так само не зрозумілим, як і Богослуження латинське (ЖК[8] росказує, що під час нападу угрів[2] Костянтин виголошував: „Киріе елейсон"; але це грецьке виголошення довго й потім було в нашій слов'янській Службі). Ставши на шлях реалізування великої своєї думки—Богослуження живою мовою, Костянтин мусів лише поспішати з своїми перекладами, бо на Моравії мав добру нагоду остаточно переконатися в конечній необхідності відправи живою мовою всіх церковних Служб.

Богослуження слов'янською мовою було нечуваною новиною на Моравії. Думаю, що св. брати при переглядании своїх попередніх перекладів вносили до них може й деякі

---

1. *Малишевський* в „Труды Кіевской Духовной Академіи" 1885 р., т. II ст. 200—201.

2. Див. про це вище, ст. 132—133.

моравізми, робивши все, щоби їхні переклади були зрозумілими для мораван; для цього вони не тільки вносили моравізми до своїх перекладів, але головніще — читали їх з моравським акцентом та моравською вимовою. Думаю, що думка Є. Голубинського[1] про те, що свої переклади св. брати зробили ніби на мову моравську, може бути прийята, але з великою поправкою: переклади свої Костянтин зробив значно раніще Моравської місії, а в Моравії міг він лише підправляти свої готові переклади для більшого зрозуміння місцевої людности так, що до них внесено й трохи моравізмів. Цих перекладів-оригіналів ще не знайдено, маємо тільки ті тексти X — XI віків, що пізніще повстали в Болгарії, — а тут, як знаємо, учні св. братів знову переправляли колишні переклади, може дійсно викидаючи моравізми та додаючи болгаризмів.

Ось через це я думаю, що моравський нарід добре розумів переклади Костянтинові, особливо коли їх уміло читано з моравською вимовою. Твердження A. Brückner'a, ніби мораване не розуміли мови Костянтинової, ніби „język ten słowiański rzezał nielitościwie morawskie uszy“[2], нічим не доведене. Костянтин мав учнів з мораван, він цілком став на шлях Богослуження живою мовою, — тому мусів він пристосуватися до місцевої мови, та ще при допомозі учнів, що добре знали цю мову. Відправляти Богослуження незрозумілою мовою було б проти усіх переконань Костянтинових, проти тих переконань, яким віддав він усе життя своє.

Правити Службу по-слов'янському роспочав Костянтин зараз же, як приїхав до Моравії; чекати з цим він не мав ніякої підстави: головніщі переклади були в нього готові, дозвіл на вживання цих перекладів, дозвіл бодай провізоричний, Костянтин мав з Царогороду. Через це вважаю думку Гінцеля, ніби Костянтин роспочав слов'янське Богослуження вже десь аж по благословенні своїх перекладів в Римі, не доведеною: вся історія діяльности Костянтинової рішуче говорить проти подібного припущення.

---

1. Исторія Русской Церкви, т. I ч. 2, ст. 287, 1881 р.
2. „Przegląd Polski“, вересень, 1903 р., ст. 445.

Що св. брати встановили на Моравії Богослуження на слов'янській мові, про це свідчать нам усі наші головніщі джерела для вивчення життя й діяльности солунських братів, і при тому заведення цього Богослуження кладуть на час до поїздки св. братів до Риму. Чеська Легенда, скажемо, повідомляє, що Костянтин „установив правити в церкві Літургії та інші Служби (Missas caeterasque canonicas horas) по-слов'янському, що виконується в Болгарії та в багатьох слов'янських землях до сьогодняшнього дня"[1], установив це в Моравії перед поїздкою до Риму. Так само й Легенда Моравська свідчить про те саме[2], що св. брати в Моравії „установили, щоби Служби церковні та Літургія співалися прилюдно в церкві Божій мовою слов'янською", — знову таки це було до поїздки св. братів до Риму, а сам папа „дивувався, що священники Господні, Кирил та Мефодій, відважилися співати Служби церковні слов'янською мовою"[3].

Усю свою новину робив Костянтин тільки з євангельських наказів, — це ж Євангелія підтримала Костянтина на дусі в його великій праці. Неохрещеного народу на Моравах було тоді ще дуже багато, а охрещені мало розуміли віру Христову; щоби прискорити свою апостольську працю, щоби зробити її корисніщою, щоби кожний розумів, чого його навчають, Костянтин пішов на велику новину для свого часу — почав правити Служби церковні живою народньою мовою. Робив це він тільки з наказів євангельських та з бажання добра слов'янському народові. Жадні матеріяльні чи особисті користі не входили в розрахунки Костянтинової праці[4].

І зовсім правдиво пише про це славний історик Церкви Є. Голубинський: „Можетъ ли, повидимому, быть иначе того, чтобы у каждаго народа Богослуженіе совершалось на его собственномъ, природномъ языкѣ? — и какъ повидимому, можетъ быть то, чтобы у какого-нибудь народа оно совершалось на чужомъ непонятномъ для него

1. Чеська Легенда, розділ 2.
2. Моравська Легенда, розділ 5.
3. Моравська Легенда, розділ 6.
4. Противні твердження Brückner'a вважаю не доведеними.

языкѣ? Богослуженіе должно быть понимаемо людьми, для которыхъ оно совершается, ибо для этого именно и совершается: но какъ будетъ оно понимаемо, когда будетъ совершаться на непонятномъ языкѣ? Болѣе ясными, чѣмъ въ данномъ случаѣ, требованія здраваго разума, конечно, не могутъ быть... Право молиться на своемъ собственномъ языкѣ столько же принадлежитъ каждому народу, сколько и право говорить на немъ, и даже болѣе того... Каждый народъ долженъ молиться Богу на своемъ собственномъ, понятномъ для него, языкѣ; ничего не можетъ быть безспорнѣе этого, и такъ это и было въ христіанской церкви въ первые ея вѣка... Богослуженіе на чужомъ языкѣ, вѣдь это есть то, что—я пошелъ было въ церковь молиться Богу, а тамъ служатъ не по-нашему; я такъ и простоялъ всю службу истуканомъ, не понявъ ни единаго слова и не зная, когда крестить свой лобъ. Выраженіе «истуканъ», можетъ быть, есть выраженіе не особенно приличное; но большинство людей, принужденныхъ молиться Богу за общественнымъ Богослуженіемъ, совершаемымъ на чужомъ языкѣ, представляютъ собою именно то въ высшей степени грустное для зрѣнія, что можетъ быть обозначено только нашимъ выраженіемъ"[1].

Так сталася на Моравах величезна культурна подія, найбільша подія в історії всього слов'янства, — заведення Служб церковних живою мовою. З того часу не тільки мораване, але й увесь слов'янський нарід увійшов до складу тих великих народів, «иже славятъ Бога своимь языкомь". Звичайно, цю велику подію хоч до певної міри зрозумів та оцінив моравський нарід: Богослуження живою мовою мало величезний успіх, воно тягло до себе товпи народу, більшість мораван була незвичайно задоволена. Мало того: в Костянтиновій церкві мораване вперше почули себе не баварськими підданцями, а вільним народом; почуття власної гідности в великій мірі народжувалося вперше ось тут в живій Церкві Костянтиновій. Бо Служба народньою мовою постійно пробуджує почуття гідности та незалежности в народі-рабі. І правду каже

---

1. „Прибавленіе къ Твореніямъ св. Отцевъ", 1885 р. т. III ст 173—175, 204.

Київський Початковий Літопис під 898 р., пишучи про настрій мораван, що почули тепер нове Богослуження: „И ради быша словѣнѣ, яко слышаша величья Божия своимъ языкомъ». Так само й автор ЖК[15] свідчить, що по науці Костянтина, по Службах живою мовою «відкрилися— по слову пророка[1]— уші глухих, щоби чути книжну науку, і невиразна мова стала ясною. Тішився Бог усім тим, а диявол посоромився".

Проповідь Костянтина в Моравії була надзвичайно успішною, але ці успіхи зараз таки привели його до запеклої боротьби з німецьким духовенством. Як ми бачили вище (ст. 159—160), німецьке духовенство з єпископом пассавським на чолі давно вже працювало на Моравії, і вважало цю землю в церковнім відношенні своєю. Але праця німецького духовенства, як ми бачили, була дуже неуспішною. Німецьке духовенство моравської мови не знало, та й знати не хотіло, бо то була мова народа-раба, то для нього була тільки „варварська" мова; можливо, що якась частина цього духовенства може й знала місцеву мову, але таких було дуже не багато; така пам'ятка, як Фрейзингенські Уривки, не суперечить цьому твердженню, бо це пам'ятка пізніша. Німецьке, власне баварське духовенство Служби церковні правило на Моравії мовою латинською, проповідувало тею ж мовою, або в кращім випадкові, мовою німецькою; звичайно, ані Служб, ані проповіди цими мовами мораване зовсім не розуміли. І через це праця німецького духовенства в Моравії була працею безплідною, як і кожна апостольська праця незрозумілою мовою. А між тим духовенство німецьке бачило, як запопадливо горнувся нарід до Костянтина й Мефодія; йому лишалося або взятися за зброю св. братів і вчитися моравської мови, або піти боротьбою на новоприбулих немилих їм греків. Німецьке духовенство вибрало собі, звичайно, другу дорогу.

---

2. Ісаія 35[5] та 32[4].

Мораване кидали німецьке духовенство і радісно йшли до нової церкви св. братів. А це в першу чергу било німецьке духовенство матеріяльно, бо позбавляло його великих доходів. Всякі побори та десятина мусіли були припинитися; німецьке духовенство лишилося без праці і без заробітку. Це була найголовніша життєва реальна причина, чому це баварське духовенство з такою люттю накинулося на св. братів.

Бачило німецьке духовенство також, що Богослуження та проповідь живою народньою мовою піднімає мораван на дусі, збуджує в них самостійницькі думи, вливає в них почуття власної гідности, а все це так шкодило політично німцям, що панували над Моравією. Мораване платили великі податки німцям, а тепер їх платити відмовлялися, — і це вже був важливий привід рахувати св. братів агітаторами народу, що закликають його до бунту. Як раз у той час Моравія скинула була з себе німецьке ярмо, і певне багато німецького духовенства мораване вигнали, або й само воно втікло, а все це сприяло праці св. братів на користь слов'янам. Але в р. 864-м німці знову підбили Моравію, знову в великому числі появилося німецьке духовенство, і німецька боротьба проти церкви св. братів пішла тепер успішніше.

Бачило німецьке духовенство, що воно втрачає помалу на Моравії всякий грунт під ногами,— втрачає владу та прибутки, і тому мусіло лютувати на св. братів. Роскривалися очі й моравянам, вони бачили тепер, що німецьке духовенство, „живучи серед них, не сприяло їм, а тільки кувало на них крамолу", ЖМ[10]; як знаємо, папа Микола I горливо просив Господа, щоби Він допоміг німцям знову підбити собі мораван; звичайно, мораване чули про ті папські молитви, а це не надавало їм любови до німецької церкви.

У всякому разі солунські брати принесли на Моравію нову церковну ідею, — ідею Богослуження живою мовою, а ідея ця серед поневоленого народу відразу породила сотні інших ідей не на користь німцям. Мораване знали, що в себе вдома німецьке духовенство говорить проповіді живою мовою, але не хоче робити того слов'янам,— і відразу зробили з того відповідні висновки.

І роспочалася вперта й запекла боротьба, яка не припинялася вже аж до смерти обох братів. Бачило німецьке духовенство, що йому найбільше шкодить якраз Богослуження слов'янською мовою,—і відразу накинулося власне на ідею відправи Служб живою мовою: почало проповідувати, ніби служити в церквах народньою мовою—то непростимий гріх, що Бог не послухає молитов „буденною", „базарною" мовою. Єсть ознаки того, що німецьке духовенство таки прихилило на свій бік також і частину моравського народу,—латинське Богослуження було Богослуженням так би сказати „панським", а серед народу все бувають часом подібні „панські" стремління.

Повівши німецьке духовенство боротьбу проти слов'янського Богослуження, виставило проти нього т. зв. т р и я з и ч н у н а у к у, — ніби молитися Богові можна тільки трома „святими" мовами: жидівською, грецькою та латинською; ніякою іншою мовою молитися не вільно, і Бог не вислухає молитви поза цими мовами. Німці навчали, що сам Бог до церковного вжитку призначив лише три мові: жидівську, грецьку та латинську, бо ж тільки цими мовами був Пилатів напис на хресті Ісуса, про що читаємо у Луки 23[38]: „Був і напис над Ним письмом грецьким, римським та єврейським: Оце цар жидівський" (див. ще Іоан 19[19]). Поза цими мовами не було спасіння. Оцю римо-німецьку науку Костянтин назвав „триязичною єрессю", ЖК[15 16 18], а тих, що держалися її, влучно прозвав „триязичниками" або „пилатниками". Триязична єресь довго грасувала на землях моравських; через неї повстала запекла боротьба в Моравії, боротьба дуже нерівна, яка в кінці привела до загибелі працю св. братів на цих землях, а може допомогла загибелі й самої Моравії.

Про боротьбу німецького духовенства так росповідає автор ЖК[15]. Праця Костянтинова давала великий успіх. „І коли росла Божа наука, споконвічний злий заздрісник, проклятий диявол, не терплячи добра цього, увійшов в свої створіння (сосуди), і почав багатьох підбурювати, кажучи їм: такою Службою не можна славити Бога. Коли б це було Богові вгодним, то хиба ж Він не зробив би так, що з споконвіку можна було б славити Бога слов'янською мовою? Але Бог вибрав собі тільки три мові: єврейську,

грецьку та латинську, котрими тільки й можна (достоитъ) славити Бога. Таке говорили латинські прихильники,—архієреї, єреі та учні (їхні). Костянтин воював з ними, яко Давид з ворогами, і переміг їх книжною наукою; він назвав їх триязичниками чи пилатниками, бо то так Пилат написав був в напису Господнім".

Про триязичну єресь та про боротьбу з нею згадує багато наших давніх джерел. В „Повісті временних літ" під 898 р. читаємо про це таке: „И всташа нѣцыи на ня (на св. братів), ропщюще и глаголюще, яко не достоить никоторому же языку имѣти буковъ своихъ, развѣ еврѣй, и грекъ, и латинъ, по Пилатову писанью, еже на крестѣ Господни написа". В Похвалі Кирилу [1] читаємо про це, що Костянтин „затче уста яко львомъ, триязычнымъ єретикомъ, иже завистію омрачишася, и глаголаху: недостоитъ инѣмъ языкомъ славити Бога, токмо жидомъ, ти римомъ, ти еллиномъ; причастници суть злобою Пилату, творяще, их же блѧди (брехливу науку) разори ясными притчами, паля силою Пресвятаго Духа" [2]. Те ж саме читаємо і в Службі Кирилу по рукопису XIII віку [3]; і в Службі Мефодію згадується, що він „пострада от бѣсъ тріязычникъ" [4]. Боротьба з триязичниками була такою запеклою, що вона попала навіть до канону св. Димитрію Солунському (канона склав, як догадуються, може й сам Мефодій), де в останнім тропарі читаємо: „Чого, мудрий, одні ми, слуги твої убогі, позбавляємося бачити твою красу, з любови до Створителя мандруючи по чужих землях та містах, і терплячи, блаженний, люті напади від триязичників та єретиків" [5].

Про триязичну єресь не рідко згадують й інші південно-слов'янські пам'ятки, напр. Оповідання ченця Хороброго, де в VI розділі читаємо: „Друзии же глаголять: чесому же суть словѣн'скы книгы? Ни того бо єсть Богъ

---

1. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, Москва, 1865 р., ст. 315.
2. Див. те ж і в „Память и Похвала Кирилла и Меѳодиа", там само, ст. 310.
3. Там само, ст. 245 і 286.
4. Там само, ст. 252.
5. Там само, ст. 279; на авторство Мефодія вказувала б власне згадка про триязичників.

створилъ, ни то ангелы, ни суть иждеконни, яко жидовьскы и рим'скы и еллин'скы иждеконн и суть, и прияты суть Богомъ; а друзии мнять, яко трими языкы єсть Богъ повелѣлъ книгамъ быти, якоже в Євангеліи пишеть: и бѣ дъска написана жидовьскы и рим'скы и еллин'скы, а словѣн'скы нѣсть ту, тѣм же не суть словѣньскыя книгы от Бога". Про триязичників чернець Хоробрий говорить з великим роздратованням, бо це ж проти них написав він і ціле своє оповідання. Здається, чернець Хоробрий був учнем Мефодія, а тому дуже докладно знав боротьбу триязичників проти науки Костянтина; ось проти цих триязичників і написав чернець Хоробрий свою гарячу оборону праці Костянтинової[1]. По всьому знати, що Богослужения живою мовою не прищеплювалося легко, що його вперто не визнавали, що проти нього велася запекла духова й фізична боротьба. У цій боротьбі другорядний закид, ніби св. брати увірвалися до чужої єпархії, не грав особливої ролі: солунські брати прийшли на Моравію, коли, здається, через війну з німцями чуже духовенство повтікало звідсі, а до того край був місійним, нарід був ще в великій частині неохрещеним, а саме право німецького духовенства на ці землі було дуже сумнівним. Новина й реформа св. Костянтина била німецьке духовенство матеріяльно й духово, бо не тільки позбавляла його прибутків, але й влади, а самих німців—підданців.

Але чи дійсно наука Костянтинова була на той час зовсім новою? Чи ж дійсно був він революціонером свого часу, запроваджуючи до церкви небувалі новини? Може дійсно німецьке духовенство мало слушність, не пускаючи „варварської" (тепер кажуть „базарної") мови до церкви? Може дійсно гріх правити Служби Божі живою мовою? Ближча історія цього питання наочно переконає нас, що Костянтин не був повним новатором,—він стародавню ідею приклав до нових обставин, і тільки. А цитати з св. Письма доводять, що правити Служби Божі живою мовою не тільки можна, але й повинно.

---

1. Докладніше росповідаю про це в IV томі цеї праці.

Довгий час св. Письмо (Старий Завіт) та Богослуження були тільки одною мовою жидівською. Усі тоді вірили, що єдиною „святою“ мовою єсть тільки мова жидівська, що тільки цею мовою, мовою вибраного народу Божого, можна хвалити Бога,—звертання до Нього всякою іншою мовою було б хулою Йому. Це була одноязична жидівська єресь, котра панувала до Христа, була ще довго й по Христі.

Та життя рано розбило цю одноязичну науку. Жиди, попавши до неволі вавилонської, почали там дуже швидко забувати свою давню жидівську мову й приймати мову арамейську чи халдейську. Дійшло скоро до того, що жидівські маси перестали говорити мовою старою, а приняли собі нову, арамейську. Вернувшися додому (вернутися захотіли лише дві коліні, іншим було добре й на чужині), говорили тут також уже цею новою арамейською мовою. Усі ті книжки Старого Завіту, що повстали по вавилонській неволі, усі вони носять на собі великі сліди живої арамейської мови, хоч авторі їх і пильнували писати старою класичною жидівською мовою. Але синагогальною мовою осталася проте у жидів стара їхня мова; мову цю з часом забували, а потім загал жидівський і зовсім перестав її розуміти.

Положені уривки Старого Завіту все читали що-суботи в синагогах, але тепер уже не всі жиди розуміли їх, і тому пішов звичай, щоби по відчитанні давнього жидівського тексту було пояснення того ж тексту живою арамейською мовою, щоб св. Письмо зрозуміли всі присутні—це т. зв. targum, — пояснення на синагогальне суботнє читання з св. Письма. Пізніше ці таргуми були записані й збереглися до нашого часу. Це найстарший вільний переклад Старого Завіту на живу мову. Єсть переказ, ніби під час Ісуса Христа був переклад Біблії на мову арамейську, але доказів на це не маємо.

Проте таргуми мало помогли. Жидівський нарід розходився по греко-римських володіннях, забував свою рідну мову й говорив мовою грецькою. Ця жидівська еміграція була дуже великою, і скоро для її заспокоєння мусів повстати переклад Старого Завіту на грецьку мову, — перше повстав він, як і таргум, із суботніх вільних перекладів

на грецьку мову. А вже пізніще, десь за 130 років до Христа, повстав і повний переклад цілої Библії з мови жидівської на грецьку, — це т. зв. переклад 72 толковників або Septuaginta[1]. Таким чином огречені жиди—а їх було дуже багато—мали тепер можність читати св. Письмо зрозумілою їм мовою. Переклад був зроблений не на класичну грецьку мову, але на мову людову, на так зване κοινὴ διάλεκτος, — в цій мові переважав народній дорицький діялект. Спеціяльний дослідник перекладу LXX, Ів. Корсунський, підкреслює, що головна особливість перекладу— на першім місці ясність, на другім точність і на третім— чистота мови.

Цей грецький переклад принятий і в християнській церкві. Крім нього, есть ще й інші переклади на грецьку мову: Аквіли, Симмаха, Феодотіона і др. Маємо відомості, що навіть в Палестині на святі Пурим читано книгу Есфир для тих, що не знали жидівської мови, мовою грецькою; пізніще грецький текст значно поширився серед усіх жидів, що жили поза Палестиною, а почасти і в самій Палестині.

Звичайно, жидівські консерватори не могли погодитися з самим фактом можливости читання св. Письма грецькою мовою; одноязичники, вони не хотіли визнавати, що Бога можна й повинно хвалити й іншими мовами. Звичайно, вони не визнавали грецьких перекладів, і деякі рабини, щоби принизити значіння грецького тексту, твердили, ніби в той час, коли толковники сиділи за грецьким перекладом, три дні темрява панувала над землею; а сам той день, коли грецький переклад скінчено, був для жидівства таким саме нещасливим днем, як і той, коли в пустині вилито золотого тельця.

Апостоли говорили живою арамейською мовою, цією таки мовою навчав і сам Христос. Але в той час скрізь панувала грецька мова, — мова жива людова, т. зв. κοινὴ διάλεκτος. Увесь Новий Завіт, за винятком тільки Євангелії

---

1. Новий дослідник питання, *І. Корсунський*, твердить, що переклад LXX зроблено в III в. до Христа, трудилися над ним коло 60 років в Олександрії Єгіпетській; перекладали вчені єгіпетські жиди.

Матвієвої — її написано мовою жидівською,—писано грецькою мовою, писано цим людовим κοινή, а не класичною грецькою мовою. Словник Нового Завіту має рівно 5500 слів; з них 3000 слів з язика грецького класичного, а 2500—з мови народньої; таким чином відношення класичної мови до народньої в Новому Завіті як 6:5. Те ж саме треба сказати й про граматичні форми,—їх дуже багато з мови простонародньої, а не з класичної літературної грецької мови. Складня (синтаксис) Нового Завіту проста, народня, близько пристосована до розуміння простого люду. Таким чином перша церква Христова своєю богослужбовою мовою мала мову не класичну, а живу народню мову.

В теперішній час в Єгипті знайдено багато ріжних старих папірусів та черепків з написами грецькою мовою з того часу, як і книжки Нового Завіту. Мова цих забутків старовини ясно доказала, що апостоли писали св. Письмо для простого люду живою зрозумілою мовою.

Ось так поборено одноязичну жидівську єресь, і з того часу повстало дві „святих" мові,—жидівська та грецька. Для християн святою мовою, цеб-то мовою св. Письма та Богослуження, стала жива людова грецька мова. Перші два віки християнство ширилося через живу грецьку мову — κοινὴ διάλεκτος, як в Греції, так і в Римі і по інших місцях. Апостол Павло свого листа до Римлян, а св. Марко свою Євангелію, що призначена була для Римлян, писали мовою грецькою. За перші два віки богослужбовою мовою навіть в західній церкві була виключно мова грецька. І поволеньки в християнській церкві затвердилася думка, що церковною мовою може бути тільки мова жидівська та грецька, цеб-то запанувала сама собою **двоязична єресь.**

На початку християнського життя, коли церква не виходила за межі грецької імперії, не могло повстати питання про національні церкви. Але пізніше, з поширенням християнства, коли воно вийшло далеко за етнографічні грецькі межі, само собою повстало й питання про

переклади св. Письма на інші мови. Думаю, що греки на початку боронили свою двоязичну науку і не хотіли допускати до церковного вжитку третьої мови. Але життя робило своє: в західній частині імперії почало ширитися християнство також і там, де грецької мови не розуміли зовсім,— напр. по селах та по римських колоніях. Само собою повстало питання про необхідність перекладів св. Письма та Богослуження на латинську мову. Але чим і як оправдати введення нової латинської мови до церкви? Та ж мова латинська не була мовою св. Письма, бо ж ані одна книжка нового Завіту не написана цею мовою. І ось для оправдання новини в церкві, певне десь в II—III віках, в західній церкві звернули увагу на триязичний напис Пилата над росп'ятим Христом: напис був і мовою латинською, виходить — і її сам Бог призначив в число мов святих, церковних. Так рано повстала т. зв. триязична єресь на основі напису Пилатового над росп'ятим Христом.

І ото десь з половини чи з кінця II віку й появляються перші переклади св. письма на латинську мову,— це т. зв. Itala, що появилися вперше серед християн північної Африки; тут грецької мови не розуміли, або розуміли мало, бо говорили тільки по-латинському, а тому й мусіли повстати латинські переклади; правда, це були неорганізовані спроби перекладів, бо т. зв. Vulgata появилася лише в кінці IV—поч. V віку (380—405 р. р.)[1]. Цікаво зазначити, що ці латинські переклади писано не класичною латиною, але простою живою мовою, т. зв. lingua rustica, якою говорив простий нарід на провінції (приблизно, це мова Енпія та Плавта).

Так повстало три мові в церкві. Але життя розбивало триязичну науку і вимагало ширити християнство й іншими мовами. І давня східна церква не позостала на триязичній науці, і не зробила з неї триязичної єреси, — рано появляються й інші переклади. Так, десь ще в II віці (а може й давніще) появляються давні переклади на сирійську мову (т. зв. Пешито) для потреб християн

1. Тридентський собор 8 квітня 1546 р. оголосив переклад Єронимів за боговдохновенний.

в Сирії; це переклад так само на живу сирійську мову (слово „пешито" значить: простий, загальний). По Septuaginta сирійський переклад—найдавніщий переклад Старого Завіту. Перед кінцем IV в. сирійський переклад був уже закінчений, цеб-то ще раніше, як переклад латинський. Переклади ці роблено з жидівської та грецької мов. Пізніще появлялися й інші сирійські переклади.

Християнство ширилося й далі. Приняли християнство єгіптяне к о п т и, але вони зріклися приняти його в грецькій мові, хоч і знали її: вони хотіли молитися тею ж мовою, якою молилися перед тим, бувши язичниками, цеб-то своєю живою мовою. Греки пристали на те, і тому скоро появилися переклади на живу коптську мову, і то не тільки на одну мову, але й на коптські діялекти. Коптська мова—це мова давня єгіпетська, зо значною домішкою слів грецьких; з XVII віку вона стала мовою мертвою. Існує аж 5 коптських перекладів на ріжні коптські наріччя. Переклади ці дуже давні,—вони походять з половини III віку. Усі переклади зроблено з мови грецької.

Дуже рано появилося християнство і в Абісинії, а під кінець IV в. тут повстала вже організована церква. Коли появилися перші е ф і о п с ь к і чи абісинські переклади св. Письма, точно не знаємо; ефіопська традиція відносить їх на час іще до християнський, на час Соломона, коли цариця Сави гостила у нього; але буде правдивішим признати, що ефіопські переклади повстали в час поширення тут християнства, цеб-то в IV віці. Мова, на котру зроблено ці переклади, звется Lisana Giiz, цеб-то мова загальна, людова. Переклад зроблено з грецького оригіналу, але перекази говорять, що були й давніщі переклади впрост з жидівської мови.

В IV віці появився й переклад г о т с ь к и й. Готи рано прибули зо сходу до Європи і довго тут вандрували; в II в. по Христі готи живуть по берегах Чорного моря, а потім осядають в римській провінції Мізії (теперішня Сербія та Болгарія). Тут готи й приняли християнство. Переклад св. Письма на готську мову появився в першій половині IV-го віку, зробив його відомий єпископ готський Ульфила. Ульфила (Vulfilas, помер в 388 р.) був готом, але освіту здобув собі в Царгороді, тут же й приняв християнство;

р. 318-го його висвячено на єпископа готського. Мова готська—це мова давньо-германська; переклад свій Ульфила робив з мови грецької; переклад дуже добрий, але зберігся до нашого часу (в Упсалі) не ввесь, а лише часткове: дійшли Євангелії з пропусками, уривки листів до Римлян та з книг Ездри й Ноємії. Пізніще папа Олександер II (1061—1072) сурово виступав проти Богослуження готською мовою.

Вірменія дуже рано приняла християнство, може навіть і в I ст. В 302 р. був охрещений вірменський король Тиридат, і з того часу християнізація Вірменії пішла хутко вперед. Спершку аж до поч. V в. вірмени не мали своєї азбуки, а користали з перської, грецької та сирійської. Але в V віці вчений вірменин Месроб, на основі тих трох алфавитів, склав вірменську азбуку; р. 406 цю азбуку король затвердив своїм декретом. Можливо, що зараз по зложенні азбуки, десь коло р. 410-го появилися й переклади св. Письма на вірменську мову, які зробили з мови сирійської той саме Месроб з двома своїми учнями та патріярх Ісак. Але ці переклади, як зроблені з мови сирійської, не користалися повагою; а тому Ісак послав декількох людей на Ефеський собор 431 р., де вони дістали потрібні добрі грецькі тексти, та до Олександрії на науку грецької мови. Ці добре підготовлені вчені й переклали св. Письмо з мови грецької на вірменську. Переклад був дуже добрий і всіма принятий.

Між морем Чорним та Каспійським лежала давня Грузія, сусідка Вірменії. Грузія чи Георгія рано приняла християнство, приняла його з Вірменії, а тому на початку книжки св. Письма та богослужбові були в грузин мовою вірменською. Єсть переказ, що грузинський переклад св. Письма повстав в VIII віці; зробив його основник Іверійського манастиря на Афоні Євфимій; але єсть і інший переказ, що переклади ці зроблено ще в VI віці.

Старші арабські переклади св. Письма появилися ще за Магомета. Трохи пізніще, за другого калифа з абасидів Абу-Джафар-аль-Мансурі (754 — 775) в Сирії заборонено християнам навчати дітей іншої грамоти, крім арабської; заборону цю видано для того, щоби араби-християне не тягли до однівірної їм Греції, з якою тоді Халифат

завзято воював. Ось через це православні сирійці змушені були перекласти на арабську мову всі свої богослужбові книжки та св. Письмо; в церкві почали служити й навчати тільки арабською мовою.

Такі були давні переклади Письма святого на окремі мови. Усі ці національності мали також і Богослуження своєю рідною мовою. Цікаво, що всі ці національні церкви повстали від церкви грецької; східна церква чужих національностей не чавила, і давала змогу розвиватися й місцевим церквам. На перших порах в східній церкві панував звичай закладати нові церкви з живою богослужбовою мовою того народу, серед якого заклали цю церкву. Та йначе й бути не могло: геленізація на сході ніколи не йшла занадто далеко, а коли й ішла, то трималася переважно великих міст. До впливу східної церкви належало не мало народів дуже старої своєї культури, як напр. сирійці, копти, ефіопи і др., які не мали ані охоти, ані потреби кидати свою мову та міняти її на грецьку; належали народи й церкви занадто далеко положені, які ніколи не знали грецької мови, через що теж не могло бути мови про їхню геленізацію, як, напр., церква вірменська та грузинська. Трудно було говорити про геленізацію таким народам, як, напр., сирійці або ефіопи, які хвалилися своїми переказами, ніби вони мали переклади Старого Завіту впрост з жидівської мови ще до християнства. Це були зовнішні причини, які помогли в східній церкві виробитися певній терпимості до місцевих церков, так що ця терпимість стала тут ніби догматом.

Маємо не один приклад, коли славні отці церкви ставилися з великою пошаною до Богослужень живою мовою чи до національних церков. Знаємо, напр., що архієпископ царгородський св. Іоан Золотоустий в 399 р. в неділю по Великодні правив Службу в готській церкві в Царгороді; готів-аріян тоді було багато в війську імператора Аркадія, вони мали великий вплив в державі, і Золотоустий дав їм в Царгороді осібну церкву, а священниками та дияконами призначив до неї природніх германців, щоби вони

правили Службу й поясняли св. Письмо живою зрозумілою мовою. Славний отець церкви Іоан Золотоустий не цурався національної церкви, навіть сам правив готам Літургію і говорив їм через перекладчиків проповіді. І тепер він роспорядився, щоби за Службою прочитали Євангеліє по-готському, а також щоб і проповідь сказали мовою готською. По закінченій службі Золотоустий сказав: „Хотів би я, щоб були тут еллини (язичники), і почувши, що тут читалося, зрозуміли силу Росп'ятого. Наука рибаків сяє світліще за сонце, і не в Юдеї тільки, але й у цих варварів (чужинців) на їх мові, як ми чули тепер; скифи, фракійці, сармати, маври, індійці та ті, що живуть на кінці світа, философствують, переклавши кожний на свою мову Слово Боже“ [1]. Відношення Іоана Золотоустого до Богослуження живою мовою бачимо ще і в його Толкованні на св. Іоана, де читаємо: „І сиріяне, і егіптяне, і індійці, і перси, і ефіопляне, і багато інших народів, переклавши на свою мову науку ап. Іоана, навчилися философствувати, хоч самі й варвари“ [2]. Це надзвичайно цікаві свідчення, — вони показують правдиве відношення східної церкви до ідеї національних церков в IV віці. Дають вони також найстарший список народів, що в IV в. слухали вже Слово Боже своєю живою мовою і що мали свої національні переклади (у де-кого, певне, не цілого св. Письма, але уривки з нього); на жаль, ближчих відомостей про всі ці переклади не маємо. Треба підкреслити, що таке людяне відношення Іоана Золотоустого до аріян-готів спричинилося до того, що багато з них кидали аріянство й приставали до православної церкви.

Цікаву відомість про Богослуження на народній мові зберегла нам давнина ще й про Саву Освященного († 532 р.). Цей отець добре розумів, що для християнізації народів, для того, щоб вони глибше пізнали правдиву науку Христову, потрібно вживати живої місцевої мови. Так, в грецькім житті цього святого читаємо, що він уря-

---

1. Chrys. XII. 371—373. „ТрКДАк“ 1885 р., т. II, ст. 353.

2. Opp. т. VIII ст. 9; „Кирилло-Меѳодіевскій сборникъ“ 1865, ст. 24.

джував Богослуження на народніх мовах для греків, вірмен і грузин; але в нашій Читаній Минеї добавляються сюди ще й бесси, а в Пролозі — ще готи й слов'яне, котрі слухали Богослуження на одній мові[1].

Далі, Никита Ремесіянський (353 — 420), як знаємо, проповідував бессам на їх рідній мові, і їхньою живою мовою правив їм Богослуження. Але хто були ці бесси — остаточно не знаємо; одні вчені рахують їх за залишок фракійців, а другі — за слов'ян балканських, треті — за готів[2].

В початкових часах християнства читання Апостола та Євангелії було одною з важніщих частин Літургії, бо бажали, щоб усі вірні повчалися з них; тому там, де вірні були не одної народности, читано Апостола та Євангелію в декількох мовах. Напр., за римських часів в Антіохії читано Апостола та Євангелію по-латині, сирійськи та грецьки; пізніще читано ще й по-арабському, бо була частина й арабів[3].

Додам до цього, що старі перекази часом відносять навіть слов'ян до тих народів, що вже вдавнину мали Богослуження своєю мовою; дослідник початків християнства між слов'янами, Avril (з життя св. Феодосія Метафраста) подає відомість, ніби вже в 381 р. слов'яне мізійські відправляли Богослуження своєю мовою[4]. Пор. свідчення про Никиту з Ремесіяну.

Таке було прихильне відношення східної церкви до церков національних, і це відношення продовжувалося довгий час. Справа богослужбової мови ніколи не ставала в східній церкві за якийсь непорушний догмат, і всі національності могли вільно молитися Богові своєю мовою.

Зовсім не те бачимо в західній церкві, — вона ніколи не ставилася прихильно до ідеї Богослуження жи-

---

1. „ТрКДАк" 1886 р. т. III, ст. 582.
2. „ТрКДАк" 1885 р., т. II, ст. 400.
3. *Potkański K.*: Konstantyn i Metodyusz, 1905, стр. 63.
4. „Przegląd Powszechny", т. 83 стр. 216. Звістка сумнівна.

вою мовою, і ніколи не з'організувала ані одної національної церкви.[1] Правда, це пояснюється до певної міри реальним станом тодішньої західньої церкви. Людність на теренах західної церкви була скрізь широко й глибоко златинізована; це переважно були народи романські, — а їм мова латинська все була рідною. Латинська мова рано стала тут не тільки мовою церкви й держави, але й мовою народу, так що південна й західна Європа говорила переважно по-латинському. Латинізація перекидалася й на колонії, де так само говорили латинською мовою, напр. в північній Африці. І скоро латинська мова стала в Європі єдиною мовою культури, мовою державних канцелярій, дипломатичних зносин, мовою всіх інтелігентних кол людности. Звичайно, ця ж мова мусіла запанувати і в західній церкві.

Як я вже оповідав, в західній церкві спочатку богослужбовою мовою була мова тільки грецька; в перші два віки християнства в Римі панувала виключно грецька мова, а потім почала помалу входити до церкви й жива латинська мова. Але грецька мова в малій частині в латинськім Богослуженні держалася дуже довго, — напр, навіть за часів Костянтина, в IX в. в самім Римі, у Франції в значніщих манастирях і в др. місцях читали Євангелію, на знак єдности церкви, також і по-грецькому. Під час урочистих папських Богослужень в Римі від перших віків зберігся звичай читати Євангелію перше по-грецькому, а вже потім по-латині; звичай цей часом зберігається аж до сьогодні.

Але виборовши собі право молитися рідною мовою, розбивши двоязичну єресь, західна церква дуже рано все

---

1. Про такий напрям в Західній Церкві *Др. Іван Франко* в „Записках Наукового Товариства" т. 114 ст. 52. пише: „Пропаганда християнства з Заходу відбувається головно огнем і мечем, неволенєм слав'янських племен германськими, а в церковних організаціях, які повстають на територіях тих поневолених слав'янських племен, духовенство, звичайно чужоплеменне, що нехтує язиками слав'янських тубільців, відправляє Богослужене та св. тайни взаконеною латинською мовою, а тільки згодом, змушене силою історичних фактів, уживає мови тих племен у проповідях, молитвах та сповідях. Навпаки, з грецького боку виходить пропаганда християнства в церковно-слав'янській мові".

це забула, і замісць двоязичної єресі скоро створила нову єресь, триязичну. Західна церква вже вдавнину створила собі нову засаду: або косцьол буде латинським, або його не буде зовсім, і засаду цю вона проводила й до життя. Так, в VIII—IX в. розвивалася кельтська (іро-шотландська) національна церква, але розвиток її припинено з Риму; напр., папа Григорій Великий усе був проти неї, і в Ірландії правлено Служби тільки по-латинському. Можна подати ще один приклад — це доля готської національної церкви на заході: коли готи перейшли на захід, їхню церкву тут скоро знищили, як аріянську; і довго ще й потім навіть на самі готські письмена тримався погляд, ніби вони єретицькі; як знаємо, на заході й слов'янське письмо часто звали готським, цеб-то єретицьким, аріянським (перекладчик св. Письма на готську мову, єпископ Ульфила був аріянин). Цей випадок з готами надовго полишив в західній церкві переконання, ніби кожна національна церква—то готська, цеб-то єретицька.

Триязична єресь, тоб-то думка, ніби молитися можна тільки на тих трох мовах, на яких написано Пилатову табличку над Христом, триязична єресь появилася в лоні західної церкви дуже рано. Я такої думки, що вона повстала ще тоді, коли західна церква запроваджувала собі в II—III в. латинську мову замість грецької, повстала на оправдання латинської мови, як мови богослужбової. Пізніще певне не раз в західній церкві окремі частини її піднімали питання про богослужбову мову, але Рим усе боронився триязичною наукою, аж поки наука ця не стала тут ніби догматом.

Про Пилатів напис на хресті згадує вже св. Єроним (330 — 419). За ним згадує про те ж і св. Іларій (Hilarius † 368 р.), учитель і церковний письменник західної церкви, але Іларій зв'язав уже цей напис з тим фактом, що в цих таки трох мовах найчастіще (maxime) відбувається Служба Божа[1],—тут уже готовий зачаток триязичної єресі. В VI віці про те саме навчає вже св. Герман, єпископ парижський; він навчає, що літанію треба співати в трох

---

1. *Migne:* Patrologiae cursus completus, series latina, IX, ст 241, § 15.

мовах „на пам'ять напису, який в трійці мов (in trinitate linguarum) за Божим приказом Пилат поклав на хресті". А „Κύριε ἐλέησον" треба співати—каже св. Герман — по-жидівськи (amen), грецьки та латинськи, що має визначати час „ante legem, sub lege et sub gratia"[1], цеб-то: „перед правом, під правом і під ласкою". Як бачимо, вже дається й символичне значіння тром „святим" мовам церковним; триязична єресь має вже містичну закраску.

Далі, згадку про триязичну єресь знаходимо у відомого письменника західної церкви VII-го віку Ісидора, єпископа Севильського (Isidorus Hispalensis, помер в 636 р., позоставив по собі 20 книжок Енциклопедії та інші твори); у нього в творі початку VII в. читаємо, що „Tres autem sunt linguae sacrae: Hebraea, Graeca, Latina, quae toto orbe maxime excellunt. His enim tribus linguis super crucem Domini a Pilato fuit causa eius scripta", цеб-то, що „есть три святі мові: єврейська, грецька й латинська, котрі найбільше відзначаються на цілому світі; бо тими трома мовами Пилат написав справу Господа над хрестом". Можливо, що ця замітка єп. Ісидора повстала з приводу бажання іспанської церкви чути й свою мову в Богослуженні[2].

Можна ще привести звістку, що апостол Германії св. Боніфатій листовно запитував в 743 р. папу Григорія VII, чи хрещення, дане в мові паганській, важне. Папа відповів, що таке хрещення важне, але з деякими застереженнями[3].

Дослідники часом пишуть, ніби самі папи в Римі не були триязичниками, що ними було лише німецьке духовенство; як на доказ цього звичайно покликаються на факт, що папи поблагословили слов'янське Богослуження, котре запровадив Костянтин та Мефодій. Але таке представлення справи не відповідає дійсності. А дійсність каже нам, шо Рим ніде й ніколи не заклав національної церкви,—навпаки, душив їх, як напр. церкву готську, або

---

1. *K. Potkański:* Konstantyn i Metodjusz, Kraków, 1905 р., ст. 58 — 59.

2. *В. Бильбасовъ:* Кириллъ и Меѳодій, ч. II, ст. 86; *А. Вороновъ:* Главнѣйшіе источники, ст. 274.

3. K. Potkański, ст. 56.

англо-саську. Певний час (866—870) в Болгарії порядкував папа через своїх післанців, але він ані подумав про те, щоби ввести тут слов'янське Богослуження, хоч воно було вже тоді у мораван. Папи, на спілку з королями німецькими й іншими, постійно стояли на перешкоді розвитку національних церков. Воронов твердить,[1] ніби Рим усе був за розвиток місцевих церков, а проти них було тільки німецьке духовенство; думка така не відповідає реальним історичним фактам. Дійсно, на триязичну єресь сильніще хорували німці, ніж Рим, бо заведення народньої церкви, скажемо в Моравії, перше всього било німців. Знаємо, що німецьке духовенство саме довго боролося з Римом за владу та впливи; знаємо також, що це духовенство німецьке накинуло Римові науку про filioque, якої науки довго не хотів був прийняти папа. Слов'янську Службу папи часом дозволяли, але тільки тому, що змушені були до того політичними обставинами, коли їхні інтереси збігалися з інтересами слов'ян супроти інтересів німців. Відношення Західної Церкви до ідеї Богослуження живою мовою добре знати хоча б з такої малої, але характерної подробиці: в Глаголицьких Службах св. Кирилу та Мефодію про боротьбу Кирила з триязичниками нема ані одної згадки, а відоме місце в передсмертній молитві св. Кирила: „Погуби треязычную єресь" тут виправлене на: „Погуби єретическу єресь"[2]...

Таким було становище західної церкви що до місцевих церков вдавнину, таким воно лишалося й надалі аж до часів св. братів. Але з часом змінилося в цім питанні й відношення церкви грецької до національних церков. З бігом часу негрецькі частини східної церкви опинилися під мусульманами, а в імперії лишилася церква, що вживала тільки грецької мови, як мови богослужбової, а це привело до того, що поволі й греки стали забувати свою стародавню прихильність до національних мов в Богослуженні, і вони потроху почали заражуватися на триязичну єресь, що сунула з заходу. Після давніх перекладів в місцевих церквах нових перекладів вже не робилося,

---

1. Главнѣйшіе источники, ст. 276—278.
2. А. Воронов, Додатки, ст. XVI.

і думка про потребу допомагати таким перекладам потроху завмерла в Візантії.

Можливо, що на певну зміну давніх настроїв в грецькій церкві вплинуло й те, що місцеві церкви легче піддавалися ріжним єретичним наукам; правда, єресі шматували й саму корінну грецьку церкву, але тут ці єретичні науки скоріше минали, і церква лишалася знову єдиною, тоді як в церквах національних єретичні науки трималися довше вже під покривалом самої національности. Такі були церкви Сирохалдейська — несторіянська, Сиро-Яковитська — монофізитська, Сиро-Маронитська — монофілитська, Коптська — Монофізитська, Готська — аріянська, Вірменська — теж монофізитська. Лише церква Грузинська залишилася чисто православною. Але то був час повстання найріжніщих релігійних наук в церкві, які мусіли перебродитися, і колиб не наспіли мусульманські завойовання, то всі ці церкви певне лишилися б і надалі при одній науці— православній.

На повстання й серед греків триязичної єреси вплинула також наука про „п'ятиголове священноначаліє" вселенської церкви. Наука ця розвивалася ще з V-го віку; вона твердила, що всесвітньою церквою мають рядити тількі п'ять патріярхів: костянтинопольський, римський, антіохійський, олександрійський та єрусалимський; місцеві церкви мали тільки підлягати тому чи іншому патріярхатові. Ці п'ять священноначальних патріярхатів вживали в Богослуженні лише двох мов: грецької на сході та латинської на заході; жидівської мови допускалося лише в окремих виразах (алилуя, амінь і др.). Звичайно, цей реальний стан на ближчому сході повів тільки до закріплення думки, ніби молитися можна лише трома „святими" мовами. А це повело й до певної акції; напр., в пізніщий час греки пробували силою викорінити з вірменської церкви її мову[1]; слов'ян було в грецькій імперії з давнього часу не мало, але до IX-го віку їм не заведено Богослуження в живій мові.

Як в новий час ставилася грецька церква до Богослуження живою мовою, добре вказує нам приклад заве-

---

1. K. Potkański, ст. 56

дення церкви в Болгарії: охрестивши Болгарію, греки відразу не думали заводити їй Богослуження слов'янською мовою, — це Богослуження заведено тут пізніще, головно в час праці в Болгарії учнів св. Костянтина та Мефодія під кінець IX-го віку. Спершу в Болгарії Богослуження відправлялися по-грецькому, духовенство було тут на початку виключно грецьке. Сила грецького впливу в Болгарії постійно була дуже великою, вплив цей відбився на всій початковій болгарській культурі, відбився він дуже й на тих перекладах слов'янських, що повстали або правилися в Болгарії.

Що греки виступали проти слов'янської письменности та проти слов'янського Богослуження, про це виразно свідчить нам „Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські", пам'ятка, що повстала десь в X віці в Болгарії. Увесь цей твір—гаряча оборона слов'янської письменности проти нападів триязичників — греків та грекофілів. „Інші запитують—росповідає Хоробрий,—на що ті слов'янські книги? Їх ані Бог не створив, ані анголи, і не повстали вони споконвіку, як жидівські, латинські та грецькі, котрі і Бог приняв. А інші думають, ніби Бог створив їм письмена. І не знають, окаянні, що плетуть: ніби Бог наказав, щоби книги були тільки трома мовами, як написано в Євангелії: „І була дошка, написана по-жидівськи, латинськи й грецьки"; слов'янської мови тут нема, тому й книги слов'янські не від Бога. Що ти скажеш таким? Що відповідати тим нерозумним? Ліпше скажемо з святих книг, як уміємо—що „все по черзі буває від Бога". І споконвіку Бог не створив ані мови жидівської, ані римської, ані еллинської, але створив мову сирійську, якою й Адам говорив. Так було від Адама до потопа, і від потопа аж поки Бог не поділив мови при стовпотворенні"[1].

В одному з списків цього Оповідання ченця Хороброго, по рукопису XIII—XIV віку, читаємо дуже цікаве закінчення: „Треба вам знати, браття, таке: Коли зберуться два попи, болгарський та грецький, нехай правлять Літургію слов'янську, а грецької не правлять; коли ж обидва (будуть греки), нехай правлять (грецьку), але нехай не

1. Сказаніе о письменах, розділ 6, див. вище ст. 219—220.

лишається слов'янська Літургія, а (тільки) грецька співається,—бо ж болгарська Літургія свята, і святий муж її склав"[1]. Це виразне свідоцтво, що в Болгарії боролися між собою Богослуження грецьке та слов'янське, і що греки таки хорували на триязичну єресь.

Маємо свідоцтво ще й пізнішого часу, котре свідчить нам про те саме. В кінці XII в. Олександрійський патріярх Марко запитував антіохійського патріярха Вальсамона: чи безпечно дозволяти православним сирійцям, вірменам та іншим правити Службу своїми мовами, чи потрібно змушувати їх служити грецькою мовою? Вальсамон відповів, що православні з інших народів, які зовсім не знають грецької мови, можуть служити на своїх мовах, але під умовою, що вірно перекладуть грецькі богослужбові книжки[2].

Таким чином, як бачимо, греки часом додержувалися триязичної єресі, але вони ніколи не трималися її міцно, ніколи ця триязична наука не ставала в східній церкві за догматичну засаду. В Костянтинополі довго трималася звичка, на знак єдности церкви, читати Апостола та Євангелію перше по-латині, а потім вже по-грецькому; і тільки аж в 865 р. папа Миколай I скаржиться на те, що в Царгороді усунули цей звичай[3].

Крім того треба підкреслити, що в грецькій церкві з найдавнішого часу, власне ще з моменту її повстання, вживано не класичної грецької мови, але мови народньої. Так, сила огненного слова Івана Золотоустого й була в тому, що він говорив до народу свої проповіді живою народньою мовою, а не мовою літературною. Напочатку Золотоустий говорив свої промови мовою літературною, але ставши церковним проповідником, говорив тільки мовою народньою, говорив так, щоби його розуміли, як він сам каже, „οἰκέτης καὶ θεραπαινίς, καὶ χήρα γυνὴ καὶ κάπηλος, καὶ ναύτης καὶ γηπόνος" (служник і служниця, і вдова, і дрібний торговець, і матрос, і землероб). Оцей народній характер промов Іо-

---

1. *И. В. Ягичъ*: Разсужденія старины, 1895 р., ст. 305.
2. „ТрКДАк" 1885 р., т. II, ст. 382.
3. K. Potkański, ст. 63—64.

ана надав йому великої сили і доставив йому назву Золотоустого [1].

Знаємо, що учитель і приятель Костянтина, патріярх Фотій, виступав проти триязичної єресі в західній церкві. Дійсно, в праці його: „Твір проти франків“ в § 19 читаємо: „Франки заслуговують догани, бо твердять, ніби молитися Богові не можна іншими мовами, як тільки цими трома діялектами: єврейським, грецьким та римським“ [2]. Твір цей писаний десь по 866 році і він красномовно свідчить, що патріярх Фотій не стояв на перешкоді Костянтину в його апостольській праці на Моравах; безумовно, він благословив Костянтина та Мефодія не тільки на працю серед мораван, але й на переклади їм св. Письма та на відправу Богослуження слов'янською мовою.

Не був триязичником і цісар Михаїл, чи скоріше той, хто стояв за ним: Варда або Фотій. Правда, в листі до папи Миколи I цісар зве й латинську мову варварською [3], але цей вираз треба виднести тільки до полемічного стилю. Дійсне відношення до слов'янського Богослуження цісар виявив в своїм славнім листі до князя Ростислава, де він бажав йому: „да и вы причьтетеся великыихъ языцѣхъ, иже славятъ Бога своимь языкомь“ ЖК[14]. Пізніше, коли Мефодій побував в Царгороді у цісаря Василя, той з патріярхом „удержаша от ученикъ єго попа и диякона съ кънигами“ ЖМ[13], — звичайно, не з цікавости, а для якихсь практичних потреб.

Але життя робило своє,—народня мова вперто стукалася до церковних дверей як на сході так і на заході. Року 794 відбувся у Франкфурті відомий церковний собор, який мусів сказати своє слово й про триязичну єресь, що вже занадто була полонила голови латинського духовенства. І от на цім соборі в присутності папських посланців принято таку дуже важливу постанову: „Ut nullus credat,

---

1. Див. про це цікаву працю *Х. Пападопуло:* Творенія св. Іоанна Златоуста съ филологической стороны, „Христіанское Чтеніе“ 1895 р. вип. II (березень-квітень), ст. 411—421.

2. *I. Hergenröther:* Monumenta graeca ad Photium, ст. 68.

3. K. Potkański, ст. 64.

quod non nisi in tribus linguis Deus orandus sit,—quia in omni lingua Deus adoratur et homo exauditur, si iusta petierit", цеб-то: „Нехай ніхто не вірить, ніби Бога можна хвалити лише трома мовами, бо ж усіма мовами можна молитися Богові, і чоловік буде вислуханий, як що просив він справедливого". Правда, реальних наслідків ця постанова для мови Богослуження не принесла,— богослужбова мова лишилася й далі латинською на цілому заході, як було й доти.

Проте з цього часу все-таки починає народня мова потроху вриватися до західньої церкви. Ступнево західня церква починає допускати живу мову до проповіди, а потім цею таки мовою починають читати щоденні молитви. Життя саме стало в опір проти того виключного панування латинської мови, яке заведено здавна в західній церкві.

Маємо декільки постанов соборів, що виразно змальовують цю справу. Так, на соборі в Ахені в 801 році постановлено, „щоби кожний священник що-свята й що-неділі проповідував Євангелію народові", звичайно, живою мовою. Собор в Могунції в 813 р. установив: „Symbolum... et Orationem Dominicam discere semper admoneant sacerdotes populum christianum... Et qui aliter non potuerit, vel in sua lingua hoc discat", цеб-то: „Нехай священники постійно заохочують нарід християнський учитися Символа та Молитви Господньої; а хто не вмів би йначе, нехай вчиться цього хоча б своєю мовою". А собор 847 року в тім же місті наказав священникам, „...ut easdem homilias quisque aperte transferre studeat in rusticam romanam linguam aut theotiscam, quo facilius cuncti possint intelligere, quae dicuntur", цеб-то: „щоби кожний явно старався перекладати ці самі казання (свої та св. отців) на сільську римську або німецьку мову, щоби тим легче всі могли зрозуміти, про що говориться". Ці постанови західних соборів дуже важливі,—вони красномовно свідчать, що вже в той час, коли св. брати працювали на Моравах, у той час була вже у німців проповідь та найважніщі щоденні молитви живою мовою. Було це у німців, але вони того не поспішали нести слов'янському народові.

Жива народня мова таким чином увійшла нарешті й до західньої церкви, увійшла перше через проповідь та що-

денні молитви. Але крім цього, жива мова потроху вривається тут і до св. Письма. В Англії, в VIII віці появилася найперша віршева перерібка Біблії на живу англосаксонську мову; автором перерібки був, як каже старий переказ, поет пастух Кедмон († коло 780 р.). В половині IX-го віку Отфрид Вейсенбургський написав віршами євангельську „гармонію" (з'єднання в одне ціле 4 євангелистів) народньою горішньо-німецькою мовою. Єсть і інші віршеві перерібки Євангелії народніми мовами IX віку, напр. „Heliand" — долішньосаксонська, коло 820 р., „Tatian" і др. Появилося багато перерібок прозою та віршами й книг Старого Завіту, особливо книги Іова, Пісні над Піснями, а найбільше — Псальм. Звичайно, усе це мусіло знайти певний відгомін і на землях слов'янських.

Таке було походження теї триязичної єресі, з котрою довелося Костянтину воювати на Моравах. Богослуження слов'янське підтинало коріння німецькому духовенству як духовно так і матеріяльно, а самім німцям шкодило надзвичайно політично. Німецькі колонії густою сіткою вкривали тоді західні слов'янскі землі, а проповідь св. братів, пробуджуючи сепаратистичні ідеї серед слов'ян, ставила край цьому колонізаційному рухові. Будучність показала, що заведення живої мови до церкви дійсно стало на дорозі проти підбиття слов'ян під німецьке ярмо: з малих слов'янських народів загинули всі, котрі не завели собі Богослуження рідною мовою,—вони майже безслідно ростворилися в широкому латинському морі, і, звичайно, перестали бути слов'янами.

Запекло боролося німецьке духовенство проти слов'янського Богослуження, боролося всіма засобами, які мало; серед цих засобів доноси до Риму були звичайною й частою річчу. Св. брати працювали на землі, що належала до західної церкви, тому верховною владою був тут Рим; йому й скаржилося на солунських братів німецьке духовенство. Костянтин не боявся цеї боротьби пилатників, бо вмів поборювати їхні закиди ще з молодих літ. Але боротьба ця виснажувала його та забірала йому сили. Костянтин бачив, що власне триязичники найлютіші вороги

і його самого, і його улюбленої праці, і тому навіть на смертній постелі в останній гарячій молитві своїй, ЖК[18] він щиро благав: „Господи, Боже мой, погуби треязычную єресь"...

Отака була єресь триязичників, така була боротьба їхня з працею та ідеями св. Костянтина. А чи ж в наш час добре зрозуміли велику ідею св. Кирила, ту ідею, в боротьбі за яку поклав він і життя своє? Чи не створено пізніще чотироязичної єреси на зміну триязичної? Вирішення цих питань, що виходять поза рямці IX-го віку, не входить в задання моєї праці,— це тема для окремої студії.

Але дозволю собі на закінченні подати про це думку славного історика російської церкви, проф. і акад. Є. Голубинського. Він писав так: „Неоднократно приходилось говорить намъ, что славянскій языкъ нашихъ богослужебныхъ книгъ называется нашимъ собственнымъ далеко не въ собственномъ смыслѣ: онъ есть славянскій, но не нашъ русскій, а болгарскій, и въ отношеніи къ понятности весьма далеко не то, что первый. Есть люди, которые смотрятъ на это обстоятельство странными глазами, именно— которые видятъ въ такъ называемомъ церковно-славянскомъ, или иначе — болгарскомъ языкѣ богослужебныхъ книгъ какъ бы языкъ кѣмъ то предназначенный для Богослуженія всѣхъ православныхъ славянских народовъ, подобно латинскому языку римской церкви. На самомъ дѣлѣ ничего подобнаго не бывало, и болгарскій языкъ сталъ церковно-славянскимъ или богослужебнымъ языкомъ и другихъ православныхъ славянъ просто по волѣ и по винѣ самихъ этихъ народовъ. Константинъ Философъ перевелъ для моравовъ греческія богослужебныя книги на ихъ моравскій языкъ. Болгары, заимствовавъ книги отъ моравовъ, переложили ихъ съ моравскаго на свой болгарскій языкъ. Другимъ славянскимъ православнымъ народамъ,т. е. намъ съ сербами, оставалось дѣлать то же самое, т. е. заимствуя у болгаръ книги, перелагать ихъ на собственные народные языки. Но ни мы, ни сербы этого не сдѣлали, а такимъ образомъ и явился у насъ и у нихъ языкъ церковнославянскій, или что тоже — оставленный безъ измѣненія болгарскій языкъ богослужебныхъ книгъ. Есть люди весьма довольные этимъ обстоятельствомъ въ виду того, что

церковно-славянскій языкъ доставляетъ множество словъ для такъ называемаго высокаго слога, и что въ нѣкоторыхъ случаяхъ онъ даетъ возможность избѣгать тривіальности (напр. не называть Господа Господиномъ, какъ было бы порусски). Но первое изъ сейчасъ указанныхъ удобствъ, если только считать его удобствомъ, несомнѣнно доставлялъ бы и свой собственный русскій языкъ, ибо языкъ книжный скоро устарѣлъ бы противъ говорнаго, а второе удобство вовсе не имѣетъ той серьезной важности, которую ему усвояютъ, и все дѣло тутъ просто въ привычкѣ (какъ показываетъ примѣръ нѣмцевъ, французовъ и англичанъ); между тѣмъ мы, т. е. народъ нашъ не былъ бы обреченъ на то, чтобы слушать Богослуженіе на языкѣ далеко не совсѣмъ для него понятномъ. Причиной, почему не были переведены нами богослужебныя книги съ болгарскаго языка на нашъ собственный русскій, прежде всего, какъ мы увѣрены, была наша косность; затѣмъ другою и дѣйствительною причиною должно быть считаемо то, что нашъ языкъ, дотолѣ весьма мало письменный, не былъ обработанъ и приготовленъ для письмени, и что такимъ образомъ переложеніе на него представляло бы большой трудъ, требовавшій борьбы съ нимъ и его организаціи.

Церковное правительство наше домонгольскаго періода, вѣроятно, вовсе не поднимало мысли о томъ, чтобы перевести богослужебныя книги съ болгарскаго языка на русскій, ибо митрополитами нашими, которые могли бы поднять подобную мысль, въ періодъ домонгольскій были почти исключительно греки. Но частныя попытки въ этомъ родѣ несомнѣнно бывали. Таковую частную попытку перевода на чистый русскій языкъ, напримѣръ, представляетъ собою такъ называемое Галичское или Крылосское евангеліе 1144 г.“[1]

ДЖЕРЕЛА: ЖК[14—16]; ЖМ[6 8 10]; Повість временних літ; Легенди: Моравська 5—7, Болгарська 8, Чеська 2; Служба К і М; Похвала К і М (див. „Кир.-Меѳод. Сб.“ 1865 р. ст. 245, 249, 252, 286, 292, 294, 310, 315); Сказаніе Храбра VI; „Слово Константина Философа“, див. „Извѣстія“ (стара серія) т. VII ст. 145—148.

1. *Е. Голубинскій*: Исторія Русской Церкви, т. I ч. 2 ст. 287-288. Згадана Галицька Євангелія — це пам'ятка українська, як то показав акад. Ягіч в „Сборникъ“ т. 33-й 1884 р. — Про триязичну єресь див. ще далі в розділах VIII та IX. *2*.

ЛІТЕРАТУРА: Якоїсь окремої розвідки про триязичну єресь в науковій літературі ще не існує, — про цю єресь вчені звичайно згадують побіжно, присвячуючи їй більше чи менше місця. Зазначу тут головніщі праці, де можна знайти якусь згадку про триязичну єресь. *Калайдовичъ*: Іоаннъ Ексархъ Болгарскій, М. 1824 р. ст. 189—192.—*О. Бодянскій*: О времени происхожденія славянскихъ писменъ, 1855 р. ст. 53. — „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ М. 1865 р. ст. 24, 21, 35, 33, 57—58, 91—93, 245, 249, 252, 278—279, 286, 292, 294, 310, 314—315. — *Бильбасовъ А.* в „ЖМНПр.“ 1868 р. ч. 138 ст. 331, 334, 342, 341—343, 348, 375—377.—*Бильбасовъ А.*, ч. II ст. 86, 86[3], 87, 184—190. — *Ѳ. Успенскій*: Первыя славянскія монархіи на сѣверо-западѣ, 1872 р. ст. 54-55.—*Небосклоновъ* 72—76.—*Вороновъ* в „ТрКДАк“ 1878 р. т. I ст. 226.—*А. Вороновъ*: Главные источники, 1877 р. ст. 98—105, 221—222, 271—307, 313—314, XVI.—*Голубинскій Е.*: Исторія Русской Церкви, 1881 р. т. I ч. 2 ст. 287—288.—*Е. Голубинскій*: Святые Константинъ и Мефодій, первоучители славянскіе, див. „Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ“ т. III ч. 36 ст. 173—176.—*П. Знаменскій*: Рѣчь на 6 апрѣля 1885 г., „Православный Собесѣдникъ“ 1885 р. кн. IV ст. 360—370.—*Архангельскій* в „Учен. Записки Казанскаго Унив.“ 1885 р. ст. 12, 14—16. — *О. Первольфъ*: Славянскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ, Варшава, 1885 р., див. „Меѳод. Юбил. Сборникъ“, ст. 520, 102. — *А. Будиловичъ*: Нѣсколько мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣятельности свв. Кирилла и Меѳодія 1885 р., Варшава, див. „Меѳ. Юбил. Сборникъ“ ст. 36—37, 43—44, 46, 81 — 91, 92, 97, 98 — 100, 102, 103 — 104, 106, 114. —*Малишевський* в "ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 115, 158—159, 196, 198—208, 380—401, 414—416, 526—529-533, 556; „ТрКДАк“ 1886 р. т. III ст. 582—584. — *И. Ягичъ*: Разсужденія Южно-Славянской и Русской Старины о церковно-славянскомъ языкѣ, 1895, див. „Изслѣдованія по русскому языку“ т. I ст. 303—305, 313.—*С. Г. Вилинскій*: Сказаніе черноризца Храбра о письменахъ славянскихъ, див. „Лѣтопись ист. фил. общества при Новороссійскомъ Унив.“ т. IX, Одеса, 1901 р., ст. 102, 136 — 138. — *Ks. Czajkowski* в „Przegląd Powszechny“ 1903 т. 80 ст. 191, 193—194, 401. — *Pastrnek*: Dejiny, 1902 р. ст. 63[49], 70[63], 80 — 83, 93[88], 127, 111 — 113, 126, 129. — *K. Potkański*, 1905 р., ст. 28—33, 39—40, 46—47, 52-66, 101, 105, 117—118.— *Др. Іван Франко*: Св. Климент, 1906 р., ст. 197. — *Ks. J. Kruszyński*: Wstęp ogólny do Pisma Świętego, 1915 г. Варшава, ст. 189 — 324. — *Проф. І. Огієнко*: Українська мова як мова богослужбова. Право живої мови бути мовою церкви. Тернів 1921 р. — *Wattenbach*: Slavische Liturgie in Böhmen. — *Ѳ. И. Успенскій*: Константинополь въ послѣдніе годы IV вѣка, „Извѣстія Русскаго Археологическаго Института в Константинополѣ“ за 1899 р. т. IV вип. 3 ст. 156-165.— *Иванъ Корсунскій*, профессоръ Московской духовной академіи: Переводъ LXX, его значеніе въ исторіи греческаго языка и словесности, Св. Троїцька Сергієва Лавра, 1898 р. ст. II + 644 + LXII; в „Визант. Временникъ“ 1898 р. т. V ст. 534 — 539 І. Соколов подає зміст цеї книжки.—*П. Юнгеровъ*: Древніе переводы св. Писанія Ветхаго Завѣта, „Православный Собесѣдникъ“, 1902 р., март.—Библей-

скіе переводы, див. „Энцикл. Словарь“ Брокгауза і Ефрона, півтом 6 ст. 672—696, 1892 р., тут і відповідна література.—*Хр. Пападопуло*: Творенія св. Іоанна Златоуста съ филологической стороны, „Христіанское Чтеніе“ 1895 р. вип. II ст. 411—421.

VII. Св. брати в Паннонії у князя Коцела.

Скільки саме часу пробули Костянтин та Мефодій на Моравах, джерела наші не подають однаково: в ЖК[15] читаємо: „40 мѣсяць (а рукопис Ватиканський дає: три лѣта) сътворь въ Моравѣ“, а в ЖМ[5]: „тремъ лѣтомъ ишедъшемъ, възвратистеся из Моравы“; Італійська Легенда в розділі 7, а за нею й Моравська розд. 6 час перебування св. братів на Моравах ростягують аж на $4^1/_2$ роки: „Manserunt ergo in Moravia annos quattuor et dimidium“; так само й в Читаних Минеях під 11 мая читаємо: „умедлиша тамо четыре лѣта и вящше“. Ця неоднаковість зазначення часу Моравської місії повстала в першу чергу від того, що всі ці джерела писані були пізніше, у той час, коли дрібніщі та докладніщі відомості про працю св. братів позабулися. Найдовший час перебування на Моравах подає ІталійськаЛегенда—$4^1/_2$ роки; певне це тому, що Легенда ця нічого не говорить про перебування св. братів у Коцела та в Венеції, і час рахує від Моравського посольства (середина 862 року) до прибуття братів до Риму (кінець 867 р.). ЖК[15] подає 40 місяців, цеб-то 3 роки й 4 місяці, — як бачимо — дата докладна, і сама докладність говорить уже про те, що автор спинявся над нею; ці 40 місяців — це час перебування св. братів тільки на Моравії, не рахуючи сюди часу, проведеного в Паннонії у Коцела та в Венеції; ЖМ[5] округлює ці 40 місяців на рівну цифру — 3 роки. Взагалі треба зазначити, що докладної хронології для історії Кирила й Мефодія не маємо. Орієнтаційною датою для нашого питання може бути час прибуття св. братів до Риму; як свідчить Італійська Легенда в 9 розділі, „за декільки днів до їх прибуття папа Миколай відій-

шов до Господа", а стрічав братів уже папа Адріян; Миколай помер 13 листопаду 867 р., Адріян вступив на престол 14 грудня 867 р.; виходить, що брати прибули до Риму в кінці 867 р. чи на початку 868 р.; час Моравського посольства припаде тоді на другу половину 862 року; час виходу св. братів з Моравії — кінець 866 або початок 867 року, — коли Ростислав горячково готувався до нової війни з німцями і коли йому було вже не до церковних справ. Звичайно, ці обчислення тільки приближні, бо, як не раз я зазначав, докладної хронології з життя св. братів не маємо.

Відправляючись з Костянтинополя на Моравію, св. брати не уявляли собі, скільки саме часу пробудуть вони на своїй новій праці; можна думати, що вони вибіралися на недовгий час, — бо ж не зробили всіх потрібних приготовань, не мали в місії й так їм потрібного єпископа. Зробивши найпотрібнішу місіонерську роботу, Костянтин з братом своїм кидають Моравію. Про це автор ЖМ[5] повідомляє так: „и трѣмъ лѣтомъ ишедъшемъ, възвратистеся из Моравы, ученикы научьша". Свідчення це можна розуміти так, ніби брати остаточно вернулися (але куди?) з Моравії з думкою більше не йти туди; в 11 розділі Італійської Легенди Мефодій говорить папі Адріяну: „коли ми вийшли з нашого дому на те служіння (Моравська місія), яке з Божою поміччу ми закінчили" (fecimus), — але це місце, можливо, не свідчить про остаточний вихід з Моравії, бо так дійсно міг сказати Мефодій в Римі по висвяченні учеників.

Основуючись на такому свідченні автора ЖМ[5], дехто з учених[1] твердить, ніби св. брати вернулися з Моравії до Царгороду; на мою думку, на таке припущення не маємо інших данних, крім зазначеного місця в ЖМ[5]; але в тому місці ЖМ почувається якийсь пропуск, а те ж ЖМ саме протиречить такому припущенню: Костянтин перед своєю смертю просить брата не кидати „ученья своєго", цеб-то Моравської місії. Думати, ніби брати верталися тепер зовсім із своєї Моравської місії, не маємо логічних підстав: хиба ж їхня праця була закінченою? На

1. Напр. *Франко*, ст. 231—234.

кого ж би св. брати полишили все те, що вони вже зробили в Моравії? Вернутися тепер з Моравії до Царгороду — то значило б спинитися в своїй величній праці напівдорозі, спинитися, не закругливши її ніякім кінцем.

Ось тепер власне й виявилась та дошкульна помилка, якої допустилися в Царгороді, виряджаючи Костянтина на Моравію, — нікого з братів не висвячено на єпископа, не післано й потім до них такого. Моравія не мала свого національного духовенства, і тому першим ділом св. братів було тут приготовити це духовенство. Костянтин зібрав учнів, заклав школу, і тепер учнів треба було святити на священників.

Отож думаю, що Костянтин не мав підстав уважати свою місію закінченою, і в цьому мене переконує свідоцтво ЖК[15], де читаємо: „40 же мѣсяць сътворь въ Моравѣ, иде святитъ ученикъ своихъ“. Оце була дійсна причина, чому солунські брати лишають на якийсь час Моравію: їм треба висвятити своїх учнів.

Але куди саме брати пішли з Моравії, головніщі джерела наші—ЖК та ЖМ—нічого не говорять; свідчення „Повісти временних літ“, ніби „Костянтинъ възвратився въспять и иде учитъ болгарьскаго языка (народа), а Мефодий оста въ Моравѣ“, не вияснює справи. Італійська Легенда розд. 7—8 не дає підстав думати, ніби брати вже на Моравах вирішили їхати до Риму, що папа ніби закликав їх до себе з Моравії.

Ясне одне: св. брати постановили, для закріплення своєї праці на Моравах, висвятити на священників своїх учнів. Але хтож їм це зробить? Звичайно німці відразу відпадали, як сторона ворожа. Була в першу чергу своя рідна церква, та церква, котра післала св. братів на працю серед моравського народу. Хоч далеко був Царгород, але до нього одного мав звертатися Костянтин, як посланець Візантійського імператора та патріярха, за висвяченням своїх учнів. Думаю, що перед відправленням братів в місію в Царгороді чи не була така умова: як приготовлять потрібне число учнів, брати привезуть їх до Царгороду на висвячення; тому може й єпископа поки що не післано в місію.

Докладної дороги, кудою саме наші місіонери пішли з Моравії на Царгород, щоби висвятити учнів своїх, не

знаємо. Я припускаю, що Костянтин хотів попрацювати ще й в Паннонії, куди певне не раз закликав його князь паннонський Коцел. Коцел був ставлеником Ростислава, був з ним в близьких стосунках , і так само мріяв про заснування в Паннонії своєї національної церкви. ЖК[15], що єдине росповідає про побут св. братів у Коцела, мало говорить про те, як вони прийшли до Паннонії, — воно свідчить просто, що „прѣятъ же и (їх) идущь Коцелъ, кънязь Панноньскый", цеб-то що Коцел запросив їх до себе з дороги. Але треба думати, що св. брати прибули в Паннонію власне тому, що їх запросив туди князь Коцел; та не треба забувати й того, що пряма стара римська дорога з Моравії до Царгороду йшла таки через Паннонію.[1]

Християнство в Паннонії[2] заведено ще з апостольського часу, — заснував його тут апостол з 70-ти, Андроник, товариш і родич апостола Павла; він був першим єпископом Паннонії, тому церква Паннонська вважалася за рівноапостольську. Церковною столицею було славне місто Срем або Сирміум, Σέρμιον, Syrmium, пізніше й тепер Митровиця; разом з західними слов'янськими землями Паннонія складала так звану скифську митрополію. Від найдавнішого часу ця скифська митрополія належала до екзархату грецького, з столицею в Гераклеї; пізніше вона належала до патріярхату солунського. Але Паннонія все була виставлена на безнастанні напади то германців, то різних східних кочовників, тому й християнство не могло тут закріпитися, хоч зовсім не виводилося. На першому вселенському соборі був присутнім і єпископ Паннонський. Пізніше в Паннонії жили готи-аріяне. Але гунни, а потім авари зовсім вже прибили паннонське християнство, яке відродилося тут тільки під кінець VIII віку. Року 796 Пипин на голову побив аварів і віддав Паннонію під церковний догляд архієпископу Зальцбургському; року 803 Каролъ Великий підтвердив це роспорядження свого сина. Відома „Historia conversionis Carantanorum" 871—873 р. докладно росповідає, як Паннонія попала під опіку зальцбургського архієпископа; ще в 798 р. Каролъ наказав

1. K. Potkański, ст. 35—36.
2. Див. про це вище на ст. 156—157, 159—160.

архієп. Арно відправитися в слов'янську землю і проповідувати там слово Боже, що той пізніще й зробив: „прибувши в слов'янську землю, він святив церкви, ставив священників і навчав нарід проповіддю". Єсть відомість, ніби й давніше, ще єпископ Вергілій (767—785) проповідував в Паннонії.[1]

Батько Коцелів, князь Привина був уже охрещений і р. 850-го піддав паннонську церкву зальцбургському архієпископу, котрий рядив в Паннонії, — святив церкви та ставив священників. Те саме було й за Коцела, — зальцбургське духовенство роспоряджалося в Паннонії, як хотіло, а в столиці паннонській, в Блатнім граді чи Мосбурзі[2] постійно жив архипресвітер. Князь Коцел (861 — 874) був в повній залежності від Людовика Німецького, і тому часто змушений був робити все те, що йому наказували німці. Але він був ставлеником Ростислава і певне добре знав мрії того про незалежність, та й сам поділяв їх. Коцел брав участь в Моравському посольстві і так само мріяв про незалежну слов'янську церкву. Але коли р. 864-го Ростислав утратив свою незалежність, то гірше стало й Коцелові: зальцбургське духовенство знову рядило в Паннонії, як у себе вдома. Так, знаємо, що в 865 р. архієпископ зальцбургський Адальвін гостив у Коцела в Мосбурзі на Різдво і святив там церкву на честь первомученика Стефана. Року 866-го той таки архієпископ знову святить церкву в Паннонії.

Але в тім самім 866 році Ростислав скинув з себе ярмо і перестав платити данину німцям; певне, гнано в той час з Моравії й німецьке духовенство, — і чи не тому поспішали тоді св. брати висвятити місцеве священство на заміну німецького. Поліпшення загального становища відбилося й на Коцелі, і він сміло запросив св. братів до себе на місіонерську працю.

З головних джерел тільки ЖК росповідає про побут св. братів у Коцела, але росповідає дуже коротко. „Про-

---

1. Бильбасов, II. 76—77.

2. Як каже П. Шафарик, Коцелова столиця знаходилася коло місця, де річка Сала впадає в озеро Блатно, коло теперішнього Салавара, див. „Чтенія" московські 1860 р. кн. IV ст. 37.

бувши в Моравії 40 місяців — читаємо тут в 15 розділі — пішов Костянтин святити своїх учнів. Як вони йшли, прийняв їх Коцел, князь паннонський; він дуже полюбив слов'янські книжки, навчися їх, і дав до 50 учнів, щоб училися цих книжок". Скільки пробув Костянтин в Паннонії, не знаємо, але мусів пробути довший час, коли Коцел дав йому аж 50 учнів в науку; певне, пробув він тут десь коло року (866 — 867). Як свідчить ЖК[15], Коцел дуже полюбив слов'янські книжки і сам почав вчитися читати їх; дальші події показали, що Коцел дійсно закохався в слов'янськім Богослуженні і бажав запровадити його в церквах свого краю. Певне, праця св. братів в Паннонії була тею самою, що і в Моравії, — вони готовили учнів, щоб закласти національне священство, заводили слов'янське Богослуження і займалися проповіддю основ християнства. „Успіння Кирила", що написане головно по ЖК, так росповідає про побут Костянтина в Паннонії: „И шедъ в Панноніо, и ту приятъ его Коцѣлъ, князь лѣшкый; и потомъ пріятъ той 50 ученикъ, и научивъ ихъ православнѣй вѣрѣ и словенскымъ книгамъ, и многы єретикы ту обрѣтъ и єреси ихъ посрами и обличи" [1].

Щоби Костянтин займався в Паннонії перекладами на слов'янську мову, на це в джерелах не знаходимо ніяких вказівок. Я відкидаю таку можливість (її боронив Шафарик) хоча б з таких міркувань: а. Костянтин зайшов до Паннонії тільки проїздом, покінчивши свою працю в Моравії, а то значить, покінчивши й перші найнеобхідніші переклади, які він мав подати тепер на благословення. б. Вносити до своїх готових перекладів паннонізми Костянтин не мав потреби; звичайно, спинившися в Паннонії Костянтин міг ще підправляти окремі місця своеї праці, але ці поправки скоріше були загального характеру, і напевне не було їх багато, бо для роботи такої було вже запізно. в. Не забуваймо до того, що сам палеографічний характер давнього писання не давав змоги авторові робити поправок якогось більшого розміру. [2]

---

1. Можливо, що це натяк на пилатиків та на триязичну єресь.

2. Докладніще про все це див. в IV томі цеї праці.

Пробувши св. брати певний час у Коцела й виконавши апостольську працю, вирушають далі на Царгород, порішивши їхати до дому морем. Коцел відпустив місіонерів з великою честю і провів їх далі. Хотів Коцел добре відплатити Костянтинові, але той своїм звичаєм нічого не прийняв, — просив тільки відпустити йому полонених, яким дає він волю. Цікаво, що автор ЖК[15] нагороду князів Ростислава та Коцела, а також число випущених видних полонених об'єднує в одну подію: „Не взятъ же ни отъ Растислава ни отъ Коцела ни злата, ни сребра, ни иноя вещи, положь євангельское слово и без пищя, но точію плѣньникъ испрошь отъ обою, 9 сотъ отъпусти ихъ". Це твердження ясно свідчить, що перебування в Паннонії — то продовження Моравської місії, тому про подарки Ростислава оповідається разом з подарками Коцела. Що це були за полонені числом аж 900, яких випустив Костянтин? Малишевський подає, що то були болгаре, котрі перед тим знаходилися в союзі з німцями [1]; але на таке припущення не маємо підстав, — чи не ближче до правди свідчення „Успіння Кирила", в якім читаємо: „Философъ же испроси от князя плѣненыихъ христіанъ 200 душь, и свободи ихъ". Головно ходило про християн, і їх Костянтин міг знайти, особливо у Ростислава; могли це бути не тільки слов'яне (їх аж 900 охрещених чи знайшов би Костянтин), а й інші народи. А число 900 може дійсно збільшене,—„Успіння" дає тільки 200.

Одна Хорватська хроніка веде св. братів з Паннонії до Хорватії, де вони хрестять хорватського князя Будимира й проповідують християнство. Хорвати охрестилися ще в 638 р. і в них заведено латинське Богослуження; але, звичайно, християнство ширилося помалу, і праці апостольської лишалося тут досить і надалі. Трудно сказати, чи відповідає правді свідчення цеї старої Хорватської хроники; але воно цікаве, як давній переказ про працю св. братів і серед цього народу. Брати вирішили їхати додому морем, тому могли дійсно проходити через Хорватію, — і може це вони тут перші заснували слов'янське Богослуження замість латинського, яке там панувало.

---

1. „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 531, 544.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[15]; ЖМ[5-6]; „Успіння Кирила"; Легенди: Італійська 7 і Моравська 6.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов* в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 341, 347—348.—*Бильбасов* II ст. 30, 76, 77, 84—85, 91, 188, 189.—*Небосклонов* 56, 62, 58—59: 74, 75—76, 101.—*Воронов* 56.—*Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 530—531, 531, 539, 544. — *Ѳ. Успенскій*: Первыя славянскія монархіи 55. — *Ks. Czajkowski*, „Przegl. Powszech" т. 80 ст. 186—196. — *Pastrnek* 72[65]. — *Polkański* 33, 35—38, 41, 70—73. — *Франко*: св. Климент ст. 231—234.

VIII. Диспут Костянтина з триязичниками в Венеції.

Дорога до Царгороду суходолом була в той час небезпечною, і Костянтин з братом вирішили везти своїх учнів з Моравії до Царгороду морем. Для цього найкраще було їхати до Венеції, а звідти були постійні регулярні зносини з Візантією; сама Венеція на той час знаходилась в певній залежності від Візантії, хоч і рядили нею самостійні дожі. Оце й привело Костянтина з учнями до Італійського міста Венеції.

Є. Голубинський, а за ним і Ів. Малишевський виставили теорію, ниби св. брати ще в Моравії вирішили везти своїх учнів на висвячення до Венеції, до тамошнього митрополита Віталіса Партиципаццо. Граденська або Граденсько-Венеціянська патріярхія чи митрополія склалася, виділившись з Аквілейської архієпископії. Коло 568 р. аквілейський архієпископ, під загрозою нападу ворогів, переніс свою катедру з Аквилеї в Градо, місто на острові в 15 верстах від Аквілеї; Градо належав тоді до Грецької імперії. В 628 році аквілейський патріярхат поділився, бо архієпископ переніс свою столицю назад до Аквілеї, але за ним не пішли єпископи венетських островів та істрійські,—вони відділилися, і, за згодою грецького равенського екзархату, вибрали собі окремого митрополита. До складу Граденсько-Венеціянської митрополії чи патріярхату входила також і частина приадріятицьких слов'янських зе-

мель. Ця єпархія з італійських була найближчою до Моравії та Паннонії [1]. Ось до цеї Граденсько-Венеціянської митрополії, до міста Венеції, каже Малишевський [2], і повезли св. брати своїх учнів на висвячення.

Але трудно погодитися з таким припущенням через те, що ані Паннонія, ані Моравія ніколи до Венеціянської митрополії не належали, а тому сподівання висвятити учнів тут було б зовсім безпідставним та даремним, бо ж Венеціянський митрополит не мав на те ніякого каноничного права. Та й на що було їм шукати цього висвячення поза тею церквою, що благословила їх на працю серед моравського народу? Звідки могли вони рахувати на успіх серед цих триязичників? Та й мудрий Ростислав не погодився б на перше висвячення в Венеції, коли він послав посольство за цим до Царгороду,—то був би крок не політичний.

Патріярхом (митрополитом) граденсько-венеціянським був тоді Віталіс Патрициппаццо (помер в 873 р.). Прибувши до Венеції, св. брати побували в митрополита, і росповіли йому свою справу. Віталіс зацікавився їхньою працею, зацікавилися нею й інші духовні. У той час в Венеції, здається, якраз відбувався якийсь місцевий собор, а тому в місті було багато найріжнішого духовенства. Все воно дуже зацікавилося справою заложення національної слов'янської церкви, а особливо уведенням „варварської“ мови до Богослуження. Більшість цього латинського духовенства були триязичниками, які не похваляли праці й ідей Костянтинових. Митрополит дозволив Костянтину явитися на собор і тут пояснити й боронити свою небувалу новину.

Автор ЖК присвячує цілий 16 розділ докладному опису тих доказів, якими Костянтин побивав пилатників, що виступали проти Богослуження живою мовою. Розділ цей надзвичайно цікавий та цінний,—він подає нам усі докази, якими в IX віці боронили заведення живої мови до Богослуження. Я подам тут в перекладі цілий цей розділ з ЖК, як найкращий матеріял для характеристики думок

---

1. „ТрКДКАк“ 1885 р. т. II, ст. 196.
2. Там само, ст. 529—530.

та ідей Костянтинових в справі Богослуження живою мовою.

„Коли Костянтин був у Венеції, зібралися для боротьби з ним єпископи, попи та черці, немов ворония на сокола, — так образово роспочинає своє оповідання автор ЖК[16]. „І підняли вони триязичну єресь, питаючи: Скажи-но нам, чоловіче, як же це ти написав тепер книги для слов'ян і навчаєш по них, бо ж книг тих ніхто до того не писав— ані апостоли, ані папа Римський, ані Григорій Богослов, ні Єроним, ні Августин?[1] Ми знаємо лише три мові, якими можна в книгах славити Бога: єврейська, грецька й латинська".

Так роспочали ці „ворони-пилатники" триязичну прю. Костянтин завзято боронився й гаряче відповідав їм; свою відповідь роспочав він перше логічними доводами: „Та чи ж Бог не посилає дощу рівно на всіх? Чи може сонце також не сяє усім? Матв. V. 45. І чи не однаково дишемо всі ми повітрям? І як ви не стидаєтеся признавати тільки три мові, наказуючи всім іншим мовам та племенам бути сліпими й глухими? Скажіть мені, — чи ви хочете зробити Бога немічним, що не може цього (слов'янських книг) дати, або заздрим, ніби не бажає (те зробити)?"

Це був сильний богословсько-логічний доказ, дуже добрий для початку. По цьому Костянтин подає доказ історичний: „А ми ж знаємо багато народів, що мають книжки, і славлять Бога кожний своєю рідною мовою; відомі ось ці: вірмени, перси, авазги (абхазці), івери (грузини), сугди (сурожане в Криму, з містом Судак), готи, обри (авари), турки, хазари, араби, єгіптяне, сури (сирійці) і багато інших". Це дуже цікавий спис тих народів, що в IX в. мали Богослуження живою мовою[2]; про переклади вірменський, грузинський, готський, арабський, єгіпетський та

---

1. Св. Єроним (329 — 420), родом з Далмації, може слов'янин з походження, відомий перекладчик св. Письма на латинську мову. Св. Августин, отець західної церкви, поділив св. Письмо на щоденні читання в церкві на цілий рік; помер в 430 р.

2. Акад. А. Соболевський в цім спискові замість сури дає руссы, але приняти таке читання нема підстав. Див. „Университетскія Извѣстія", Київ, 1885 р., кн. 9, ст. 301.

сирійський я вже говорив; але виявляється, що були якісь переклади (ближче ми їх не знаємо) у авазгів (абхазців на Кавказі), сугдів в Криму, аварів, турок і хазар. Що до перекладів хазарських, то чи не були це ті „руські" переклади, що їх бачив Костянтин під час своєї Хазарської місії в Херсонесі? Костянтин міг звати хазарами не тільки дійсних хазар, але й їх підданців слов'ян; ми вже бачили, що т. зв. Хазарська місія в дійсності може була місія слов'янська. Принявши тут „хазарські" переклади за слов'янські, ми мали б в цьому давньому спискові народів, що славлять Бога живою мовою, також і слов'ян східних, головно киян. Переклади сугдів (сурожан) Костянтин міг бачити в Криму під час своєї Хазарської місії,[1] там же міг чути й готське Богослуження (міг його чути й недалеко коло Олимпу, де жило трохи готів); з арабськими перекладами міг познайомитися під час своєї Сарацинської місії.

По цих доказах Костянтин переходить до св. Письма, і подає довгу низку цитат, які доводять, що св. Письмо не тільки не забороняє Богослуження живою мовою, а навпаки — пропонує його, як необхідний засіб поширення правди Божої. Всі ці цитати, які приводить Костянтин, подаю тут в перекладі; вони цікаві нам як матеріял, що ним уже в IX віці боронили проти пилатників вживання живої мови в Богослуженні.

„Коли не хочете переконатися від цього (вищеподаних логічно-історичних доказів), то пізнайте Суддю з св. Письма", каже Костянтин і починає з Псавтиря. „Давид виголошує, кажучи: Співайте Господеві, у с я[2] земле, співайте Господеві пісню н о в у", Псалом 95[1]; і знову: „Славте Господа, у с я земле, співайте, веселіться і грайте", Пс. 97[4]; і вдруге: У с я земля нехай поклониться Тобі й співає Тобі, і нехай виспівує ім'я твоє, Вишній", Пс. 65[4];

---

1. Сугдейська чи Сурожська єпархія з містом Сугдей, пізніще Солдай чи Судак, знаходилася в Криму; припускають, що ця єпархія заснована ще в IV віці, але історичні данні про неї роспочинаються тільки з VIII віку. Пізніще єпархія Сугдейська злилася з Фульською в одну Сугдео-фульську.

2. Як тут, так і далі підкреслення в текстах наше. Зазначення джерела і віршів також наше.

і ще: „Хваліте Бога, всі народи, і величайте його, всі люде," Пс. 116[1], і: „Усе, що дише, нехай хвалить Господа", Пс. 150[6].

По цьому Костянтин переходить до цитат з Євангелії: „А хто приняв Його, тим дав Він можність дітьми Божими бути", Іоан 1[12]; і той знову: „Не за цих тільки молю, але й за тих, що увірують в Мене через слова їхні, щоби всі були одно, як і Ти, Отче, в Мені і Я в Тобі", Іоан 17[20—21]. А Матвій говорить: „Дано Мені всю владу на небі й на землі; ідіть же, навчайте всі народи, хрестячи їх у ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх зберегати все, що Я вам наказав; а Я з вами повсякденно до кінця віку, амінь", 28[18—20]. І знову Марко: „Ідіть по всьому світові, і проповідуйте Євангелію всім людям; хто увірує й охреститься, той спасений буде, а хто не повірить, той буде засуджений; а знаки тим, хто увірує, такі будуть: моїм іменем виганятимуть бісів і говоритимуть новими мовами", 16[15—17].

Бачив Костянтин, що його слухачі, запеклі триязичники, не дуже слухали його переконань. І слово Философа стало грізним, він перетворився ніби в старозавітного пророка і не побоявся кинути цілому триязичному соборові ось ці гострі слова: „Говорить (св. Письмо) ще й про вас, законовчителів: „Горе вам, письменники та фарисеї, лицеміри, що заступаєте царство Боже людям: ви й самі не входите, і не пускаєте тих, що хотять увійти", Мт.23[13]. І ще: „Горе вам, письменники, що взяли ключа розуміння (захопили дорогу до правди): і самі не входйте, і тих, що хотять увійти, не пускаєте", Лука 11[52].

В кінці Костянтин нагадує соборові найважніще місце з Письма Святого про необхідність вживання в церкві живої мови: з І листа апостола народів Павла до Коринфян, розділ XIV, і подає дуже довгу цитату (5-40). Наводжу цілу цитату в перекладі. „Павло каже до Коринфян: „5: Я хочу, щоб усі ви говорили народніми мовами[1], а особливо, щоб пророкували[2]; бо той більший, хто про-

---

1. Γλώσσαις, linguis, языкы, цеб-то людовою мовою. Апостол наказує вживати в церкві такої мови, щоб її розуміли вірні.

2. Προφητεύητε, prophetare.

рокує, ніж той хто говорить чужими мовами[1], як що він не роз'яснює, щоб і церква навчилася. 6: А тепер, браття, коли прийду до вас і говоритиму чужими мовами,[1] то яку користь принесу вам, коли не говоритиму вам відкриттям, або знанням, або пророцтвом, або наукою? 7: Бо ж і бездушне, що подає голос,— чи сопілка, чи гуслі, коли не подасть голосом ріжноти, як зрозуміти тоді пискання чи гудіння? 8: І коли навіть труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? 9: Так само й ви, коли почнете говорити незрозумілою мовою,[1] то як же довідаються, про що ви говорите? Ви говоритимете на вітер. 10: Багато в світі ріжних мов, і кожна з них має свої звуки. 11: Коли я не знаю значіння слова, то я буду чужинцем тому, хто говорить до мене, і він мені стане теж чужинцем. 12: Так само й ви, коли дбаєте за духовне, то просіть, щоб збагатіти ними на науку вірних. 13: Отож, хто говорить чужою мовою,[1] нехай молиться, щоби міг вияснювати. 14: Бо коли я молюся незрозумілою мовою,[1] то хоч дух мій і молиться, про те ж розум мій остається без плода. 15: Що ж почати? Буду молитися духом, буду молитися й розумом, заспіваю духом, заспіваю й розумом. 16: Коли ти благословлятимеш духом[2], то як скаже простолюдин[3] „амінь" на твоє прохання, коли він не відає, про що ти говориш? 17: Ти добре вихваляєш, але другий не навчається. 18: Дякую Богові мойому,— я говорю народніми мовами[1] більше від вас усіх. 19: Але в церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних і для інших, а ніж силу слів незрозумілою мовою.[4] 20: Браття, не будьте дітьми на

---

1. Γλώσσαις, linguis, языкы.

2. Цеб-то: розуміючи тільки сам.

3. В слов'янськім тексті „исполняяй мѣсто неразумнаго", в грецькім τοῦ ἰδιώτου, цеб-то туземця; так звали вчені греки місцевих поселян з інородців, котрими володіли, а пізніще над котрими стояли вище своєю освітою. Див. Малишевський, „ТРКДАк" 1885 р. т II, ст. 206.

4. Єпископ Никанор в праці своїй: „Общедоступное объясненіе перваго посланія св. ап. Павла къ Коринѳянамъ" вип. VII, Казань, 1892 р. ст. 102. в поясненні на це місце, пише: „Ап. Павелъ научаетъ молиться не на чуждомъ языкѣ, а на понятномъ для всѣхъ, такъ какъ въ противномъ случаѣ и самъ молящійся не участвуетъ

розум: майте злобу як діти, але розумом будьте досконалі. 21: В Законі написано: „Говоритиму Я до цих людей ріжними мовами й ріжними устами, але й тоді не послухають мене“, говорить Господь. 22: Ось через те чужі мови[1] не існують на ознаку (для привернення) вірним, але невірним, а проповідь (пророцтво) не для невірних, але для вірних. 23: А коли зійдеться вся церква докупи, і всі почнуть говорити чужими мовами[1] і зайде хтось невчений або невірний, то чи не скажуть такі, що ви дурієте? 24: А коли всі проповідують (пророчествуютъ), і зайде хто невчений або невірний, то всі будуть його переконувати і всі його будуть розсуджувати; 25: і тайни серця його виявляться, і так, упавши він ниць, поклониться Богові, визнаючи, що направду з вами Бог. 26: Що ж почати, браття? Коли ви сходитеся, і кожний з вас має псальму, науку, відкриття, чужу мову,[1] вияснення,— нехай усе буде на збудування (на науку). 27: Коли хто говорить чужою мовою,[1] (говоріть) по двоє, або найбільше по троє й по черзі, а один нехай пояснює. 28: А коли не буде перекладчика, нехай мовчить у церкві; собі нехай говорять та Богові. 29: А проповідники (пророци) нехай говорять по двоє-по троє, а інші нехай поясняють. 30: А коли відкриється що іншому, хто сидів, перший нехай замовкне. 31: Можете по одому всі проповідувати, щоб усі повчилися і щоби всі утішилися. 32: І духи проповідницькі коряться проповідникам. 33: Бо ж Бог не для безладу, але для спокою, як то по всіх церквах у вірних (святих). 34: Жінки ваші у церквах нехай мовчать; їм невільно говорити, але нехай коряться, як і Закон наказує. 35: А коли хотять чогось навчитися, нехай питаються в себе вдома чоловіків; бо сором жінці говорити в церкві. 36: Чи від вас слово Боже вийшло? чи у вас одних воно знайшлося? 37. Коли хто хоче стати проповідником (пророком) або духовним, нехай зрозуміє, що те, про що пишу вам, то заповіти Господні.

всею душею своею въ молитвѣ, а только лишь отчасти, а другіе (малосвѣдующіе міряне) и вовсе не могутъ принимать участія, потому что они не могутъ даже откликнуться на возгласъ молитвы краткимъ молитвеннымъ: аминь, т. е. истинно, да будетъ“.

1. Γλώσσαις, linguis, языкы.

38: А хто не зрозуміє, нехай не розуміє. 39: Отож, браття, пильнуйте проповідувати, але не забороняйте говорити й народніми мовами.[1] 40: Нехай усе робиться побожно та доладу".

І в самому кінці додає Костянтин ще цитату з листа ап. Павла до Филипіян II: „І нехай кожний нарід визнає, що Господь Ісус Христос на славу Богу Отцю. Амінь". Так закінчив Костянтин свою славну оборону живої мови в Богослуженні.

Чи переконав він триязичників, тих пилатників, що повставали на слов'янське Богослуження? Певне—не переконав, бо проти Богослуження живою мовою найчастіше виступають люде не з релігійних переконань, але з переконань політичних. Богослуження живою мовою мало відродити слов'янський нарід до самостійного життя, а чи ж то було на користь латинникам, що сильно хорували на триязичну єресь, і кривим оком поглядали на слов'ян?

„Цими словами—кінчає автор ЖК свій опис венеціянського диспуту—і іншими більшими засоромив їх Костянтин і пішов, покинувши їх". Пішов з важкою душею, ще зайвий раз пересвідчившися, що не можна переконати тих, які на диспут про потребу живої мови в Богослуженні приходять з наперед узятим упертим рішенням; таких темних пилатників нічим не переконаєш,—ні доказами чистого розуму, ни доказами з св. Письма; для них раз набута звичка більша від користи для самої церкви...

Так Костянтин боронив слов'янські переклади та слов'янське Богослуження перед західним світом. Автор ЖК[16] зазначає, що він привів тільки частину Костянтинових доказів, а що той говорів на соборі й інші більші докази. Дійсно, св. Письмо має надзвичайно багато місць, які вимагають молитися всіма мовами, які освячують усі мови світа для церковного вжитку. Крім тих цитат, які зазначив Костянтин, можна б ще вказати, напр., хоча б такі: Діяння II. 4-11, X. 44-46, XIX. 6; лист до Колосян I. 23; Апокалипсис V. 9-10, VII. 9-10, X. 11, XIV. 6; лист I до Коринфян розділи XII-XIII; з Стараго Завіту: Ісаія II. 3, IX. 3-4; XI. 9-10, Іез. XVII. 23; Псалмом 71[11] і т. п. Про це ж говорить і відома наука апостола Павла до Колосян 3[11], що в церкві „нема ані паганина, ні жида, ані обрізання

ї необрізання, ані варвара, ні скифа, ані невільника чи вільного, але все і у всьому Христос" — в цій науці „заключалась и мысль о правѣ всѣхъ народовъ имѣть слово Божіе и Богослуженіе на своемъ языкѣ"[1]. Отці церкви також часто зазначають, що в старі віки правили Богослуження ріжними мовами, напр. Іриней I. 10, Августин на Пс. 44[24], Василий Великий і інші.

Звідки автор ЖК міг так докладно знати про все те, що говорилося на венеціянськім диспуті? Я такої думки, що Костянтин сам описав цей диспут, описав його на науку своїм учням; та й взагалі в той час була велика потреба в такому творі, де були б зібрані докази проти триязичної єресі; такий твір і склав Костянтин.

Борючись Костянтин з триязичниками, мусів він скласти й якусь статтю проти них; потреба в такім творі була дуже великою, бо ж пилатники постійно допікали і св. братам, і їх учням, що вони правлять Служби не на святій мові. Я припускаю, що автор ЖК свій довгий 16 розділ: диспут з триязичниками в Венеції, власне і взяв з цього твору Костянтинового, що не дійшов до нашого часу. Та й звідки б автору ЖК було знати, що саме говорилося проти триязичників в Венеції, коли б не мав він готового твору Костянтинового? Коли ми допускаємо, що диспути проти невірних, напр. під час т. зв. Хазарської місії, брав автор ЖК з власного твору Костянтинового, то те саме мусимо допустити й для диспуту з пилатниками в Венеції. Цеб-то: Костянтин не тільки усним словом боронив свою ідею про живу мову в Богослуженні, але й писав в оборону її. Цікаво, що папа Іоан VIII в своїм листі до князя Святополка 880 р., дозволяючи слов'янське Богослуження, на оправдання того вживає тих саме доказів, яких вживав Костянтин на диспуті в Венеції; припускаю, що з писаного Костянтинового твору про триязичників покористувався й Мефодій, боронячи слов'янське Богослуження на суді в Римі в 880 р., а його докази повторив коротко й папа в листі[2].

---

1. *Ів. Малишевський*, „ТрКДАк" 1885 р. т. II, ст. 383.

2. Докладно про це росповідаю в II томі цеї праці.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[16].

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* II ст. 189—190.—*Небосклоновъ* 76.—*Вороновъ* 99. — *Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 196, 206, 383, 529—533.—*А. Будиловичъ*: Нѣсколько мыслей ....82.—*Первольфъ* в „Меѳ. Юбил. Сборн." 16.—„ЖМНПр" 1896 р. т. 305, май, 182.—*Pastrnek* 80—83.—*Potkański* 39—40, 60—61.—*Ѳ. Успенскій* 1885 р. ст. 55.—*Е. Голубинскій*, в „Прибавленіяхъ" 1885 р. т. III ч. 36 ст. 181 — 184, 186 — 188. — *Н. Серебренниковъ:* Отношеніе св. Кирилла... „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Пр." 1885 р. кн. X ст. 333.

IX. Св. брати в Римі.

1. Що привело святих братів до Риму.

В половині IX віку, коли жили й працювали св. брати Костянтин та Мефодій, формального поділу церков на західну та східну ще не було. Правда, цей поділ уже тоді виразно назрівав: інтереси патріярхів римського та візантійського ставали такими ріжними, що вони мусіли поглибити й ті обрядові ріжниці, які з найдавнішого часу ділили ці дві церкві. Доки сама імперія не поділилася різко на дві половині, західну та східну, доти й церква християнська оставалася одною, православною. Але з часом Візантія втратила свою західну частину політично, а це привело й до того, що від єдиної християнської церкви відірвалася її західна частина, від чотирох патріярхатів відірвався один—римський.

В IX віці хоч і були вже великі ріжниці в західній церкві супроти східної, проте ріжниці ці були переважно обрядового характеру, які ще не давали приводу до розриву церков. Більш небезпечним було те, що один з п'яти незалежних християнських патріярхатів, патріярхат римський почав уже занадто реально реалізувати свою давню науку про духове першенство над усіма іншими чотирма патріярхатами. Візантія, котра ще так недавно панувала й над усім заходом, не могла, звичайно, помиритися з такими перебільшеними домаганнями римської церкви. Східна половина церкви перевищала західну своєю дійсно висо-

кою культурою та своєю політичною силою; але з бігом часу сила ця почала слабнути, в той час як церква західна крок за кроком усе зростала та міцніщала. Дві ці частині одної церкви таким чином мусіли роспочати вперту боротьбу, боротьбу тільки за владу та за панування над іншими патріярхатами та новими церквами.

Половина IX віку як раз була часом першої, але завзятої боротьби цих двох церков за панування в церкві. На чолі церков стояли геніяльні патріярхи: Фотій на сході, Миколай I на заході. Ці люде великої волі силою самих обставин мусили счіпитися в боротьбі за владу.

Папа Миколай I (858—помер 13 листопаду 867 року) був людиною залізної волі та великого розуму; авторитет та реальну владу римського папи він поставив так високо, що перед ним дріжали могучі світські володарі; не дурно ж католицька історія назвала цього папу Великим. Миколай I виявив таке завзяте поривання до всесвітнього першенства, якого перед тим ще не знала римська церква. З другого боку, патріярх Фотій, великий учений свого часу, муж геніяльних здібностей і так само залізної волі, прилюдно й сміло вказав Римові його правдиве місце. Боротьба мусіла роспочатися на смерть, і вона роспочалася.

Яблоком роздору в першу чергу стали слов'янські землі. Незміримо великі, вони особливо з IX віку притягли до себе увагу обох церков. Слов'яне потроху входили в силу, засновували перші свої держави й почали горнутися до християнства. І Візантія, і Рим наперебій почали захоплювати слов'янські землі під свою церковну владу, — бо ця влада приносила великі матеріяльні прибутки, — і власне це й довело їх до відкритої й запеклої боротьби.

В самім Царгороді не було спокою. Боротьба ігнатіян з фотіянами поглиблювалася, а то особливо тому, що папа Миколай уміло допомагав ворогам Фотія. Користаючи з цеї боротьби, папа поводився, як верховний суддя всеї церкви. Поглиблення суперечки роспочалось особливо з того, що Миколай потребував від Візантії вернути йому Іллірійські єпархії з Солунською митрополією, бо в давню давнину вони ніби належали Римові. Звичайно, Фотій цього сумнівного домагання не виконав. Тоді папа скликав в квітні 863 р. собор у Римі, який осудив

Фотія та його прихильників: собор навіть скинув Фотія з патріяршества й відлучив його від церкви; те саме зроблено й зо всіма приклонниками Фотія. Законним патріярхом признано щирого римського прихильника — Ігнатія.

Візантія не осталася в боргу на таке втручання до її внутрішніх справ. В 864 р., у відповідь на постанову римського собору, імператор Михаїл післав папі Миколаю різкого лайливого листа, на що папа відповів тим самим. По цьому зносини між Візантією та Римом припинилися, а противники почали шкодити один одному чим тільки могли. У цей час, десь в кінці 864 чи на початку 865 р., охрестився болгарський цар Борис і просив собі церковної ієрархії від Візантії; Візантія не встигла своєчасно задовольнити Борисового прохання, і тому той в 866 р. просить того самого вже від папи. Папа поспішив послати до Болгарії двох єпископів з духовенством, а воно й почало вже занадто завзято хазяйнувати тут по-свойому: грецьких священників силою виганяли, ніби за те, що вони жонаті, почали викорінювати й ту духовну науку, яку тут завели греки, та заводити свою: навчали Символу віри з filioque; відкидали миропомазання, зроблене священниками, і тому робили його вдруге; наказували постити в суботу і т. п.

Святкуючи перемогу, папа Миколай послав своїх послів до Царгороду,—вони везли листи імператору, регентам, патріярху Фотію та всім митрополитам і єпископам. Папа кликав Фотія з Ігнатієм до себе на суд, а від імператора вимагав уневажнити свого зневажливого листа. Ці листи папські, писані занадто роздратованою рукою, підлили тільки масла в огонь. З приказу імператора папське посольство зустрів пограничний воєвода Хведір і вернув його назад, заявивши: Imperator noster vos necessarios iam non habet...

У відповідь на таку поведінку папи Миколая патріярх Фотій в 866 р. розіслав до всіх східних ієрархів свого відомого пастирського листа, в котрому докладно та гаряче описав усі ті блуди, яких допускалася латинська церква; разом з тим Фотій закликав усіх на собор до Костянтинополя. Собор зібрався в травні 867 р.; він дуже докладно переглянув усі обрядові та догматичні новини за-

хідної церкви й осудив їх, а самого папу Миколу відлучив від церкви й прокляв... Це, властиво, був уже початок поділу єдиної церкви на дві частині, а разом з тим це було знищення всеї попередньої праці папи Миколая.

Цікаво б знати, якої ж лінії в цей час трималися наші моравські апостоли; на жаль, усі джерела вперто мовчать про це. Але єсть підстави думати, що св. брати в цій завзятій боротьбі не брали жадної участи. Їм, приклонникам чистої апостольської праці та прихильникам тихого манастирського життя, певне була немилою ця запекла сварка двох церков, що викликана була тільки боротьбою за владу. Але знаємо, що Костянтин аж до смерти своєї оставався щирим приятелем Фотія, а Мефодій пізніще вів боротьбу за чистоту православної віри проти латинських новин; це дає підставу думати, що приклонниками Риму вони ніколи не були, що увесь час вони лишалися правдивими греками по вірі. Як же тоді попали вони до Риму? Що привело їх шукати підпертя для своєї праці у чужого їм папи Миколая?

Попрацювавши св. брати більше трох років на Моравах, мусіли заокруглювати свою працю, мусіли довести її до якогось остаточного кінця. В першу чергу треба було висвятити на священників своїх учнів, і тим покласти початок національному моравському духовенству, котре заміняло б св. братів на їх праці. Це була головна їхня журба, та це був і природній вінець для їхньої попередньої праці. Крім цього, мусіли думати св. брати й про благословення своїх перекладів авторитетною церковною владою, цеб-то патріярхом царгородським; це благословення потрібне було особливо через нападки триязичників-німців, котрі все могли посилатися на те, що переклади Костянтинові не мають авторитетного затвердження. Міг і сам князь Ростислав нагадувати св. братам, що час іде, а обіцяної в Візантії окремої ієрархії в Моравії нема; міг Ростислав і наглити св. братів, аби поспішали з цею справою, щоби їхали до Царгороду, висвятили там своїх учнів, щоби добули благословення на свої переклади та привезли єпископа. Певне, не раз заходила поміж ними розмова про всі ці невідкладні справи, може не раз вказувалася й інша дорога для отримання всього цього.

В році 866-м, як знаємо, цар болгарський Борис, незадоволений тим, що Візантія воловодила справу й не давала йому осібної церковної ієрархії, рве з греками й звертається за ієрархією до папи. Про все це, звичайно, Ростислав добре знав і може вказував св. братам, що доведеться й йому робити те саме, як що Візантія тягтиме й надалі його важливу справу і не дасть йому того, що так потрібне Моравії. Міг він вказувати св. братам, — та вони ж і самі добре те бачили,—що піддання моравської церкви під безпосередню залежність папи принесло б деякі користі політичні: може б папа коли й заступився перед німцями за Моравію; а вже колиб Рим затвердив слов'янські переклади, то це безумовно б замкнуло уста латинникам-триязичникам і дало б спокій моравській церкві.

Усі ці думки передумали св. брати на Моравах і порішили їхати до Царгороду,—просити патріярха Фотія закруглити їхню працю. Як ми бачили, брати вирішили їхати морем, а тому з Паннонії подалися до Венеції, звідки були регулярні зносини з Візантією.

Але в Венеції Костянтин з Мефодієм та учнями трохи затрималися, затрималися особливо тому, що з Царгороду надходили все не добрі вісті. Як ми бачили, в Візантії прибрав владу до своїх рук самовладний Варда, убивши регента Феоктиста, а царицю Феодору, сестру свою, постригши в манастир. Скоро Михаїл не злюбив Варди, бо той усю владу забрав до своїх рук. У цей час робить швидку кар'єру відомий Василь Македонець. Це була дуже цікава особа. Василь був селянським сином з під Адріянополя, з походження—слов'янин. Був він незвичайно вродливим та сильним, і через те попав в Царгороді на службу до імператорських конюшень. Михаїл III звернув увагу на свого вродливого конюха, оженив його з своєю фаворитою і той скоро став патриціем. І ось цей Василь Македонець обговорив Варду, ніби він готує зраду на імператора. Справа закінчилася на тому, що 21 квітня 866 р. цісар Михаїл наказав замордувати свого дядька Варду, що й виконав власноручно Василь: він посік свого противника на части. Василь став з того часу кесарем, соправителем цісаря. Але разом з тим з того часу не стало вже спокою при візантійськім дворі, а ріжним інтригам не було кінця.

В маї 867 р. відбувся в Царгороді голосний собор, який прокляв владолюбного папу Миколая I і заборонив усім православним будь-які з ним зносини. Але найтемніщим був вересень 867 року, коли в Царгороді йшли події за подіями, одна сумніша від другої. Бачив цісар Михаїл, що він необдумано наказав убити Варду, що його теперішній співправитель Василь Македонець ще більше стоїть йому на заваді, і тому збірався таємно вбити й Василя; але хитрий Македонець попередив його, і 23 вересня убив цісаря Михаїла, а себе проголосив імператором візантійським. Фотій пішов против убийці і загрозив не пустити його до причастя; тоді Василь Македонець 25 вересня скинув Фотія з патріяршаго престолу, а на його місце покликав його ворога Ігнатія; 26 листопаду відбулася урочиста патріярша інтронізація...

Дійсна причина падіння Фотія була в тому, що він рахувався приятелем і ставлеником замордованого Варди. Новий імператор бажав догодити простому народові, серед якого б. патріярх Ігнатій користався великою популярністю, і через те Ігнатій знову вернувся до влади, а разом з ним пішли вгору і всі ігнатіяне. Партія консервативна знову святкувала свою велику перемогу.

Щоб закріпити свою владу, імператор Василь вирішив помиритися з Римом, що було бажанням і патріярха Ігнатія. Перед самим переворотом Михаїл та Фотій відправили були до папи Миколая I свого післанця,—халкидонського єпископа Захарія, що мав відвезти папі постанови травневого собору; цього післанця новий імператор тепер вернув з дороги.

Детронізованого Фотія відправлено на заслання, де перші три року він терпить нелюдські знущання. Фотія посаджено в манастир, заборонено йому читання й побачення з приятелями. „Кругом мене — салдати, сторожа, трибуни, товпи військових", скаржиться в одному листі Фотій. Коли Фотій тяжко захорів, до нього не допустили лікаря... Так само мучено й Фотієвих прихильників.

Ось такі сумні вісті прийшли з Царгороду. Вісті ці зовсім прибили Костянтина на дусі: всю надію свою покладав він на Фотія, свого близького приятеля, а тепер цей приятель опинився на засланні. Їхати до Царгороду

ставало не зовсім надійно,—у кого тепер шукати там підтримки, та ще в справі, що власне йшла проти Риму? Шукати тепер, коли новий імператор та патріярх Ігнатій відкрито тримали курс на примирення з папою... Чи ж вони захотять тепер заснуванням осібної моравської ієрархії сваритися з Римом? У Візантії запанували ігнатіяне, відкриті триязичники, які ставилися неприхильно до заведення „варварської" (слов'янської) мови до церковного вжитку. Становище св. братів було справді дуже скрутним.

І от у той час, коли Костянтин сидів в Венеції і в розпуці вагався, що йому далі почати, в той час прийшло йому з Риму запрошення прибути до папи. Які були цьому причини, джерела наші подають по-ріжному, але вони подають причини зовнішні, оминаючи поводів дійсних, найперших. ЖК[17] зовсім не подає причин, просто говорить: „И увѣдѣвъ (дізнавшися) о немь Римьскый папежь, посъла по нь". ЖМ[6] додає до цього не багато: „Увѣдѣвъ же такова мужа, апостоликъ Никола посъла по ня, желая видѣти я, яко ангела Божья", причина досить неймовірна для папи, що молився за побіду німців над слов'янами. Трохи ближче до правди росповідає в 8 розділі Італійська Легенда: „Коли папа, преславний Микола, довідався про все те (про працю св. братів на Моравах), він дуже зрадів (valde laetus) від того, що йому про те росказано. Він наказав запросити їх апостольським листом (litteris apostolicis), щоби вони (св. брати) явилися до нього". За високопарним стилем не видно дійсної причини прибуття св. братів до Риму і в оповіданні т. зв. Болгарської Легенди: св. брати „поспішають до Риму (з Болгарії), щоби показати блаженнішому папі працю свого перекладу св. Письма". Папа Адріян „дуже зрадів, почувши, що вони прийшли. Чуючи здалека грім слави, що йшла про тих святих, він бажав бачити й сяйво теї благодати, що була в них". Значно докладніще росповідає про все це так звана Моравська Легенда, що звичайно базується на Легенді Італійській; в розділі 6-м тут читаємо: „Папа Микола дуже зрадів, коли прочув про все те, про що його сповіщали, а власне про навернення болгар і Моравії та про знайдення мощей св. Климента. А з другого боку він дивувався, як то священники (sacerdotes) Господні, Кирил та Мефодій, осміли-

лися співати Служби Божі (horas canonicas) слов'янською мовою". В Житті Наума читаємо про це таке: св. брати працювали в Болгарії і переклали тут св. Письмо „з грецької мови на болгарську. Але перше, ніж оголосити цю корисну й божественну працю поміж тамошніми племенами, вони порішили, за згодою всіх,—блаженний Наум, Кирил, Мефодій, Климент та інші рівноапостольні святі,—що були з ними, піднести її вселенській церкві, щоби праця мала законну силу та затвердження. Узявши книги, за поміччу Божественного Духа, вони пішли в найстарішу столицю Римлян". Нарешті, Чеська Легенда каже, ніби св. Кирил, лишивши в Моравії брата Мефодія, сам пішов до Риму „causa devotionis" — з причини обіту.

Так оповідають нам джерела наші про ті причини, що привели св. братів до Риму. Кожний з них росповідає по своєму, і кожне подає ту причину, яка видавалася йому відповідною.

Про працю св. братів на Моравах та в Паннонії папа Миколай почув певне давно вже, почув від німецького духовенства, що запекло воювало з „приходьками—греками". Моравію та Паннонію, як ми бачили, з давнього часу заняло німецьке духовенство, цеб-то зверхником церковного управління був тут папа. Йому певне не раз уже скаржилися на св. братів, так що папа напевне знав докладно, що там робили вони. Але знав він також, що Костянтин з братом працювали тут не самі від себе, але післані сюди Візантією в наслідок умови князя Ростислава з нею. В праці св. братів на Моравах та Паннонії папа напевне вбачав якийсь підступ патріярха Фотія, що так само, як і він, бажав поширити свою церковну владу й на землі слов'янські. Може давно вже була думка у папи Миколая перетягти св. братів на свій бік, але здійснити це не було йому змоги. Аж ось змога ця настала наприкінці 867 року. Папа Миколай докладно знав, чого саме прибули св. брати до Венеції. Знав він також і про те, що при тій ситуації, яка настала з вересня в Царгороді, Костянтину не було чого поспішати на батьківщину. Миколай скористав із зручного моменту і поспішив покласти край ваганням Костянтина: запросив його до себе. Чи закликав його на суд за те, що осмілився працювати нібі на

чужій йому єпархії, чи дійсно запросив для зазнайомлення, — менше про те; джерела, як ми бачили, говорять про те й друге. Настав справді відповідний час, коли можна було потягнути братів і до судової відповідальности. Тепер же за них новий патріярх царгородський Ігнатій вже не заступиться.

Але папа, звичайно, був мудрішим. Що виграв би він від того, колиб навіть найлютіше покарав двох греків — одного священника, а другого просто ченця? Св. брати привезли з собою й мощі св. Климента, б. папи римського; а це вже були такі святощі, які самі змушували папу дипломатично повести переговори з Костянтином. Болгарська справа в цей час стала зовсім доброю для Риму, — папа в Болгарії рядив, як у себе вдома. Чому було б не спробувати стати твердою ногою й на Моравії з Панноніею? Ростислав князь як раз у цей час знову побив німців: Велико-Моравська Держава стала сильною, як ніколи. Чому ж було не попробувати щастя на переговорах з св. братами, які—будь-що-будь—були таки довіреними особами у цього могучого князя Ростислава.

Брати получили запросини від папи Миколая десь ще перед листопадом 867 р. Костянтин добре розумів, яка важка склалася для нього ситуація, тому ухватився за ці запросини, як за найкращий вихід у його справі. Іншого рятунку тепер йому не було. Ростиславові думки у цій справі Костянтин добре знав, а може міг якось і порозумітися з ним про новий для них стан.

Костянтин прийняв запрошення прибути до Риму, але не поспішав з цим. Не поспішав може через свої давні вагання, а може й тому, що чув про смертельну хворість папи Миколая. Дійсно, папа помер 13 листопаду, і тому Костянтин тепер міг почекати дальших подій у Римі. Поки що, справа ставала ліпшою на стільки, що не було вже в живих найсильнішого ворога Фотія та греків, папи Миколая. За якийсь місяць, 14 грудня 867 року папський престол заняв Адріян II (867—872). Це був папа характером протилежний папі Миколаю, — був волі слабої, сам не рішучий; за його правління папська влада не мала вже того авторитету, як то було за його попередника. Напр. герцог Сполетський Ламберт в час interregnum увірвався

був до безборонного Риму й пограбував церкви; а брат папського бібліотекаря—секретаря Анастасія, Єлевферій в 868 році захопив собі Стефанію, дочку папи Адріяна, б. жінку папи Льва IV, і жив з нею (потім убив), сміючися над погрозами розгніваного батька[1]... При такому папі дійсно легче було говорити про ті справи, за якими їхав Костянтин. Легче й Ростиславу, як що він брав участь у цьому, впливати на добре вирішення папи.

Західні вчені, вчені католики (напр. Копитар, Рачки, Гінцель, Штульц, Біли, Лєжер і др., також Potkański ст. 37-49) звичайно пояснюють собі подоріж Костянтина до Риму зміною його внутрішнього настрою, зміною його релігійних переконань, просто кажучи—ніби тому, що св. брати стали католиками. На таке припущення не маємо жаднісеньких доказів. Не кажу вже про те, що на той час офіціяльного поділу церков ще не було, але ж усе життя та вся діяльність св. братів говорить рішуче проти такого припущення. В передсмертний час Костянтин згадує свого цісаря: „отъселѣ нѣсмь азъ ни цѣсарю слуга, ни иному никому же на земли“ ЖК[18],—а це виразно свідчить, що вмірав він греком; поховати Костянтина папа наказує „вьсѣмъ грекамъ, иже бѣху въ Римѣ“ ЖК[18], а це знову доказ, що й сам папа рахував покійного греком. А про Мефодія знаємо, що його часто обвинувачували, як далі побачимо, в некатолицькій науці. Ось хоча б уже через це саме нема міцних підстав говорити про якусь зміну поглядів св. братів на латинські: поглядів своїх брати ніколи не змінняли (пор. ще „Написаніє о правой вѣрѣ“ Костянтина), вони тільки, як люде й добрі політики (а таким певне був брат Мефодій), мусіли виходити найкраще з того тяжкого стану, в якому опинилися.

Пригадаю тут ще той факт, що грек з походження, з м. Тарса, Хведір Философ (602—690), остаючись грецького визнання, довго жив в манастирі в Римі і папа призначив його р. 668-го навіть архієпископом кентерберійським,—і все це не заважало Хведорові бути православним греком,— бо офіційного поділу Церков в той час ще не

---

1. *В. А. Бильбасовъ*, „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 339.

було. Римська Церква навіть визнала Хведора святим і святкує його 19 вересня.[1]

Як особи духовні, брати знали також, що, як не як, а Моравія з Паннонією належали до папської церковної зверхности, а тому добре було б порозумітися в потрібних їм справах з Римом. Правда, більше чотирох років вони не шукали такого порозуміння, але це можна було виправдати тим, що все ж таки праця була на користь церкві, і то праця на землях місійних, де працювали вже й без того „учителе мънози хрьстьяни — из Влахъ и из Грькъ и из Нѣмьць" ЖМ[5]. Попрацювавши певний час, і переконавшися, що моравська земля належить в церковному відношенні до папи, св. брати поступають згідно з канонами і йдуть до Риму. Прийшли солунські брати на Моравію тоді, коли через військові події втікло з неї німецьке духовенство. От хоч би й так можна було представити цю справу офіційно в Римі; а на таке представлення натякає нам і лист папи Адріяна II з 869—870 р. до князів слов'янських; папа росповідає в цім листі, що св. брати, бувши на Моравах і „дізнавшися, що ті землі належать до апостольського столу, опріч каноничного нічого не зробили, але прийшли до нас" ЖМ[8].

ДЖЕРЕЛА: ЖК[15-17]; ЖМ[6-8]; Легенди: Італійська 8, Моравська 6—7, Болгарська 3; Життя св. Наума.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 338—340. — *Бильбасовъ*, II ст. 32—33, 188. — *Ф. Успенський*, 55. — *Архангельський* в „Учен. Зап. Каз. Унив." 1885 р. 13—17. — *Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 203, 533—537, 542—543, 548—549, 556. — *Pastrnek* 84—86. — *Potkański* 37—49. — *Франко:* Св. Климент 192—193, 231—234. — *Johann Richterich:* Papst Nikolaus I, eine Monographie, Bern, 1903. — *Н. Серебренниковъ*: Отношеніе свв. Кирилла и Меѳодія къ западной церкви, „Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Просв." 1885 р. кн. III—VI, X і XI. — *Е. Голубинскій*: Св. К. і М „Прибавленія" 1885 р. т. III ст. 183. — *Ks. Method Halabala:* Pravoslavi svatých Cyrilla i Methoděje, „Sbornik Velehradský", річник I, Брно 1880, ст. 257—265. — *František Snopek:* Nauka cirkve a učeni sv. Cyrylla a Methoděje, ib. II ст. 86—140, 1881 р., тут розділи: I. cirkev a primát, II. Filioque a Fotius, III. Sv. Cyrill a Methodĕj pravověrni, і IV. Věrovyznání připisované sv. Konstantinu-Cyrillu. — *П. Знаменскій*: Рѣчь на 6 апр. 1885 р., „Православный Собесѣдникъ" 1885 р. кн. IV ст. 378—382.

---

1. *А. Лопухинъ*: Православный грекъ на каѳедрѣ архіепископа кентерберійскаго, „Христіанское Чтеніе" 1897 р., вересень, ст. 365—372.

2. Триумф св. братів у Римі.

До Риму прибули св. брати або в кінці 867 р., або скоріше десь на початку року 868-го: стрічає їх в Римі папа Адріян II, а він засів на папському престолі 14 грудня 867 року; кликав же їх до Риму папа Миколай I, що помер 13 листопаду 867 р. Про таке наше припущення оповідають і джерела; правда, в Церковних Анналах Баронія під 867 роком читаємо, що Кирил приніс до Риму мощі св. Климента ще за папи Миколая: „Tempore vero Nicolai papae corpus ipsum a sancto Cyrillo, slavorum episcopo, inde sublatum et Romam delatum", але свідчення це не достовірне. Вірніше оповідання Італійської Легенди 9: як св. братів запрошено до Риму, то „post aliquos dies Romam applicuerant. Ante non multos dies papa Nicolaus transiisset ad Dominum", цеб-то: „За декільки день прибули вони до Риму; за декільки днів перед тим папа Миколай відійшов до Господа". Але про те, що св. брати прибули до Риму вже за час папи Адріяна, про це виразно свідчить нам не тільки ЖК[17], але й сучасний свідок: в листі до короля Каролля Лисого римський бібліотекар Анастасій в 875 р. писав: „Constantinus Philosophus Romam sub venerabilis memoriae Adriano iuniori papae veniens". В ЖМ[6] в цьому місті безумовно якийсь пропуск, а тому тут те, що робив Адріян, приписується папі Миколаю.

Звідки покликано до Риму св. братів? Джерела наші не говорять про це виразно. ЖМ[5] твердить, що св. брати, пробувши 3 роки на Моравах, „възвратистеся из Моравы", а вже потому про працю їхню довідався папа Миколай; таке свідчення ЖМ[5 6], а також Італійської Легенди 7 — 8, дало підставу деяким ученим твердити, ніби св. брати вернулися з Морав до Костянтинополя, і вже звідсі покликав їх папа Миколай до Риму[1]. Італійська Легенда зовсім не зазначає місця, звідки покликано до Риму св. братів, але пише, що по запрошенні „post aliquos dies—через декільки днів" вони прибули до Риму, — тоб-то, що місцевість,

---

1. *Др. Ів. Франко*: Св. Климент у Корсуні, ст. 231—235.

звідки покликано, була недалеко. Контекст оповідання ЖК[16 17]—дає повну підставу твердити, що папа запросив св. братів із Венеції, а до того часу про свою подоріж до Риму вони поважно ще не думали, бо їхали до Царгороду. Пізніщі джерела, не знаючи докладно справи, часом ведуть св. братів до Риму просто з Моравії; напр. так думає Сербська Легенда: св. брати „в Моравѣ научьша ученики, и поємша и (їх), в Рим идоста". Щоби св. братів покликано до Риму ще з Моравії, те треба рішуче відкинути: колиб дійсно їх покликано звідти, то як би вони відважилися так проволікати свій приїзд і, скажемо, сидіти у кн. Коцела коло року?

Про перебування св. братів у Римі найбільше росповідає ЖК[17 18],—автор його дуже добре ознайомлений з тим, що робив Костянтин у Римі; навпаки, ЖМ[6 7] знає про це дуже мало, як мало знають і всі інші джерела.

Прибуття св. братів до Риму стало великим святом. Річ у тому, що Костянтин ніс з собою мощі св. Климента, а вони були для папи та римлян найбільшими святощами. У той час римляне взагалі дуже закохувалися до збірання ріжних релігійних реліквій, а це ж були мощі одного з перших римських пап. Знайшовши їх в Херсонесі і випросивши частину їх собі, Костянтин увесь час носив їх з собою, і вони освячували йому й ту велику працю, яку він робив,—переклад Богослуження та св. Письма на живу мову. Так сталося й тепер: той триюмф, який стрів Костянтин у Римі, був обов'язаний не в останній мірі власне мощам св. Климента.

„Як підійшов Костянтин до Риму — росказує автор ЖК[17],—сам папа Адріян вийшов проти нього зо всіма горожанами, несучи свічки, бо Костянтин ніс і мощі св. Климента, мученика й папи римського". Так само описує й Італійська Легенда: „Почувши папа Адріян, що Философ несе з собою тіло св. Климента, яке він знайшов своєю пильністю, дуже зрадів; він вийшов до них на зустріч за місто разом з духовенством та народом, і приняв їх дуже почесно (те саме і в Моравській Легенді 6). Життя св. Климента чи т. зв. Болгарська Легенда оповідає в 3 розділі про те саме, але високим стилем: „Адріян дуже зрадів, прочувши про прибуття св. братів. Здалека чуючи

грім слави, що летіла про тих святих, він бажав бачити й сяйво тої благодати, що була в них, — а бачучи божественних мужів, він чув те, що Мойсей при виді Господа, — і він бажав, щоб йому появилося також лице їхнє, і він міг би бачити їх дійсно; папа не міг утриматися, і взявши з собою все духовенство та всіх єпископів, що були при ньому, пішов на зустріч святим, по звичаю з хрестом на переді, і з блиском світильників, передаючи сяйво радости, а також, можна сказати, сяйво гостей, що прибули". Нарешті, і в Житті св. Наума в розд. І читаємо те саме: „Довідавшися архієрей Адріян Великий про прихід святих, вийшов до них далеко назустріч зо всім священним собором і врочисто вшанував їх, як то належалося для таких святих осіб". Звичайно, в цих описах багато поетичної патетичности, але всі вони в один голос свідчать, що братів в Римі зустріли з великою пошаною та врочисто. Не треба дошукуватися тут якихсь особливих причин,—усі почесті та врочистість відносилися до св. мощей, які ніс з собою Костянтин. І зовсім непотрібно гадає Франко[1], ніби св. брати прибули до Риму „разом з цісарським посольством в маю або в червні 868 р.", і тим ніби й пояснюється незвичайно парадна зустріч їх.

Під час внесення мощей св. Климента до Риму відбулося багато чудес, про що росповідають усі наші джерела. „І зараз—оповідає ЖК[17] — Бог учинив тут преславні чудеса: спаралізований чоловік видужав, і багато інших видужало від ріжних хвороб, навіть полонені (дияволом), назвавши Христа та св. Климента, позбулися тих, що їх полонили" (дияволів). „А тіло святого—додає Моравська Легенда — поклали в церкві, яку давно вже збудовано на ім'я його". А Життя св. Наума 2, нічого не згадуючи про мощі св. Климента, приписало всі ці чуда вже самім св. братам: „Коли вони вступали до міста — читаємо тут,—то Господь, що прославляє тих, хто його прославляє, показав великі й надприродні дива через слуг своїх. Багато сліпих вмить прозріли, багато спаралізованих піднялися, глухі та німі почули й заговорили, криві стали ходити, і багато інших позбулися нечестивих духів та хвороб.

---

1. Святий Климент у Корсуні, ст. 234—235.

По цих чудах і по інших звіщеннях, які бачив папа з Божого допущення, він пересвідчився, що справа ця була від Бога". Останнє свідчення—виразний приклад, як родяться нові легенди зо старих.

Звичайно, до Риму Костянтин приніс не цілі мощі, а тільки якусь частину їх. А що було так [1], в цім переконує нас те, що сто літ пізніше св. Володимир Великий забрав в Корсуні мощі св. Климента і перевіз їх до Київа; а ще сто літ пізніше князь Ярослав привіз із Корсуня Климентову голову, якою тоді й висвячено київського митрополита Клима, бо князь хотів собі самостійного ієрарха з киян, а греки були тому противні. Костянтин Порфиророджений росказує, що в 867 р. Василь Македонець, убивши грецького цісаря Михаїла й сівши на його місце, збудував на честь св. Климента каплицю при царгородській церкві св. Іллі й положив тут голову св. Климента [2].

По закінченні урочистостей з св. мощами настали будні для солунських братів в Римі: треба було добиватися благословення праці цілого життя Костянтинового, треба було випросити, щобн папа поблагословив переклади св. Письма та Богослуження на слов'янську мову. Потрібний грунт для цього був дуже добре підготовлений власне принесенням мощей св. Климента. Коли Бог відкрив мощі такого найсвятішого мученика, яким був св. Климент, власне нікому іншому, а тільки Философу Костянтину, то й останній мав бути святою людиною; а коли Костянтин був святим, то мусіла бути святою й праця його, така дивна на перший погляд — переклад св. Письма та Богослуження на живу „варварську" мову. Такий хід думок, здавалося, мав би запанувати духовенством римським. Так здавалося, але так не скоро сталося.

В Римі знайшлося не мало духовенства, що було рішуче проти слов'янського Богослуження. Триязична єресь, як ми бачили, міцно трималася в західній церкві, і брати стріли в Римі багато запеклих пилатників. Виявилося, що отримати благословення від папи на переклади зовсім не легко, — для цього потрібно було перше повести широку

1. Див. про це вище, ст. 128.
2. *Франко*, там само, ст. 234.

підготовчу пропаганду нових ідей, чим и занялися св. брати.

Здається, що в Римі св. брати здобули собі також і деяких сильних прихильників. Першим з них був відомий папський бібліотекар і державний секретар Анастасій (помер в 879 році), надзвичайно впливова людина свого часу. Анастасій був великим ученим і добре знався на грецькій літературі; певне тільки це останнє й зблизило його з Костянтином, з яким він близько зійшовся; могло, звичайно, зближати їх ще й те, що й Костянтин був колись так само при патріярхові Ігнатії його бібліотекарем, цеб-то секретарем. Можливо, що в родині цього Анастасія якийсь час і жив Костянтин, пробуваючи в Римі.[1] Що Анастасій не раз бачився з Костянтином і той оповідав йому про знайдення мощей Климентових, про це виразно росказує сам Анастасій в листі до єпископа Гавдерика, в розд. 1 і 3. Велике замилування до грецької літератури звело Анастасія з Костянтином, про котрого Анастасій в своїх листах все висловлюється з великою пошаною.[2] Треба думати, що цей впливовий чоловік, — а він же був папським секретарем, — помагав Костянтину в його стараннях добитися папського благословення на слов'янське Богослуження.

На стороні Костянтина, крім цього, здається, були ще й інші достойники. Був ним батько Анастасія, епис-

---

1. Див. „Журналъ Мин. Нар. Просв." 1896 р., ч. 305, ст. 181.

2. На жаль тільки, Анастасій мав характер мало відповідний його вченості: він постійно чинив в церкві заколоти, бо все хотів стати папою. Римський собор 863 р. прокляв його; папа Лев IV так само скинув був його з уряду і наклав на нього клятву; папа Бенедикт III позбавив був його навіть духовної гідности, бо Анастасій виступив проти нього, яко антипапа. Папа Миколай I вернув Анастасію священничий сан при умові, „si fideliter erga sanctum Romanam ecclesiam incederet", цеб-то: „коли тільки буде вірно поступати супроти святої римської церкви". Але Анастасій не додержав даного слова, і робив в церкві заколоти й надалі. Йому навіть кинуто підозріння, що й він завинив у страшній смерті свого батька, єпископа Арсенія; йому ж закидали участь і в голосній справі свого брата Єлевферія, що захопив був дочку папи Адріяна II, а потім її вбив (Франко: Св. Климент ст. 200). Звичайно, усі ці відомості можуть бути й значно перебільшеними, бо Анастасій мав собі багато ворогів.

коп Арсенії, впливовий кардинал; можливо також, що Костянтинову справу боронили єпископи Гавдерик та Формоз.

Єпископ Велетрійський Гавдерик (помер в 898 р.) так само добре знався з Костянтином; як видно з Листа Анастасія до Гавдерика, єпископ Гавдерик збірав відомості про св. Климента, бо хотів мати повний його життєпис. Ось через це він близько зійшовся з Костянтином, і слухав його оповідань про знайдення тіла св. Климента. На честь св. Климента єп. Гавдерик навіть вибудував в Римі надзвичайно гарну молельню (oratoriam domum); взагалі, він не шкодував свого майна на справи, звязані з св. Климентом. Цьому Гавдерикові приписується авторство Італійської Легенди, в котрій про св. братів оповідається з великою пошаною.

Єпископ портуанський Формоз був людиною суворого чернечого життя, мужем сильного розуму; але, на жаль, занадто велике честолюбство зіпсуло й його в той час, коли цим честолюбством були заражені всі вищі духовні достойники.

Отож, як бачимо, Костянтин мав собі прихильників і серед вищих церковних достойників. Вони, певне, й самого папу Адріяна II нахилили до св. братів, бо папа, як оповідають про те всі джерела, поставився до них дуже добре. Але в Римі було багато й такого духовенства, котре зизом поглядало на ту новину, яку заводив Костянтин, і певне не один раз виступало проти новатора. І коли в Римі багато працював Костянтин, пропагуючи свою справу, то напевне ще більше те робило й німецьке духовенство, яке рило проти св. братів і гудило слов'янське Богослужения. Можна думати, що противників Богослуження живою мовою було в Римі більше, і що Костянтин зазнав і тут багато клопоту та неприємностей, поки справа його покінчилася успіхом.

Усі джерела оповідають про те, що і в Римі мав Костянтин завзяту боротьбу з триязичниками. Про це так оповідає нам ЖМ[6]: „Було багато людей, котрі гудили слов'янські книжки, кажучи, ніби ніякийнарід не може мати своїх книг (букъвъ), а тільки євреї, греки й латиняне, по Пилатовім напису, якого він написав був на хресті Господнім.

Таких людей папа назвав пилатниками та триязичниками і прокляв їх". Про те саме тими таки словами росповідає нам і „Повість временних літ" під 898 роком, додаючи тільки іншу редакцію кари папської: папа наказав, що „коли хто гудитиме слов'янську грамоту, той нехай буде відлучений від Церкви, аж поки не виправдається".

Деякі джерела вказують нам на те, що для обговорення справи слов'янського Богослуження папа Адріян скликав в Римі якийсь собор, і Костянтин перед цим собором мусів боронити свою справу. Дуже цікавий опис цього римського диспуту Костянтина з триязичниками подає в 7 розділі т. зв. Моравська Легенда. „Папа — читаємо тут—та інші церковні достойники докоряли св. Кирилові, нащо він відважився завести (на Моравії) співання Служб Божих слов'янською мовою, і тим порушити постанови св. отців. Кирил смиренно відповідає їм, кажучи: „Послухайте, браття та владики, слів апостола: „Не смійте забороняти говорити ріжними народніми мовами". Отож я, установлюючи те, йшов за апостольською наукою, котрій ви противитеся". А присутні відказали Кирилові: „Хоч апостол і наказує говороти ріжними народніми мовами, але ж він цим не хотів, щоб божественні Служби співати власне тею народньою мовою, котрою ти установив." А коли з приводу цеї постанови сперечання між ними збільшувалися все більше та більше, тоді блаженний Кирил навів слова Давидові: „Та ж написано: „У с е, що дише, нехай хвалить Господа". І коли в с е, що дише, хвалить та величає Бога, на що ви бороните мені установляти співання божественних Літургій та Служб слов'янською мовою? Коли б я міг тому народові, як іншим націям, якось наче допомогти латинською або грецькою мовою, то я не заводив би того, що ви цілком відкидаєте; але я знайшов їх (мораван) повними невіжами й несвідомими в путях Божих, тому через благодатну ласку св. Духа, котрий натхнув мене, я докладно вивідав, що той спосіб, яким я навернув до Господа безчисленний нарід, єсть єдиний. Ось через те, отці та владики, уважно подумайте, чи варто зміняти ту форму мого установлення". Чуючи присутні таке, дивувалися пильності та вірі такого великого мужа; по пильних нарадах вони постановили, що в тих землях, які

Кирил навернув до Господа, церковні служби та Літургії повинно від нині правити по вищезгаданому порядкові та мовою, як то Кирил установив".

Як бачимо, Легенда дуже докладно й цікаво оповідає про римський диспут з триязичниками; опись цей такий докладний і такими живими фарбами змальованний, що його трудно визнати тільки за легенду [1]; в нім певне відбилося багато історичної правди. Що в Римі мусів Костянтин витримати добру баталію з пилатниками, про це говорить нам увесь хід Кирило-Мефодіївської праці. Триязичники німці, що завзято воювали з Костянтином на Моравах, не могли легенько здатися в Римі, — вони ж бо добре розуміли, що побіда Костянтинова в Римі, то побіда й на Моравах.

Але справу вирішив сам папа. Політичний момент голосно наказував йому не сваритися з слов'янами та греками, а тому папа порішив поблогословити працю св. братів. Звичайно, багато духовенства не погодилося на вирішення папи, і продовжувало гудити слов'янське Богослуження (бо ж то „базарна", „варварська", „проста" і т. п. мова!). Проти таких непримирених змушений був папа вжити суворости, і може якась доля правди єсть і в тому, ніби він навіть прокляв запеклих пилатників, як свідчить ЖМ[6].

Життя Наума в 2 розділі свідчить, що в Римі нові слов'янські переклади перевіряли, і це оповідання, можливо, близьке до правди. Папа переконався, читаємо в цім Житті, що праця св. братів — то праця Божа і „запропонував святим показати йому книжки, які вони переклали. Коли вони принесли їх до нього, папа [2] став перевіряти їх надзвичайно пильно, звіряючи грецьке з болгарським; знайшовши все згідним та однозначним, він затвердив ці книги, оголосив їх вірними та законними і наказав увести їх для науки по всій Болгарії, щоб перейняти чистоту побожности".

---

1. В 4-м розділі „Чеської Легенди" те саме оповідання, але коротше.

2. Звичайно, перевіряв переклади не сам папа, а люде, що добре знали слов'янську мову; такі в Римі певне були.

Як бачимо, справа благословення перекладів св. Костянтина не була в Римі легкою та скорою, як це поетично уявляє собі, скажемо „Болгарська Легенда"; ця Легенда в 3 розділі оповідає, що „коли папі показали працю їхню (св. братів), і коли папа побачив переклад св. Письма на болгарську мову, він від радости не знав, що й робити, і називав св. братів найріжніщими йменнями: батьками, найдорожчими синами, своєю радістю, вінцем віри, діядемою слави й прикрасою церкви"...

Пересвідчившися папа, що переклади зроблено добре, а перекладчики люде побожні, він нарешті поблагословив слов'янські книги. Це був величний момент не тільки в житті Костянтина, але і в історії цілої слов'янської культури: верховний голова західної церкви, сам папа римський визнав ідею св. братів—щоби Богослуження правити живою народньою мовою—правдивою, згідною з заповітами св. Письма, а самі переклади—достойними благословення. То був дійсно величний момент, коли нарешті слов'янську мову визнали рівноправною зо всіма іншими мовами, і нарід слов'янський з того часу „увійшов до числа великих народів, котрі славлять Бога своєю мовою", як пророкувало ЖК[14].

ЖК[17] коротко росповідає про цей величний момент: „Принявши папа (Адріян II) слов'янські книги, посвятив їх і поклав їх в церкві святої Марії, що зветься Фатни, і співали над ними святу Літургію". ЖМ[6] росповідає про це трохи йначе: папа „освятив науку їхню (св. братів) і поклав слов'янську Євангелію на вівтарі святого апостола Петра". Як бачимо, авторі з часом поплутали церкви, де саме сталося це освячення слов'янських перекладів; церква св. Марії Фатни—це теперішній костел Santa Maria Maggiore (Фатни, φάτνη, ясла); ЖМ в цім розділі має якийсь пропуск, тому в ньому виходить, ніби книги слов'янські поблагословив папа Миколай I.

Другою важною справою для Костянтина було висвячення його учнів, яких він привіз з собою з Моравії та Паннонії. Це була справа великої ваги, бо ж ці учні мали заступити своїх учителів і повести далі ту працю, яку рос-

почали Солунські брати. Учні, яких привіз для висвячення Костянтин, були напевне всі місцевого походження, які добре знали слов'янську мову; вони мали роспочати перші кадри місцевого духовенства на Моравах та Паннонії.

Справа висвячення учнів була тісно зв'язана з першою справою — з благословенням слов'янських перекладів, і тому, по добрім вирішенні тої, не була вже трудною для виконання. Погодившися папа благословити й затвердити слов'янське Богослуження, мусів разом з тим погодитися й на висвячення учнів. Можливо, що всі ці слов'янські урочисті справи відбулися разом,— по благословенні книжок зараз же висвячено й учнів.

День висвячення слов'ян на священників — то був величний день в історії слов'янства: слов'янські західні народи вперше получили своє рідне священство, яке мало стати їм початком рідної церкви. В Римі зрозуміли величність моменту, і тому справу благословення книжок та посвячення учнів обставили надзвичайно врочисто. Опис цих урочистих днів в Римі коротко подає нам ЖК[17]. По благословенні слов'янських книг „наказав папа двом єпископам, Формозу та Гавдерику,[1] посвятити слов'янських учнів; і коли святили їх, то зараз служили Літургію слов'янською мовою в церкві св. апостола Петра, на другий день правили в церкві святої Петронили, на третій — в церкві св. Андрія, а потім — в церкві великого всесвітнього апостола Павла, і всю ніч співали, молячись, по-слов'янському; а на другий день знову правили Літургію над святим Гробом його, маючи на поміч єпископа Арсенія, одного з семи єпископів, та бібліотекаря Анастасія. А Философ не переставав разом з учнями своїми приносити Богові хвалу достойную за все це".

До цього опису ЖМ[6] подає дуже цікаві подробиці: папа наказав „одному єпископу, що хорував на триязичну єресь, висвятити з учнів (отъ ученикъ) слов'янських три попа та два анагности" (lectores, четці). Інші джерела про цей величний факт посвячення учнів подають дуже скупі відомості. Так, Італійська Легенда 9 просто каже, що в Римі „посвятили інших учнів їхніх (ceteros eorum disci-

---

1. В тексті ЖК[17]: Фурмосу й Гондриху.

pulos) на священників та дияконів". Глухо говорить про це й Сербська Легенда: „Римляне працю їхню (св. братів) назвали святою та апостольською, і поставили на пресвітерів слов'янських учнів". Деякі нові подробиці подає Життя св. Климента чи Болгарська Легенда 3: Благословивши слов'янські переклади, папа „висвячує тих сопутників святих (братів), котрі, із свідчення їх учителів, мали досить знання слов'янської мови й були побожного життя; висвячує одних на пресвітерів, других на дияконів, а деяких на піддияконів".

Так джерела наші описують ті врочисті дні, коли в Римі висвячувано учнів Костянтина та Мефодія на духовні гідності. Скільки їх висвячено, джерела наші не подають цього; правда, ЖМ[6] зазначає, ніби з учнів висвячено „три попы а 2 анагноста", і це звичайно розуміють так, ніби крім цих п'ятьох нікого більше не висвячено. На мою думку, текст не дає такого розуміння: тут читаємо, що одному єпископові, в кару за те, що він хорував на триязичну єресь, папа наказав приняти участь в посвяченні учнів, і він „святи отъ ученикъ словѣньскъ три попы а 2 анагноста"; цеб-то, що цей тільки єпископ-пилатник змушений був посвятити п'ятьох учнів, а скільки їх насвятили інші єпископи, не знаємо. Потреба священників на Моравах та в Паннонії була дуже великою, і висвячення тільки п'ятьох учнів було б просто римською насмішкою. Св. брати привели з собою для посвячення багатьох учнів, — бо ж мали їх багато в Моравії, та ще в Паннонії князь Коцел дав їх коло 50. Звичайно, не всі надавалися на священство, — св. брати зробили певний вибір, а в Римі могли цей вибір продовжити. Але думати, ніби висвячено лише п'ятьох учнів, та ще до того ніби Горазда, Климента, Наума, Ангелара й Саву, як думає Pastrnek 86, — не маємо жадних підстав, — висвячено стільки, скільки потрібно було для найперших реальних потреб слов'янської людности. Як свідчить нам Життя Климента I:, по смерті Мефодія в одній Моравії було „до 200 самих служителів вівтаря", а їх не всіх же насвятив сам Мефодій, певне було тут не мало й з посвячених ще в Римі. Висвятити тільки п'ятьох (а власне — трох) на великі слов'янські землі — то ж нічого не дати. Папа пішов

на уступки, ставши проти пилатників, і що почав, те змушений був довести до логічного кінця.

Усі названі в оповіданні церкви, де свячено учнів,— історичні, відомі з найдавніших часів; про названих осіб— єпископів: Формоза, Гавдерика та Арсенія, а також про бібліотекаря, цеб-то папського секретаря Анастасія говорено вище. Хто саме з цих трох єпископів хорував на триязичну єресь, сказати трудно. Звичайно, слов'янське Богослуження правили в Римі тільки по грецькому обряду, в жадному разі не по римському; правили його так, як і до того його правлено в Моравії та Паннонії. Думку проф. Фридриха, ніби до часу благословлення перекладів в Римі Костянтин ще ніколи не правив Богослуження по-слов'янському, уважаю цілком безпідставною й суперечною свідченням багатьох джерел.

Це були дві найперші невідложні справи,— благословлення слов'янського Богослуження та посвячення перших учнів; — лишалася ще справа великої ваги — заложення й організація окремої слов'янської моравсько-паннонської єпархії. Але справа ця була дуже складною, потребувала багатьох довгих переговорів, бо порушала інтереси вже існуючих німецьких єпархій. Ось тому справа ця затяглася на довший час. А поки що частину висвячених учнів, певне, відправлено в Моравію та Паннонію, щоби вони виконували там необхідні церковні треби та Служби. Таким чином перша частина завдань св. братів була блискуче закінчена: найвищий достойник західної церкви поблагословив Богослуження в живій народній мові і висвятив перших необхідних священників для народу слов'янского.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[17]; ЖМ[6]; Легенди: Італійська 9, Моравська 6, Болгарська 3, Чеська 3, Сербська; Успіння Кирила; Життя св. Наума 1—2; Похвала св. Кирилу; Лист бібліотекаря Анастасія до єп. Гавдерика 1, 3, 4.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов* в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 339.— *Бильбасов* II ст. 11, 14, 30, 33, 87, 190—195. — *Небосклонов* 74—78. — *Успенскій* 59. — *Воронов* 273. — *Архангельскій* 16—17. — *Е. Голубинскій:* Св. К і М, „Прибавленія" 1885 р. т. III ч. 36 ст. 188 — 191. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 537—552. — *Будиловичъ А.*: Нѣсколько мыслей... 1885 р. гл. VIII: Поѣздка въ Римъ ст. 91—102. — *Ягичъ* в „Сборникъ" т. 54 ст. 25—35. — *Lapôtre*, див. „ЖМНПр" 1896 р. т. 305 ст. 170—171, 181 — 182. — *Pastrnek* 72[65], 84, 84[79], 86—88. —

„ЖМНПр“ 1903 р. кн. 12 ст. 401—403, *Ламанський.* — *Potkański* 19¹, 37—68. — *Франко:* Св. Климент 178, 190, 192, 197, 200, 205, 212, 231, 232—236.

Про тризичників в Рімі. ДЖЕРЕЛА: ЖК[18]; ЖМ[6]; Легенди: Моравська 6—7, Чеська 4; Повість временних літ. ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов*, II ст. 86—87, 194—195. — *Малышевский* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 541—542. — *Будиловичъ А.*: Нѣсколько мыслей... ст. 97.— „ЖМНПр“ 1896 р. т. 305 ст. 183. — W. Bogusławski 87—92. — *Potkański* 60—61.

3. Справа окремої слов'янської єпархії.

Було багато причин, чому папа Адріян змушений був задовольнити жадання св. братів. Жадання їхні не були звичайними, і коли папа задовольнив їх, то тільки тому, що сподівався від того й собі певних вигод.

Папа Адріян вступив на папський престол при дуже несприятливих ознаках, які йому значно утруднили його початкову діяльність. Перед самим його вступом на престол напав на Рим сполетський герцог Ламберт, пограбував церкви й манастирі і з великою здобичею (особливо римських дівчат) вернувся безборонно додому. Проти Адріяна виступили вороги його, пускаючи чутки, ніби він хоче зрадити політиці свого великого попередника, чому Адріян змушений був урочисто підтвердити всі декрети папи Миколая I, защо вороги того прозвали Адріяна „миколаїтом“. Для нас це дуже важна вказівка, бо ж знаємо, що св. братів запросив до Риму власне папа Миколай, котрий певне снув на цьому якісь далекойдучі політичні узори. Ці плани енергійного папи тепер мав зреалізувати Адріян II.

Політична ситуація була в той час надзвичайно складною, і вимагала від папи великого напруження та розуму. Ця ситуація безумовно склалася на користь слов'янській справі, але так само вимагала й від св. братів пильної уваги, безнастанної праці та розважности.

Політичне становище Велико-Моравської Держави на той час було блискучим. Старий король Людовик Німецький хотів був помститися на Ростиславі, і напав на нього

в 868 р., але Ростислав скоро відбив напад і німці вернулися ні з чим. Про це добре знав папа, і тому мусів рахуватися з бажаннями сильного Ростислава. ЖМ[8] дає підставу думати, що князь Ростислав прислав до Риму своє посольство, з яким, можливо, й прибули св. брати. Довідавшися Костянтин в Венеції про серпневу двірцеву революцію 867 р. в Царгороді, міг запитати дальших вказівок князя Ростислава, бо стало ясним, що при новім положенні йти до Царгороду було зайвим. Десь пізніше могли прибути посланці Ростиславові, і всі вони разом, на чолі з Костянтином, відправилися до Риму. Так думати дає мені підставу оце місце з листу папи Адріяна II до князів слов'янських, яке знаходимо в ЖМ[8]: папа пише, що він посилає на слов'янські землі Мефодія, „щоби він навчав вас, як ви просили, перекладаючи на вашу мову повний церковний круг". З місця цього виходить, що папу просили всі слов'янські князі: Ростислав моравський, Святополк нитранський і Коцел паннонський. Чого вони могли просити? Звичайно, тільки окремої, від німців незалежної церковної організації, але просили закласти цю церкву тільки в слов'янській мові. Правдоподібно, що просили й посвячення Костянтина на архієпископа моравського.

Становище Ростислава було міцним, і папа Адріян змушений був задовольнити його прохання: слов'янські Служби він поблагословив, а учеників висвятив. Робив це папа тому, що боявся втратити добре відношення до нього сильного слов'янського князя, а разом з ним і моравсько-паннонську землю. Як раз у той час точилася завзята боротьба поміж Римом та Візантією за церковне володіння над Болгарією; було ясно, що добрий римський політик буде старатися захопити для Риму обидві ці слов'янські землі, Болгарію й Моравію; у всякому разі добре вирішення моравської справи допомогло б і справі болгарській. Усе це змусило папу Адріяна задовольнити прохання Ростиславові, хоч з головним із них,—висвячення архієпископа для окремої слов'янської церкви,—він не поспішав, усе відкладаючи його до більшого вияснення політичного стану Моравії та Болгарії.

Стосунки німецько-франкської церкви до Риму в той час не були нормальними. Німці захопили собі Моравію

й Паннонію і рядили тут самовладно, з чого Рим не мав жадної матеріяльної вигоди, бо всі прибутки з церков йшли на зальцбургського (сольногородського) архієпископа. А між тим землі ці папа вважав за свої, з чого часто виходили в нього прикрі непорозуміння з німцями. А тепер настав зручний час для здійснення цих давніх папських бажань: створити осібну моравсько-паннонську архієпископію, незалежну від духовенства німецького, і поставити таку єпархію в пряму залежність від Риму; тоді церковна десятина та всі інші побори пішли б впрост на папу. Правда, слов'яне домагаються небувалої новини—Богослуження своєю „варварською" мовою; ну, це на якийсь час,— аби тільки не дратувати їх та не псувати цілої справи,— це можна дозволити, а там буде видно, коли Рим закріпиться на цих землях. Власне кажучи, для Риму політично вигідніще було чути по моравсько-паннонських церквах мову слов'янську, ніж мову запеклих ворогів своїх, греків. Ось і ці бажання Риму — поставити Моравію з Паннонією під свою безпосередню залежність, минувши німців, — так само говорили за задоволення прохань Ростиславого посольства з Костянтином на чолі. А до того ще у папи були недобрі відношення з Людовиком Німецьким, а тут сам князь Ростислав просив за утворення осібної церковної єпархії.

У всій цій складній політичній грі Рим мав багато добрих ознак, які віщували йому успіх, як що справу поведуть розумно. Найбільший ворог Риму, б. патріярх Фотій, нидів на вигнанні, а Царгородський патріярший престол займав з 26 листопаду 867 року великий прихильник Риму—Ігнатій; високими церковними достойниками в Царгороді засіли тепер також ігнатіяне, що частиною перебували дотого в Римі на вигнанні. Це все дуже впливало на зміцнення римського становища.

Новий імператор візантійський Василь та патріярх Ігнатій повели вже зовсім іншу політику супроти Риму,— політику примирення та підлесливости. Той і другий шукали в Римі повного свого визнання та підтримки. Як я росповідав уже, царгородський собор 867 р. прокляв папу Миколая I; в вересні до Риму післано халкедонського єпископа Захарія, щоб доставив папі прикрі постанови.

Але тепер, коли до Риму в Царгороді змінилося відношення, посланця вернули з дороги, і вирядили нове посольство з ігнатіян, вже з зовсім іншими завданнями.

Нове грецьке посольство прибуло до Риму десь в серпні (чи трохи пізніше) 868 р., коли Костянтин та Мефодій уже перебували тут. Грецькі посли привезли до папи покірливі листи від цісаря Василя та патріярха Ігнатія, привезли з собою й акти царгородського собору 867 р. Послів в Римі урочисто приймали, а вони урядили в присутності папи та вищих римських церковних достойників негідну комедію. Один із послів, митрополит Іоан кинув на підлогу збірник постанов собора 867 р. з такими словами: „Ти проклятий в Царгороді, будь проклятий і в Римі; тебе склав слуга сатани Фотій, новий Симон, винахідник всякої брехні; тепер тебе кидає на землю слуга Христів Миколай, новий Петро, приятель правди". Другий посол, спафарій Василь став топтати книжку ногами й бити її мечем, приказуючи: „Я думаю, що тут сидить диявол, котрий устами свого товариша Фотія насмілився говорити те, чого не відважувався сказати сам"...[1]

Чи був присутнім Костянтин на цій комедії, де так ганьблено його улюбленого вчителя та близького приятеля, славного патріярха Фотія, сказати трудно. Та чи був, чи не був, але знав про це все докладно, і це, звичайно, палило його соромом за свою батьківщину, що дійшла тепер до такого приниження. Папа й ігнатіяне святкували перемогу, святкували весело й гучно, як то вміли в тодішні часи. Усе це давало папі тверду надію, що грецькі справи надалі підуть йому гладенько, Болгарію він таки візьме собі, а до Болгарії тепер сама додавалася ще й Моравія з Панчонією. І тому веселим оком поглядав папа на Костянтина, убачаючи в ньому свого спільника, через котрого сподівався збільшити свої володіння.

Але болгарська справа не була легкою і не йшла так гладенько, як того хотілося. Це турбувало римських достойників і змушувало їх бути лагідніщими і в справах Костянтина та Мефодія. Візантія не задовольнила прохання царя болгарського Бориса-Михаїла, не післала йому окре-

1. „ЖМНПр" 1903 р. т. 350 ст. 402.

мої ієрархії, як той просив, і тоді Борис змушений був в серпні 866 р. звернутися за тим самим до Риму та до короля Людовика Німецького. В листопаді 867 р. папа післав до Болгарії двох своїх єпископів, — Формоза портуанського та Павла популонського з багатьма священниками, але окремої ієрархії не призначив і він. В осени 867 р. Борис вислав до Риму друге своє посольство, просячи поставити для Болгарії єп. Формоза на незалежного архієпископа (у той час сан архієпископа був вищий за сан митрополита); але Миколай I сам боявся Формоза, і тому прохання Борисового не задовольнив, а Формоза відкликав до Риму. Виїжджаючи, славолюбний Формоз узяв з Бориса клятву не приймати іншого, крім нього, архієпископом, а тому Борис був і далі впертим, і стояв на своїому: в 868 р., в червні чи липні, під час перебування в Римі Костянтина та Мефодія, Борис шле до папи вже третє посольство, і просить поставити в архієпископи Болгарії коли не Формоза, то Марина. Папа боявся цих обох своїх конкурентів на папський престол, і не погодився відпустити їх до Болгарії, хоч бачив, що справа від того не виграється, а тільки заплутується. Ось таким був політичний стан в 867—868 р., коли Костянтин та Мефодій перебували в Римі, добиваючись вирішення тут тих справ, з якими приїхали. Безумовно, політичний стан цей був на руку Костянтинові, і тому папа мусів в кінці погодитися й на бажання солунських братів. Можливо, що брати знайшли собі підпертя і в самому Римі. Тут пробувало тоді багато греків, було чимало грецьких манастирів (в одному з них брати могли й жити); нетактовна поведінка ігнатіян в Римі певне не всім грекам була до вподоби, і Костянтин міг знайти собі тут прихильників та помічників.

Прохання князя Ростислава та царя Бориса були однаковими,—обидва шукали собі незалежної ієрархії. Цілком можливо, що під час перебування в Римі в 868 р. болгарського посольства Костянтин бачився й говорив з болгарами, а говорив певне про потребу заведення слов'янського Богослуження в Болгарії; так само можливо, що болгари бували на слов'янських Богослуженнях Костянтина та його учнів. Це безумовно мусіло зробити добрий вплив на цих послів,—вони про чуте слов'янське Богослуження роспові-

дали пізніще вдома, а в Римі могли підтримувати Костянтина та його справу.

Чи князь моравський Ростислав зазначив своїх кандидатів на перших єпископів, джерела про це нічого не говорять. Треба думати, що зазначив, і ними й були Костянтин та Мефодій. Але цю справу, справу висвячення єпископів для Моравії й Панноніі, папа все тягнув та відкладав так само, як і справу призначення незалежного архієпископа для Болгарії. Час минав, а остаточного вирішення цеї важливої справи все не було.

Головні джерела наші виразно свідчать, що Мефодій прийшов до Риму простим ченцем — ігуменом, а Костянтин—тільки священником. Правда, частина вчених[1] рахують, ніби Мефодій прийняв сан священства ще перед Моравською місією, але на таке припущення не маємо підстав, бо воно протиречить свідченню ЖМ[6], де ясно читаємо, що папа „святи на поповьство блаженнаго Меѳодия". Папа мусів чимсь нагородити св. братів за їхню працю, яку він визнав, по словах Сербської Легенди, „святою та апостольською". І папа святить Мефодія „на поповьство", бо до того ніякого свячення той ще не мав (а ігуменом в той час можна було бути й не бувши ієромонахом). Але єпископом папа Мефодія поки що не висвячував, він цю справу відкладав надалі; роз'яснення Воронова ст. 54—56, ніби те „поповьство", на яке висвячено Мефодія, то переклад грецького ἱερωσύνη, лат. sacerdotium, що визначало сан пресвітерський і єпископський, роз'яснення таке протиречить виразному свідоцтву ЖМ[3], яке говорить, що в сан архієпископа Мефодія висвячено пізніще; для приняття припущення Воронова треба перше приняти його загальну гіпотезу, ніби оригінал ЖМ був писаний по-грецьки, а крім цього відкинути вказівку ЖМ[8] про другу поїздку Мефодія до Риму; чи не простіше приняти ясне свідчення ЖМ, як приймати де-кільки додаткових припущень?

Звичайно, мусів папа нагородити якось і Костянтина, бо це ж було б так природньо бодай за ті мощі св. Климента, які Философ приніс до Риму. Італійська Легенда першою подає цю відомість, твердячи в 9 розділі, ніби па-

---

1. Гінцель 47, Рачки 219, Бильбасов II. 85—86, Воронов 56 і др.

па висвятив в Римі Костянтина та Мефодія на єпископів: „Multis itaque gratiarum actionibus Philosopho pro tanto beneficio redditus, consecraverunt ipsum et Methodium in Episcopos". Слідом за цим свідченням пішли й деякі інші джерела, особливо в новий час, в XV—XVI віках.

Західні вчені, особливо католики (а часом і наші, напр. В. А. Бильбасов II ст. 34, 193), постійно пишуть, ніби Костянтин був єпископом; на доказ звичайно приводять вище подане свідчення Італійської Легенди 9 та новознайдені при роскопках в Римі давні образи, на яких Кирил намальований в єпископському убранні. Свідчення Італійської Легенди заслуговує уваги, але хто саме намальований на образах, те ще треба добре довести.

А між тим маємо дуже багато доказів, які виразно свідчать нам, що Костянтин помер простим священником, а єпископом не був він ніколи. Подам хоч такі докази: 1. ЖК і ЖМ зве Мефодія архієпископом, а Костянтина не називає так ані разу; те саме маємо і в заголовках цих Житій. 2. Болгарська Легенда, що мусіла б бути добре ознайомленою з цею справою, ні разу не зве Кирила єпископом. Власне ця Легенда досить правдиво передає нам, що сталося в Римі. По висвяченні учнів св. братів—читаємо тут в 3 розділі,—папа висвятив Мефодія на єпископа, „хоч він довго ухилявся та відмовлявся" (тут сплутано час: Мефодія висвячено пізніше). „А Кирила, що був правдивим Философом, папа кличе до святого святих, щоби там відслужити божественну Літургію в правдивій скинії,—це б то Кирил готується до смерти. 3. Давні пам'ятки, напр. передмова Іоана, екзарха болгарського, а також Оповідання ченця Хороброго про письмена ні разу не звуть Костянтина єпископом. 4. Служби Кирилу та Мефодію, складені ще в глибокій давнині, все звуть Мефодія архієпископом чи святителем, а Костянтина ні разу так не звуть. 5. Давні місяцеслови так само ні разу не називають Костянтина єпископом, напр. в місяцеслові при Остромировій Євангелії 1056 р. під 14 лютого: „преподобьнаго отьца нашего Костантина, нареченаго въ чрьньчьство именьмь Курила",—і тільки; а в місяцеслові при Ватиканській Євангелії XI в. під 6 квітня Мефодія названо архієпископом, а Кирила тільки „преподобним". 6. Дуже важ-

ний доказ проти того, ніби Костянтин був єпископом, це те, що сучасник його, бібліотекар римський Анастасій, що в Римі часто сходився з Костянтином, цей Анастасій в своїх листах ані разу не назвав Костянтина єпископом. Так само і в листах папи Адріяна II та Іоана VIII Костянтина ні разу не названо єпископом. Думаю, що вже цих доказів досить, щоби пересвідчитись, що Костянтина в єпископи справді не висвячено [1].

Але треба тільки дивуватися, чому саме не висвячено Костянтина. Я припускаю, що князь Ростислав, за прикладом болгарським, домагався собі незалежної архієпископії, і кандидатом на архієпископа виставив власне Костянтина. Припускаю, що папа вкінці погодився на висвячення Костянтина на архієпископа, погодився через тої політичний стан, про котрий я росповідав вище. Але на дорозі до остаточного здійснення цього перешкодою стала тяжка хвороба Костянтина, хвороба, котра вкінці звела нашого апостола в могилу.

Дуже цікаву звістку про все це подає нам в 8 розділі т. зв. Моравська Легенда; тут читаємо, що Костянтин, через свою покору „episcopatum renuncians, habitum induit monachalem, et, ex auctoritate apostolica, dereliquit post se sanctum Methudium, fratrem suum," цеб-то: „Відмовившися Костянтин від єпископства, зодягнув чернечу одіж, і, з дозволу папи, лишив по собі св. Мефодія, брата свого". Це треба так розуміти: папа кінець-кінцем погодився на висвячення Костянтина, але той мусів, через хворість, зріктися цього, і вказати на Мефодія, як на свого достойного заступника.

Св. брати досить довгий час пробули в Римі, певне більше року. За цей час Костянтин заслужив собі в Римі повагу першорядного вченого. ЖК[17] росповідає, що під час побуту Костянтина в Римі „римляне безперестанно ходили до нього й роспитували його про все, і по двічі й по тричі приймали від нього науку". А що це не побожна прикраса авторова, про це свідчить нам і лист 875 р. сучасника, бібліотекаря Анастасія до короля Кароля Лисого, в якім читаємо, що в Римі Костянтин виясняв слу-

---

1. Див. про це окрему працю П. Лавровського.

хачам твори Діонисія Ареопагіта. Про це росповідає також і „Успіння“: „До Кирила приходило багато римлян, котрих він навчав православної віри; а вони пильно слухали його науки“: „они же в слухы своє вълагааху єгова ученіа“. Приходив до Костянтина й один жид, „і казав йому, ніби ще не прийшов Христос, що від Діви має народитися, бо не виповнилося число літ, як то оповідають пророки. А Философ тонко перерахував йому, починаючи від Адама, усі літа по родах, і довів йому, що Христос прийшов, і стільки то літ минуло з того часу донині. І навчивши його, відпустив“, ЖК[17].

Так Костянтин перебував у Римі.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[17]; ЖМ[6-8]; Легенди: Італійська 9, Моравська 8, Болгарська 3, Сербська, Успіння.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасов* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 340—343. — *Бильбасов* II ст. 20, 33—35, 85—86, 193. — *Ф. Успенскій*: Первыя монархіи, ст. 56—59. — *Небосклонов* 57, 77—78. — *Воронов* 56. — *Малишевський* в „ГрКДАк“ т. II ст. 416—417, 536—538, 540—545. — *Будиловичъ А.*: Нѣсколько мыслей, ст. 90, 98—100. — *П. Лавровскій*: Былъ ли св. Кириллъ Солунскій епископомъ, „ЖМНПр“ 1885 р. кн. 4 ст. 161—175, ч. 238. — „ЖМНПр“ 1896 р. ч. 305 ст. 173. — *Pastrnek* ст. 84—89. — *Potkański* 42 — 43, 61 — 66. — *Франко*: Св. Климент ст. 191, 233—235. — *П. Лавровскій:* Кириллъ и Меѳодій, 1863 р., ст. 276—302.

---

4. Смерть і похорон Костянтина.

Папа Адріян II все затягував найголовніщу справу, за якою приїхали св. брати до Риму — утворення моравопаннонського архієпископства і посвячення на нього Костянтина, а тому вони довго загаялися в Римі. У цей час Костянтин поважно захворів; на мою думку (її підтверджує й Болгарська Легенда 3), ця хвороба Костянтинова стала на перешкоді до посвячення його в архієпископи. Костянтин взагалі був слабого здоровля, а за останні літа його хворість мала тільки побільшитися. Ще перед Моравською місією скаржився Костянтин на свою хворість: „и трудьнъ сый и больнъ тѣломь“ говорив він про себе цісарю; „вѣмь тя трудьна суща, Философе“ казав йому

цісар, ЖК[14]. Хазарська місія, така цінна по своїх наслідках, взяла від Костянтина багато сил та здоровля, і він вернувся з неї зовсім підупалим на силах; через таке нездоровля, як ми бачили, не приймав він ніякої значної посади, але тихо жив при патріяршій церкві св. Апостолів в Царгороді. Та скоро наспіло моравське посольство, його прохання треба було задовольнити, але хто ж міг дати мораванам слов'янське Богослуження, як не сам Костянтин? Цісар правдиво відповів Костянтинові на його скаргу на хворість: „Знаю я, що ти хворий, Философе... Але ж треба тобі туди йти, бо цеї справи ніхто інший не зробить, крім тебе“ ЖК[14]. І Костянтин мусів іти на Моравію, хоч був безсилий та хворий.

А Моравія не принесла йому заспокоєння. Місійна країна, де безконечно багато було всякої апостольської праці, Моравія потрібувала Костянтина на кожному кроці. І Костянтин працював, не зважаючи на слабе здоровля своє: скрізь він проповідував, святив церкви, закладав школи, навчав учнів, хрестив темних, викорінював поганські забобони і т. п., — працював і трудився без кінця. Та не ця праця вбила Костянтина, — це ж була праця, що зараз же давала свої добрі наслідки; а праця, що приносить дійсно користь народові, якою б не була вона тяжкою, все піднімає духа працюючої людини, а тим зміцнює її й на силах. Убила Костянтина та запекла боротьба, яку повели проти нього триязичники-німці; вони ж безнастанно нападали на святеє святих Костянтина, на його величну ідею — Богослуження живою народньою мовою. Костянтин боронився завзято, як обороняться кожний ідейний новатор, — боронився перед німцями пилатниками на Моравах, боронився й на триязичних диспутах в Венеції та Римі. І знову таки, — не ці смілі відкриті виступи в обороні своєї улюбленої ідеї поїдали здоровля Костянтинове, — поїдала їх скрита, таємна боротьба, те постійне шипіння поза очі з наклепами на „базарну“ та „варварську“ мову, поїдали їх безперестанні доноси та наклепи. Герої рідко коли падають в відкритій та чесній боротьбі, — їх убиває звичайно скрита ворожа рука...

Не підняв уже виснажених сил Костянтинових і той блискучий успіх, якого зазнав він для справ своїх в Римі,—

бо ж занадто великою ціною здобув він його собі. Власне Рим і доконав Костянтина: тут триязичники повели на нього смертельну боротьбу; з боротьби цеї ідея Богослуження живою мовою вийшла триюмфуючою, але на полі бою впав сам завзятий борець...

„Багато турбот зазнав Костянтин, — пише про його побут у Римі автор ЖК[18], — і заслаб він. І хворував Костянтин багато днів; один раз побачив він Боже явлення і почав співати так: „На сказане мені: До дому Господнього підемо, звеселився дух мій і серце зраділо". І зодягнувся він в чесні одежі, так перебув увесь той день, тішучись та говорячи: „З цього часу я більше не слуга вже ані цісарю, ані кому іншому на землі, а тільки Богові Вседержителю. Не було мене — і був я, і буду я до віку, амінь". А другого дня приняв Костянтин чернечий образ, і, світло до світла додавши, назвав себе Кирилом, і в тім образі пробув 50 днів". Чернечий образ, виходить, приняв Костянтин 27 грудня 868 року, на третій день Різдва.

Серед учених нема згідної думки, коли саме приняв Костянтин чернечий образ. Двоє головних джерел — ЖМ та Італійська Легенда — мовчать про манашество Костянтина: ЖМ не згадує про нього ані слівцем, а в Італійській Легенді 10 (те саме й Моравска Легенда[1]) читаємо: „Коли Философ, він же й Костянтин, почув, що наближається день його смерти, то він, за згодою верховного первосвященника, приняв ім'я Кирила, говорячи, що так указало йому явлення. А за сорок день по тому він упокоївся в Господі 14 лютого". В цих словах Італійської Легенди можна вбачати натяк на приняття чернечого образу, бо ж змінено ім'я, а це було таким звичайним перед смертю вдавнину. Думати, ніби Костянтин змінив тут ім'я на Кирила тому, що став єпископом, не маємо ніяких підстав.

Дехто з учених твердить, ніби Костянтин приняв чернечий образ ще в Царгороді, або на Олимпі, і що на Моравах та в Римі він був уже черцем. Підставу для такого твердження подає ЖК[18]: Мефодій просить папу видати йому тіло брата, бо „мати ны єсть закляла, яко иже отъ насъ прьвѣе прѣидетъ, да принесетъ єго въ свой братрьнъ монастырь, и ту и (його) погребетъ". Те саме

подає й Італійська Легенда II, — і тут живий брат має принести мертвого „ad monasterium suum“. Чи не простіше думати, що в цих словах криється вказівка на той манастир Полихрон, де був Мефодій ігуменом? Мефодій не виїжджав на Моравію назавсіди, — він їхав тільки на недовгу певну місію, а по ній мав вернутися знову на своє ігуменство в Полихрон. Ось цей манастир і міг бути „свой братрьнъ монастырь“. Можна припустити ще, як то ми бачили вище на ст. 76, що брати могли мати й свій родинний манастир, що на Олимпі було в той час звичайним. На таке припущення вказувало б і передсмертне прохання Костянтина до брата не сміти „горы ради оставити ученья своєго“ ЖМ.

Але проти припущення, ніби Костянтин приняв чернечий образ ще перед моравською місією, виразно говорить не тільки ЖК[18], але й інші джерала, — багато з них оповідають, що Костянтин став черцем власне в Римі перед смертю. Життя св. Климента болгарського в 3 розділі оповідае про це так: „Провідавши Кирил про свою смерть, зодягається в чернечу одіж, якої він давно вже бажав, але з покірливости не відважувався приняти, як щось велике, що перевищує його сили“. Так само виразно свідчить про це й Моравська Легенда 8: В Римі, передчуваючи смерть, Костянтин „зодягнувся в чернечу одіж“. Легенда Чеська 5 пише те саме: „Той самий блаженний Кирил, пробуваючи в Римі, заслужив для моравського народу подяку апостольського престолу, і, принявши чернечу одіж, помер“. І в „Успінні“ читаємо, що Костянтин в Римі „въспріємь мнишьскый образ и тогда наречен бысть Кирил“. Нарешті й Остромирова Євангелія 1056 р., що писав її в Київі диякон Григорій, під 14 лютого в місяцеслові на л. 265б подає: „Преподобьнаго отьца нашего Костантина Философа, нареченаго въ чрьньчьство именьмь Курила“.

В Римі було досить грецьких манастирів, в одному з них проживали св. брати, і тут Костянтин приняв і чернечий стан. Як свідчить ЖК[18], він приняв його за 50 днів до смерти, цеб-то 27 грудня 868 р.; Італійська Легенда 10 твердить, ніби це сталося за 40 днів до смерти, але Легенда Моравська 1, що все йде за Італійською, знову по-

дає 50 днів; „Успіння Кирила“ зазначає 8 днів [1], але тут явна писарська помилка: подано число II = 8 замість II = 50. А що Костянтин прийняв ім'я Кирила тільки перед смертю, зробило те, що він в джерелах більше відомий під назвою Костянтина, а не Кирила; так, бібліотекар Анастасій постійно зве його Костянтином; так само не названо його Кирилом і в листі Адріяна II до князів слов'янських.

Цікаво ще звернути увагу на те, що перед прийняттям чернечого сану Костянтин згадує цісаря: „отселѣ нѣсмь азъ цѣсарю слуга“ЖК[18]; цісар тут — це Візантійський імператор; отже виходить, що до останніх днів своїх Костянтин лишався в Римі греком.

Джерела підкреслюють, — напр. ЖК[18], Болг. Лег. 3, — що Костянтин наперед угадав свою смерть. Найширше про смерть Костянтинову оповідае ЖК[18], оповідає в живих та сумних словах. „А коли настала година — читаємо тут, — заспокоїтися й перейти до вічного життя, Кирил підняв руки свої й молився зо слізьми, проказуючи: „Господи Боже мій, що створив усі стани анголів та сили безплотні, що небо нап'яв і землю поставив, і все з небуття привів до буття. Ти завсіди вислуховуєш тих, що чинять волю Твою, бояться Тебе й бережуть заповіти Твої; вислухай же й молитву мою: охорони вірний Тобі нарід (стадо), до якого Ти був приставив мене, слугу свого непутящого та негідного, заступи його від безбожної й паганської злоби тих, що зневажають Тебе, вигуби тризичну єресь (деб-то тих, що йдуть проти Богослуження живою мовою), церкву свою побільши, поєднай усіх в одностайності, зроби людей вибраними, щоби вони були одної думки про правдиву віру Твою та про правдиве визнання, вдихни до сердець їхніх слово послуху Тобі. Бо це ж Твій дар, коли Ти прийняв на проповідь Євангелії Христа Свого нас негідних, що заохотились на добрі діла й чинили вгодне Тобі. Що ти дав був мені, передаю Тобі Твоє; ряди їх сильною рукою Своєю, покрий їх захистом крил Своїх, щоби всі хвалили ім'я Твоє, Отця і Сина і Святого Духа, амінь“. Поцілував Кирил усіх святим поцілунком і сказав: „Благословенний Бог, що не віддав нас

---

1. І таке свідчення приймає Бильбасов II. 195.

на здобич у зуби таємних ворогів наших, але сітки їхні порвав і визволив нас від запропащення". І так спочив він о Господі, маючи 42 роки життя, місяця февраля в 14 день, індикта 2-го, а від початку світа нашого в 6377 р." [1].

Так помер великий апостол слов'янства. Помер, лишаючи незакінченою величну працю свою. Навіть в передсмертну минуту він служить своїому народові тим, чим ще в силі служити йому — гарячою молитвою. Ця передсмертна молитва Кирилова — це найбільш поетичне місце цілого ЖК; певне, це не твір автора ЖК, — це одна з тих багатьох молитов, які любив був складати Костянтин; цю молитву не раз певне проказував Философ за життя свого в ті важкі хвилини, які доставляли йому пилатники. А його передсмертне прохання: „Господи, Боже мой, погуби треязычную єресь", це прохання достойне того, щоб його записали на золоті скрижалі свої всі ті народи, які ще не сподобилися молитися Богові своєю рідною мовою, бо ж найвеличніща невміруща ідея Костянтинова промовляє до всіх: „да и вы причьтетеся великыхъ языцѣхъ, иже славять Бога своимь языкомь" ЖК[14]. Уся передсмертна молитва Костянтинова овіяна глибокою тугою та сердечним сумом за долю того народу, якому він вірно служив...

А передсмертне прощання з братом Мефодієм так само усе переповнене глибокого смутку за долю брата та за долю роспочатої любої справи: „Поміраючи — поетично оповідає ЖМ[7], — промовляв Костянтин до брата свого Мефодія: „Ото, брате, були ми з тобою як оті два воли спаровані, одну борозну тягнучи... І оце падаю я на полі, свої дні покінчивши... Ти дуже закоханий в гору (Олимп), але ж не смій ради гори покинути науку (в Моравії) свою, бо нею ти зможеш більше спастися"... Це був передсмертний заповіт братові, і Мефодій чесно його виконав.

„Успіння" додає ще, що Кирил прощався перед смертю й зо своїми учнями: „Дізнавшися Кирил про смерть свою, покликав учня свого, що був єпископом в Ликії (Климента?), Саву, Ангелара, Горазда й Наума, наставляв їх в вірі православній і навчав їх; і так віддав духа свого

---

1. Неб-то 869 р.: 6377 — 5508 = 869 р.

до рук Бога живого, якого він ще замолоду полюбив". Звичайно, тут уже приплутані й пізніщі події, бо в цей час не було ще єпископа з слов'ян.

Помер Костянтин на 42 році життя, помер 14 лютого 869 року, про що нам найвиразніше свідчить ЖК[18]; те саме читаємо і в Похвалі св. Кирилу[1]: „Почи же с миромъ о Господѣ от твари всего мира въ лѣто 6377 лѣто, мѣсяца февраля въ 14 день"; ті самі дати подає й „Успіння". Що Кирил помер 14 лютого, про це свідчить також Італійська Легенда: „Constantinus dormitionem accepit in Domino sexto decimo Kalendas Martias", а також місяцеслови Остромирової та Асеманової Євангелій. Добровський, не знаючи свідчення ЖК про 869 р., як рік смерти Кирила, подав 868 р., і цю останню дату приняли й деякі вчені[2]. Вираз ЖМ[7], що Костянтин помер „по дьньхъ мънозѣхъ", увів у блуд автора Життя св. Наума, у котрого читаємо, ніби Кирил помер в Римі „в глибокій старості"; ні, Кирил помер в росцвіті сил, маючи тільки 42 роки життя.

ЖК[18] докладно росповідає, як поховано Кирила. Папа наказав — читаємо тут — усім грекам, що перебували в Римі, а також і римлянам, які зійшлися з свічками, співати над ним (покійним) і вчинити йому похорон, немов самому папі; що й виконано. А Мефодій, брат його, почав просити папу, благаючи: „Мати закляла нас, що коли хто з нас першим помре, нехай брат принесе тіло того до свого братьного манастиря і тут поховає". Папа наказав покласти тіло Кирилове в труну й забити залізними цвяхами; і так тримав його 7 днів, готове в дорогу. Але порадили папі римські єпископи: „По багатьох землях ходив Кирил, а Бог привів його сюди, і тут приняв його душу; тут його належить і поховати, яко мужа чесного". Папа відповів: „За Костянтинову святість та за його любов поховаю його, порушивши звичай римський, в своїм гробі в церкві св. апостола Петра". Тоді брат почав просити: „Не послухали ви мене, і не віддали мені його; коли вам угодно, нехай же спочиває він в церкві св. Кли-

---

1. Кирилло-Мефодіевскій Сборникъ, ст. 317.
2. Між ними Бильбасов II. 37, 87—88, і в „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 340.

мента, з котрим Костянтин і сюди прийшов". Папа наказав зробити так. І знову зібралися єпископи і хотіли чесно проводити його зо всіма людьми; вони сказали: „Відкрийте нам труну, щоби побачити, чи не взято чогось з нього"... І довго трудилися, але, з Божого наказу, труни не змогли відчинити... І так з труною поклали його до гробу праворуч вівтаря в церкві св. Климента, де почали відбуватися чуда. Бачивши їх римляне, стали ще більше шанувати й поважати Кирила; вони змалювали Кирилового образа над гробом його, і почали світити перед ним денно й нічно, хвалячи Бога, що прославляє так тих, хто його славить".

Усі джерела росповідають про похорон Кирила, часом додаючи нових подробиць. Цікавий випадок з випрошенням тіла. Що Мефодій просив віддати йому тіло брата, щоб поховати його, як наказувала мати, в братнім манастирі, про це свідчить нам і Легенда Італійська, в котрій усе це дуже докладно описано в розділах 10—13. Певне, у папи відбулася якась нарада в цій справі, на котру зібралися, — як свідчить Італійська Легенда 11 — „духовенство, єпископи, кардинали й дворянство", і вони й вирішили не віддавати тіла Кирилового: це ж були занадто великі святощі, і їх нерозумно було б випускати зо свого міста.

Інцидент з відкриванням труни, описаний в ЖК[18], подав привід до цікавої легенди, яку подає в 12 розділі Легенда Моравська: Мефодій просив папу, щоби він віддав йому тіло братнє „ради тої пошани, яку той має серед наверненого народу". Папа відмовив. Тоді „Мефодій лишився таємно в Римі на деякий час і один раз пішов вночі до церкви св. Климента, де був похований брат, тихенько взяв тіло і хотів перенести його на Моравію. І коли Мефодій декільки день ніс святі мощі, він спинився на однім гарнім місці для відпочинку. Коли ж потім св. муж хотів піти далі з св. тілом, він ніяк не міг порушитися з місця. Тоді Мефодій почав молитися, просячи, щоби йому, з Божої помочі, відкрилося, куди він має нести св. мощі. Тоді св. Кирил підняв праву руку і при свідках показав своїому братові Мефодію, що він повинен віднести його назад до Риму. А коли Мефодій приніс його назад, папа з Римським народом вийшов йому на зустріч, при-

няв його з пошаною в церкві св. Климента і знову поховав його там, де він був перед тим похований".

Ці вперті свідоцтва, що Мефодій просив віддати йому братнє тіло, а по відмові навіть був викрав його, свідчать про те, що певне дійсно було бажання забрати мощі Кирилові з Риму. Міг хотіти цього Мефодій, покликаючись на заповіт матері, і бажаючи, щоби брат його спочивав на рідній землі; міг хотіти цього й князь Ростислав, прагнучи, щоб основник слов'янського Богослуження спочивав в його столичному місті Белеграді. Але в Римі добре знали, якої ціни з часом набули б собі мощі такого мужа, що життя своє поклав за ідею слов'янського Богослуження, і тому мощей цих не віддали.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[18]; ЖМ[7]; Легенди: Італійська 10—12, Моравська 1. 8. 12, Болгарська 3, Сербська, Чеська 5, Македонська 4, Успіння; Похвала Кирилу; Память і похвала Кирилу; Служба Кирилу.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* II 21, 35—39, 88, 196—199. — *Небосклоновъ* 77—78. — *Архангельський* 17—18. — *Малишевський* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 547—552. — *Ягичъ* в „Сборникъ" т. 54 ст. 26—27. — *W. Bogusławski* 92—94. — *Pastrnek* 89—90. — *Polkański* 66—67.

---

5. Шукання Костянтинових мощей — роскопки в церкві св. Климента в Римі.

Як свідчить ЖК[18], тіло Кирилове поховали в гробі „одесную страну олтаря въ церкви св. Климента", поховали — по словах Італійської Легенди 12 — „в тій самій мармуровій труні, в котру поклав був його папа вже перед тим". Інші джерела так само свідчать, що Кирила поховано в Римі, в церкві св. Климента. На шкоду для цілого слов'янства, ані труни, ані тіла Кирилового до нашого часу не збережено...

Не дійшла до нас і давня церква св. Климента, де поховано св. Кирила. Як кажуть давні перекази, церква ця була збудована на місці, де стояв був дім батьків св. Климента; про церкву цю збереглися писані звістки ще

з IV-го віку. Але, на жаль та на шкоду, тіло Кирилове лежало спокійно в цій церкві тільки 215 років, бо в році 1084-м на Рим напали нормани з Робертом Гюїскаром на чолі і спалили та зруйнували церкву св. Климента. Тоді згоріла, певне, й труна св. Кирила... Правда, як твердить давній напис в церкві, зараз же по погромі, за папи Пасхалія II (1099—1118) на стінах зруйнованої церкви, засипаних друзом, кардинал Анастасій збудував нову церкву, що збереглася й до нашого часу на т. зв. Целійськім холмі на улиці св. Іоана Латеранського, — Via s. Giovanni in Laterano.

В 1859 — 1865 р. р. на кошти Оломутського архієпископа Фюрстенберга роблено роскопки під теперішньою церквою San Clemente в Римі; роскопки робив знаний археолог de Rossi. Найперше завдання, яке ставив собі de Rossi, це — відшукати мощі св. Кирила, бо ж вони мусіли тут знаходитись. Як свідчить відомий історик Бароній (1538 — 1607), в його час в храмі св. Климента знаходилися мощі обох св. братів; мощі ці, як чув Бароній, недовго перед тим знайдено під вівтарем церкви св. Климента[1]. Існує переказ, що перед нападом венгрів на Моравію на початку X-го віку мощі св. Мефодія перевезено з Велеграду до Риму.

Праця de Rossi була дуже тяжкою, бо трудно було точно встановити те місце, де саме могли знаходитися мощі св. Кирила. Вільно копати було неможливо, бо це загрожувало цілості храма, що стоїть на руїнах давньої базилики. Справа кінчилася тим, що роскопки припинено. Тоді за них взявся пріор ірландських домініканців, яким належав і храм св. Климента, о. Йосиф Мелулі (Mullooly), звичайно, під доглядом de Rossi. Тепер роскопки повели сміліше, і вони дали деякі результати. Мощей св. Кирила не знайшли, але знайшли дві мармурових труні, правда, невідомо чиїх.

Під церквою знайдено давню базилику; відкрили всі її стіни та колони і на них знайдено багато цінних фресок. Ось між цими фресками знайдено також 4, що стосуються, здається, Костянтина та Мефодія. Фрески ці такі:

---

1. Acta Sanct. Mart. II. 20.

1. Спаситель, в лівій руці в нього книга, а правою благословляє по грецькому звичаю; праворуч нього архангел Михаїл та ап. Андрій, ліворуч — арх. Гавриїл і св. Климент; перед архангелами два ченці на колінах, в грецькій одежі, молитовно звернені до Спасителя. Гадають, що це обітний образ самих Кирила та Мефодія, зроблений ще за життя їхнього,—це вони моляться або перед моравською місією, або в Римі, цеб-то десь в 862 або 869 роках; на цім образі Кирил з чорнильницею, а Мефодій з книжкою. 2. Якийсь князь (імператор Михаїл?) сидить на троні, рукою показує в далечінь, перед ним на колінах святий з написом A(gios) Ciril; у ніг князя ще дві чи більше особі, але вже не знати, хто саме; над Кирилом німб,—знак, що образа мальовано по його смерті. Думають, що це образ X віку, визначає послання Кирила на Моравію. 3. Якийсь єпископ хрестить слов'янина; єпископ з німбом, в грецькім архієпископськім омофорі, перекинутім через праву руку (але єсть ознаки, по яких можна сумніватись, чи це омофор); на голові чернеча тонзура, сам з круглою, підстриженою бородою; єпископ кладе руку на молодого слов'янина, а він стоїть в річці по пояс в воді. Думають, що це св. Кирил (на думку інших — Мефодій) хрестить якогось видатного слов'янина. Омофор показує, що образ цей X віку. 4. Перенесення тіла якогось святого з Ватикану до церкви св. Климента. Покійник з німбом, в єпископськім омофорі, з бородою, образ найпізніше першої половини XI-го віку. Як каже кусок напису, це перенесення відбулося за папи Миколая; коли тут дійсно перенесення мощей св. Кирила, то папа Миколай був би при цьому анахронізмом, бо таке перенесення могло статися лише за папи Адріяна II; цю неточність пояснюють тим, що в XI в. забули вже реальну правду і вірили, ніби перенесення мощей Кирила відбулося за папи Миколая I.

Оце власне і все, що знайдено під час пошукувань в храмі св. Климента в Римі. Мощей, як бачимо, не знайдено. Правда, тепер висовується навіть сумнів, чи взагалі в храмі св. Климента переховуються ці мощі. Відомий кустош Ватиканської Бібліотеки єп. Angelus Rocca свідчить, що папа Сикст V (1585 — 1590) наказав перенести тіло св Кирила до храму св. Єронима, який він збудував. Карди-

нал Бартоліні в своїй праці про св. братів твердить, ніби цього наказу папи Сикста V не виконано, і тіло св. Кирила й надалі оставалося в каплиці св. Доминика (колись каплиця св. Кирила), але в 1798 році, коли Рим взяли були революційні французські війська, то вони ніби зневажили й кості св. Кирила...

ЛІТЕРАТУРА: *А. П.*: О раскопкахъ въ Базиликѣ св. Климента въ Римѣ съ цѣлью отыскать мощи св. Кирилла, „Духовная Бесѣда", XIX, 1863 р. № 46 ст. 475—481.—*В. Н. Виноградскій*: Фрески подземной базилики св. Климента въ Римѣ, „Сборникъ на 1866 годъ, изданный Обществомъ Древне-Русскаго искусства при Моск. публичномъ музеѣ", М. 1866 р. ст. 163 — 173, з малюнком Мефодія; тут же два малюнки Кирила XVII віку.—*Бодянскій О. М.*: Изображенія славянскихъ первоучителей и просвѣтителей св. Кирилла и Меѳодія на поляхъ образа св. Николая Скоропомощника, „Чтенія" М. 1868 р. кн. I, 247—260.—*B. Dudik*: Neuentdeckte Fresken aus dem Leben der heil. Apostel Cyrill und Method in Rom, Відень, 1869 р., „Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale", XIV. — *Dr. B. Dudik*: Odkryté stenomalby ze života svatých apoštolů Kyrilla a Methoděje v Římě, коліндор „Moravan" на 1870 р.—*Prof. Fr. Bulić*: Bazilika sv. Klimenta u Rimu, Задер, 1881 р.—*D. Bartolini*: Memorie 1881 р. розд. IV.—*Csell-Fels*: Die Unterkirche von s. Clemente, Hildburghausen, 1870 р.—*Zakrzewski St.*: Malowidła w podziemnej bazylice św. Klemensa w Rzymie, „Rozprawy" Краківської Академії, wydział historyczno-filozoficzny, т. 20 (45), ст. 1 — 37 1903 р. — *G. Wilpert*: Le pitture della basilica primitiva di San Clemente, „Mélanges d'Archeologie et d'Histoire publiés par l'Ecole Française de Rome", т. 26. — *Matěj Procházka*, kanovník: Kde odpočívá nyni tělo sv. Cyrilla, apoštola Slovanů? „Sbornik Velehradský" 1881 р., Прага, річник II, ст. 290 — 291. — *Fr. Snopek*: Hrob a ostatky sv. Cyrilla, apoštola slovanského, ibid. річник VI, вип. I ст. 142—151, 1896 р. — *Воронов*, ст. 309—311.—*Проф. Н. Ѳ. Красносельцевъ*: Церковь св. Климента въ Римѣ и соединенныя съ нею воспоминанія о славянскихъ апостолахъ, „Православный Собесѣдникъ" 1885 р. кн. 4 ст. 461—488. — *А. Н. Поповъ*: Икона съ славянскою надписью въ храмѣ св. Петра въ Римѣ, „Извѣстія Имп. Русск. Арх. Общ." I, вип. 2 ст. 96.—*А. Радонежскій*: Церковь священномученика Климента въ Римѣ, мѣсто погребенія св. равноапостольнаго Кирилла, „Церковн. Вѣдомости" 1896 р. № 7, додаток, ст. 241—256. — *Pastrnek* 90—92. — Saint Clement and martyr his Basilica in Rom, by *Joseph Mullooly*, Rome, 1873.— Праці Rossi див. в „Bolletino di archeologia cristiana", Рим, 1863 і 1868 р.

X. Літературна праця св. Костянтина.

Муж високої освіти, глибокий философський мислитель, палкий промовець, — Костянтин не мало також і писав. На жаль, знаємо не багато певного про літературну діяльність Костянтина, бо оригіналів творів його ще не знайдено. Давнина зберегла нам дуже багато найріжніщих творів, які приписувано Кирилу або Костянтину Философу; але Кирилів було в нас не мало, були й інші Костянтини Философи, а тому трудно остаточно зазначити, що саме належить нашому Костянтину Философу, апостолу слов'янському. Наука встановила вже твердо, що, напр., не мало творів відомого Кирила Турівського, письменника XII в., приписано Кирилу Философу. Нашому Кирилу приписується багато ріжних творів, але серед них власне майже не має таких, про які не було б наукової суперечки, якому саме Кирилові вони належать. Звичайно, коли б ми мали дійсно безсумнівні твори Кирилові, вони б стали надзвичайно цінними джерелами для вивчення кирило-мефодіївських питань. Як знаємо, вдавнину теперішнього розуміння авторського права не було, — тоді дуже часто підписували під своїм твором не своє ім'я, але ім'я загальношанованого автора; так могло статися, і певне й було, і з імя'м слов'янського апостола. От через це маємо чимало творів, на яких виставлено ім'я Кирила чи Костянтина, але хто вони — не завсіди можна вирішити.

Докладно вияснювати це спірне питання про Кирилову літературну спадщину не входить в рамці моєї праці. Я тільки коротенько росповім, які саме твори написав Костянтин, а які йому тільки приписуються.

1. Найважніщою літературною працею Костянтина були, звичайно, його **переклади**, про які я вже росповідав [1]. Але що саме переклав Костянтин сам, точно не знаємо, бо головніщі джерела звичайно говорять про спільну працю з братом Мефодієм. Так, ЖМ[15] свідчить, що Мефодій зробив переклад цілого св. Письма, — „Псавтир тільки та Євангелію з Апостолом і вибраними церковними

1. Див. вище ст. 183—192, 207—208, 248.

Службами давніше переклав з Философом". Тут певне пересада, бо якраз ці книжки переклав Костянтин сам про що виразно свідчить ЖК[14]; можливо тільки, що цю свою працю Костянтин стилізував та викінчував на Моравах вже разом з братом Мефодієм. Під „вибраними церковними службами" тут треба розуміти Служебник та Требник. А ЖК[15] росповідає, що Костянтин на Моравах „скоро переклав увесь церковний чин, навчив їх (своїх учнів) Утрені, Годин церковних, Вечірні, Павечірні і Літургії"; ось ці книжки певне також сам перекладав Костянтин [1].

2. В році 1892-м мюнхенський проф. Фридрих видрукував надзвичайно цінного листа папського бібліотекаря-секретаря Анастасія до єп. Гавдерика [2]. І ось в цім листі Анастасій росповідає, що він читав і мав в своїх руках три твори Костянтина Философа, писані грецькою мовою: 1. Коротка історія, — Brevis historia або Storiola, — про знайдення мощей св. Климента; 2. Похвальна промова — Sermo declamatorius—про те саме, і 3. Гімн на честь Бога і св. Климента. Перші два твори Анастасій переклав на мову латинську, третього ж твору перекласти не наважився.

Перший з названих тут творів, Коротка історія про знайдення мощей св. Климента, не дійшов до нас. Анастасій переклав його на латинську мову і відіслав єпископу Гавдерикові, а той ужив його для своєї т. зв. Італійської Легенди. Про цей твір Анастасій згадує в своїм листі декільки разів: „Треба перекласти на латинську мову ще те, що Костянтин, Философ солунський, муж апостольського життя, недавно написав про знайдення мощей св. Климента... Хочу коротенько передати тобі оповідання про те, як це сталося (як знайдено мощі св. Климента), тими словами, якими сам Костянтин мав звичай росповідати про це, бо цей премудрий муж росказує в своїм Короткім оповіданні (in Storiola sua) поверховно, промовчавши своє ім'я (в розділі І-м). Порядок знайдення мощей

---

1. Див. ще в II томі цеї праці розділ про літературну діяльність Мефодія.

2. Про листа цього росповідаю докладно в розділі про джерела.

св. мученика описав сам Философ в своїм історичнім оповіданні (in historica narratione)".

Про цей саме твір Костянтина згадує й автор ЖК[8]: своє оповідання про те, як Костянтин знайшов мощі св. Климента в Херсоні, він кінчить словами: „яко же пишеть въ Обрѣтеньи єго". Давня стилистика (особливо грецька) вимагала не повторювати власних імен в писанні; напр. автор ЖК, згадавши ім'я свого героя в заголовку, далі вже не згадує його, вживаючи часом слова „философ", або й нічого не згадуючи; ось тому підметом (subiectum) до вказаного речення треба вважити „Костянтин", цеб-то треба читати так: „яко же Константинъ пишеть въ Обрѣтеньи єго". Міклошич це місце переклав невірно: scribitur замість scribit — цеб-то Constantinus scribit, — а тим затер сліди Костянтинового твору; за читанням Міклошича пішло багато вчених, особливо західних, що слов'янського оригіналу прочитати не могли. Ось оце „Обрѣтеніє" мощей св. Климента, про яке читаємо в ЖК[8], це й єсть певне та Storiola або Brevis historia, яку згадує Анастасій.

Твору цього в окремому вигляді до нашого часу не збереглося (чи може не знайдено), але його можна вбачати в „Слові на обрітення мощей св. Климента", див. далі.

3. Як свідчить нам бібліотекар Анастасій, Костянтин написав ще грецькою мовою „Sermo declamatorius" — Похвальна промова про знайдення мощей св. Климента. Цей твір дійшов до нас в слов'янськім перекладі: „Слово на пренесеніє мощемъ преславнаго Климента, историчьскую имуще бесѣду". Уміщено це Слово в рукописних Читаних Минеях під 23 або 30 січня. Автором його перше рахували Костянтинового учня Климента Велицького (Шафарик і др.), але А. Вікторов[1] першим довів, що автором Слова треба вважати тільки Костянтина Философа. В заголовку цього твору подано й рік знайдення мощей: 6369 (правда, з помилкою: 4369), цеб-то 861 рік, дуже важлива дата для определення часу Хазарської місії. Писав Слово самовидець та учасник цілої події, котрий і росповідає про себе в 1-й особі: идохомъ, сотворихомъ, поставихомъ і т. п.; а в одному місці він

1. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р., ст. 407—414.

просто зве себе автором Слова: „нѣкто, ижъ и сый же єсть повѣстникъ“. Автор Слова був не тільки свідком події, але й головним діячем її, про що читаємо в Слові: він часом видає накази, що треба робити, ставить себе в ряд з архієреєм херсонським, він перший побачив світле сяйво круг луни, він перший побачив голову св. Климента. Хто ж міг бути автором цього Слова, людина з таким значінням? На думку А. Вікторова — тільки Костянтин Философ, і думку його дуже підтвердив новознайдений лист Анастасія. Дивним трохи було давніще те, що в Слові ані разу не названо ім'я Костянтина; і це новознайдений лист Анастасія цілком пояснив: усіх трох своїх творів, як свідчить Анастасій, Костянтин не підписав; взагалі, про знайдення мощей св. Климента Костянтин, по словах Анастасія, „не хотів росповідати, боячися осуду в гордості“ (розд. 3). На думку А. Вікторова, Слово написане „еще въ 70-хъ или 80-хъ годахъ IX-го столѣтія“, а це тому, що воно увійшло в склад Італійської Легенди, твору, котрий був присвячений папі Іоану VIII (872—882). Слово було сказане в свято знайдення мощей; Костянтин написав його грецькою мовою, пізніще його переклали (Вікторов припускає, що може навіть сам Мефодій) на мову слов'янську; треба зазначити, що переклад надзвичайно темний та малозрозумілий.

А. Воронов виступив проти думки Вікторова, що автором Слова був Костянтин. На його думку автором був якийсь херсонит, котрий Слово своє сказав в Херсоні, в імени херсонитів; складено Слово значно пізніще самого факту знайдення. А др. Іван Франко припускає зовсім інше: грецький текст нашого Слова повстав ніби ще до Костянтина (ст. 242—243).

В Слові оповідається докладно, як саме знайдено 30 січня 861 р. мощі св. Климента, а це дає підставу гадати, що в склад цього Слова увійшла також Brevis historia чи Storiola, про яку згадує Анастасій; на це саме натякає й заголовок Слова: „Слово на пренесеніє мощемъ преславнаго Климента, историчьскую имуще бесѣду“.

Слово знайшов і вперше видрукував в „Москвитянинъ“ 1856 р. відомий історик церкви А. В. Горський; пізніще це Слово передру-

коване в „Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ“ 1865 р. ст. 319—326; це був текст з рукописної Читаної Мінеї митр. Макарія, текст дуже темний та незрозумілий. Др. Франко в 1906 р. в своїм творі: „Св. Климент у Корсуні“ передрукував це Слово, але вже з ліпшого рукопису Московської Духовної Академії, що писаний перед 1547 р.

ЛІТЕРАТУРА: *А. Викторовъ* в „Кир.-Мео. Сб.“ 1865 р. ст. 407—411.—*Бильбасовъ* II ст. 15.—*А. Вороновъ* 89—94. — *Ягичъ* в „Сборникъ“ т. 54-й 1893 р. ст. 14 — 16, 23—26. — *Франко*: Св. Климент, ст. 182—189, 205—207, 217, 221, 242—252. ДЖЕРЕЛА: ЖК[8] та Італійська Легенда 1, 3 і 4.

4. З листа папського секретаря Анастасія до єп. Гавдерика довідуємося також, що Костянтин написав і Гімна на честь Бога та св. Климента. Про це читаємо в листі в 4 розділі: „В грецьких школах співається (resonant) те, що той самий справді подиву гідний Философ склав Гімнологій всемогучого Бога на честь урочистого відкриття св. мощей. Але цього Гімна, котрого склав той сам Философ на славу Бога й св. Климента,—як пише Анастасій — він не відважився перекласти, бо в латинському перекладі вийшло б або замало, або занадто багато складів, і не було б гарної, відповідної до співу гармонії“. Коли не рахувати „Азбучної Молитви“, це єдиний віршований твір Костянтина. Костянтин взагалі вмів писати, а стиль його творів навіть чужинець Анастасій зве блискучим.

Що то був за Гімн, не знаємо, бо ще й досі його не знайдено. Може справедливо припускає Франко (ст. 207): „Се очевидно та сама пісня, яку цитується кілька разів у нашім Слові („Слово на пренесеніє“), про яку можемо сказати, що вона складалася що найменше з 16 строф“. Але Франко не вірить, щоби цього Гімна написав Костянтин.

5. В ЖК маємо опис трох диспутів: 1. про шанування образів з Аннієм в розд. 5; 2. з сарацинами розд. 6, і 3. з мусульманами та жидами в Хазарській місії розд. 9—11. Усі диспути в діялогічній формі, написані надзвичайно жваво: по всьому знати, що їх не придумав сам автор ЖК, що він їх мав уже готовими. Дійсно, не можна собі уявити, щоби сам автор ЖК так надзвичайно жваво складав ці сперечання з невірними, як би сам був при тому. Треба думати, що це сам Костянтин записував свої диспути. Можливо, що Костянтин виготовив був один поле-

мічний твір проти образоборців, магометан та жидів, і цим його твором і скористав автор ЖК; але не виключена можність і того, що Костянтин окремо позаписував свої розмови з Аннієм, сарацинами та жидами. У той час такі твори були дуже потрібними, бо ж боротьба з цими народами чи образоборством була тоді реальною.

На жаль, ці полемічні твори, які написав Костянтин грецькою мовою, не збереглися до нашого часу. Але вони й не затратилися зовсім — вибірки з них подає нам автор ЖК в розділах 5, 6, 9—11. Грецький твір Костянтина певне докладно й широко оповідав про ці диспути з невірними, а автор ЖК вибрав собі з нього для свого твору найважніщі місця. Що це дійсно було так, про те свідчить нам сам автор ЖК[10]: опис диспут в Хазарії він обриває такою заміткою: „Отъ мъногa же се мы украшьше, въмалѣ положихомъ селико памяти ради; а иже хощетъ съвршеныихъ сихъ Бесѣдъ искати истыихъ, въ Кънигахъ єго (цеб-то Костянтина) обрящетъ я, єлико прѣложи учитель нашь, архиєпискупъ Меѳодій, раздѣль я на осмь Словесъ, и ту узритъ словесьную силу отъ Божья благодѣти, яко и пламень горящь на противьныя".

Наведене свідоцтво дуже важливе, бо воно виразно вказує те джерело, звідки автор ЖК брав свій опис диспут,—а їх тут більше половини цілого твору. Написаний по-грецьки (Барац припускає, ніби був написаний жидівською чи арабською мовою) твір Мефодій переклав на мову слов'янську, переклав може по смерті Костянтиновій, коли був архієпископом; правда, слова ЖК[10], що ці Книги Костянтинові переклав архієпископ Мефодій, ще не свідчать, що їх перекладено обов'язково тоді, коли Мефодій був вже архієпископом: автор міг з пошани до Мефодія вжити його титулу й тут.

ЛІТЕРАТУРА: *Архіеп. Филаретъ* Чернігівський в „Кир.-Меф. Сборн." 1865 р. ст. 68. — *Бильбасовъ* II 174. — *А. Вороновъ* 59 — 63, 88—89. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 170—173.—*Г. Барацъ* в „ТрКДАк" 1891 р. т. II ст. 671—680,—про вплив талмудійської письменности на хазарські диспути Костянтина.—*Ягичъ* в „Сборникъ" 1893 р. т. 54 ст. 24. — *В. Ламанскій* в „ЖМНПр" 1903 р. кн. 4 ст. 361 і кн. 6 ст. 373.

6. Борячись Костянтин з триязичниками, мусів він скласти й якусь статтю проти них, про що росповів я вище на ст. 258.

7. Костянтин любив складати молитви і можливо, що він їх і записував. Автор ЖК передає нам декільки таких молитов, напр.: Молитва-похвала св. Григорію в розд. 3; молитва перед вищою наукою розд. 3; а в 18 розд.: Молитва перед приняттям чернечого сану та молитва передсмертна[1]. Молитви дуже поетичні, і характеризують Костянтина, як справжнього поета. Давнина зберегла нам чимало й інших молитов, надписаних іменем Кирила або Костянтина, але ми не маємо доказів, що це твори дійсно нашого Костянтина.

8. Характерною рисою Костянтинової творчости було те, щов він любив уживати т. зв. притчі; дійсно, цих притч не мало в його диспутах з невірними під час Сарацинської та Хазарської місії, ЖК[6.9.10.11]. Треба сказати, що давнина приписувала Костянтину взагалі багато ріжних притч, яких він певне й не складав. Цей приточний стиль був улюбленим вдавнину; повстав він певне на основі стилю євангельського. Під час хазарських диспутів до Костянтина звертались, просячи його говорити притчами: „Съкажи намъ, честьный мужу, притъчами и умомь вѣру, яже есть лучьши вьсѣхъ“, ЖК[11]. Про цей характер писань та навчання Костянтина згадує й Служба йому в ірмосі 9 пісні: „Яко сълньце на земли въсиявъ, учителю, всюду притъчами, лучами богогласия, просвѣщая“[2]. А в ірмосах пісні 3 читаємо: „Цѣвьница притъчьна въистиноу явися, блажене Куриле... О языче, слажий меду въ притъцахъ“[3].

В звязку з таким характером творів Костянтина його часом уважають автором збірника притч XV-го віку під назвою: „Tractatus apologeticus“ або „Speculum sapientiae“. В XV віці цей збірник був друкований 5 раз, цеб-то його охоче читали. Автором цих Апологів на виданнях названий sanctus episcopus Cyrillus. Ще чеський історик XVII віку, учений єзуїт Богуслав Бальбин в своїй книжці: „Epi-

1. Переклад цих молитов на українську мову подав я вище див. ст. 21, 26, 292, 294.

2. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р., ст. 290.

3. Там само, ст. 287, 245.

tome rerum Bohemicarum", виданій в Празі в 1677 році, росказавши про життя Костянтинове, писав: „Св. Кирил написав по-грецьки надзвичайно гарні притчі. Важко думати, щоб ці притчи писав хто інший, бо ж вони відомі в нас коло 200 літ на давній слов'янській мові, і цею мовою знаходяться по наших старих чеських бібліотеках". В книжці зазначено, що вона—переклад з грецької на мову латинську, а автор Кирил названий тут doctor Graecorum.

По довгій дискусії наука тепер не визнає цього твору за твір Костянтинів. Уже Платонов добре довів, що „имя св. Кирилла, учителя грековъ, красуется на „Притчахъ" подложно, и употреблено только какъ фальшивая вывѣска для приманки читающей публики, не равнодушной къ греческой мудрости" [1]. Доведено, що книжка ця повстала в Германії в XV віці. Сам дух книжки, часами надто вульгарний, не дозволяє приписати її нашому Костянтинові.

ЛІТЕРАТУРА: *С. А. Соболевскій:* О притчахъ св. Кирилла Философа, учителя славянскаго, „Русскій Архивъ" 1864 р. кн. 11; див. ще „Кир. Меѳод. сборникъ" 1865 р. ст. 528—533, автор доказує, що автором Притч був дійсно наш Костянтин.—*О. И. Коларь:* О притчахъ св. Кирилла, „Русскій Архивъ" 1864 р. кн. 11.—*И. Платоновъ:* Изслѣдованіе объ Апологахъ или Притчахъ св. Кирилла, див. „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 кн. 5, ст. 378—404, — автор правдпво доказав, що апологи—це твір не Костянтинів.—*П. Лавровскій:* Дѣйствительно ли св. Кириллъ Солунскій авторъ Латинскихъ апологовъ (притчей), „ЖМНПр" 1868 р. ч. 139 кн. 7 ст. 297—307.—*А. Н. Веселовскій:* Замѣтки по литературѣ и народной словесности; къ вопросу объ апологахъ св. Кирилла, Спб. 1883 р.—*М. В. Безобразова:* Изреченія св. Кирилла, див. „Извѣстія" III, 4, Спб. 1898 р.—*Б. Груздевъ:* Кириллъ, авторъ апологовъ, „Богословская Энциклопедія" 1909 р. кн. X ст. 419—422.

9. „Написаніе о правѣй вѣрѣ, изущенное Константиномъ блаженнымъ Философомъ, учителемъ о Бозѣ словѣнскому языку" так само приписується нашому Костянтину. По змісту своїому це виклад віри, подібний на той, який беруть звичайно від осіб, що їх посвячують в єпископський сан. Складається „Написаніе" з трох частин: в І-й — наука про св. Тройцю, в 2-й — приняття тіла

1. „ЖМНПр" 1868 р. ч. 138 ст. 399.

Христом і в 3-й — про шанування образів. Раніще припускали, що це те Ісповідання віри, яке мусів скласти Костянтин в Римі на письмі (чи не єсть це Ісповідання Мефодія, яке він склав на суді в Римі в 880 р.?). Але проти цього виступив А. Воронов і досить міцно довів, що твір цей не належить Костянтину. Тут Ісповідання викладається від двох осіб — Костянтина й Мефодія, а звичайно Ісповідання приймалося тільки від одної особи. Та це й взагалі не Ісповідання, — це скоріше заповіт про віру своїм учням, як то й сказано в кінці: „и сію (віру) предаємъ своимъ ученикомъ". Коли б це було дійсно Ісповідання Костянтинове в Римі, то трудно допустити, щоби він написав так, як читаємо тут: „Вѣрую и въ єдинъ Духъ Святый, исходящь отъ Бога Отца єдинаго"; коли б це було в Римі, то Костянтин навряд чи вжив би демонстративного виразу „єдинаго", бо й без того було б ясно. Воронов рахує, що це „Написаніє" складено лише в XII віці.

ЛІТЕРАТУРА: *Архіеп. Филаретъ* Чернігівський в „Кирилло-Меѳ. Сбори." 1865 р. ст. 61—68. — *Бильбасовъ* I ст. 18—19, — приписує цей твір учневі св. братів—Костянтину Болгарському.—*František Snopek*: Věrovyznaní připisované sv. Konstantinu-Cyrillu, див. „Sbornik Velehradský", 1881 р., Прага, річник II, ст. 130 — 140. — *А. Вороновъ* 250—266. — *Е. Барсовъ*: Написаніе о правой вѣрѣ Константина Философа, славянскаго первоучителя, „Чтенія" М. 1885 р. I. 1 — 18. — *Малышевскій* в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 554—556. — Текст по болгарському рукопису 1348 р. видано в журналі Київ. Дух. Академії: „Воскресное Чтеніе", рік IV, 1840 р., № 40 ст. 407 — 412; той саме текст видав і Срезневський в своїх „Свѣдѣнія и замѣтки", випуск IV, „Сборникъ", 1867 р. т. I ст. 43—52; російський переклад в „Воскресное Чтеніе" 1841 р. № 45 ст. 407—412, Київ.

10. Яко вступ до одного сербського Євангелія XIV віку поміщено „Прогласъ святаго Евангелія". Зміст дуже цікавий: автор закликає послухати спасенного слова Божого, що досі давалося чужою мовою, тепер вже мовою слов'янською. „Слышите, словѣнскій народъ весь,— читаємо тут,— слышите, слово от Бога пріиде... Се же все мы замышляюще, братіе, глаголемъ свѣтъ подобающь, иже чловѣкы отлучить отъ житія скотьска и похоти, да не умъ имуще неразумьнъ, чуждымъ языкомъ слышаще слово, яко мѣдна звона гласъ слышите". Пам'ятка ця має

цікаве пояснення давнього слова „языкъ“: ті народи, що не мають Книг своєю мовою, звуться „язиками“, цеб-то такими, що говорять нерозумно, нескладно. Якому Костянтину належить цей Проглас, наука остаточно ще не встановила,—чи Костянтину Философу, чи може його учневі, єпископу Болгарському; більшість учених схиляється на бік останнього.

Видав „Прогласъ“ *І. Срезневський* в „Извѣстія“, стара серія, 1857 р., т. VII випуск II ст. 145—148, теж у *А. Попова*, в Описі рукописів бібліотеки Хлудова, М. 1875 р. ст 12 — 13, див. *А. Воронов* 237 — 241. Див. ще *І. Бацъ* в „ТрКДАк“ 1891 р. т. II ст. 291. — *А. Соболевскій* в „Сборникъ за народни умотворения“ 1900 р. т. XVII ст. 316, 323—324. — По списку XVI-го віку добре видав А. Соболевский в своїх „Матеріалы и изслѣдованія“ 1910 р. ст. 17—27, і дав спробу реставрувати його віршами, як воно було в найдавніщий час; автором „Прогласу“ Соболевський уважає Костянтина Болгарського, учня св. Кирила й Мефодія; тут і відповідна література.— *Iw. Franko:* Kleine Beiträge zur Geschichte der Kirchenslavischen Literatur, II: Vorrede zum Evangelium, „Archiv“ 1915 р. т. 36 ст. 201—222,— Франко уважає „Проглас“ за твір Костянтина, з чим не погоджується Ягіч; див. ще Weingart: „Dwa drobné příspěvky“ в „Časopis pro moderni Filologie“ 1915 р. т. 5 ст. 13—17.

11. „Слово Кирилла словенца, солунскаго Философа“ має характер автобіографії Костянтина, але все оповідання занадто вже легендарне. Відоме воно тільки по одному спискові, надзвичайно зіпсутому, так що часом не можна й зрозуміти, про що власне оповідається. Подаю це слово в перекладі: „Проживав я в Кадокії (Кападокія коло Дамаску), а учився в Дамаску. Одного дня стояв я в Церкві великої патріярхії в Олександрії; і почув я голос із вівтаря, що кликав: „Кириле, Кириле, піди в землю велику, до народів слов'янських, а саме — до Болгар; бо тебе вибрав Господь подати їм віру“. Я дуже засумував, бо не знав, де та земля болгарська. Прийшов я на Кипр, але не довідався про землю болгарську, і хотів вернутися, та побоявся, щоб не бути, немов той пророк Іона. І знову пішов я на Крит і тут почув: „Іди до міста Солуня“. І пішов я, явився до митрополита Іоана; а коли росповів йому, він дуже посміявся з мене і сказав: „Нерозумний старче (старче ігумене?), та ж болгари людоїди, вони й тебе захотять з'їсти!“ Вийшов я на торг,

почув, як болгаре говорять,— і злякалося серце моє, а я був, немов в пеклі та темряві. Одного дня в святу неділю вийшов я з церкви і сів собі на мармурі, роздумуючи та сумуючи. І побачив я голуба, що говорив, а в дзюбку в нього звиток з буквами[1]; він кинув мені його на плече на крило, а я прочитав їх, і знайшов усіх 35. Заховав я їх за пазуху і поніс до митрополита, але вони сховалися в моє тіло, і я забув (истребихь) грецьку мову. А коли митрополит послав покликати мене до столу, я вже не розумів по-грецькому. Зійшлися тоді всі солуняне, дивуючися, і шукали мене. І почув я: заговорили про мене болгаре, — великий князь Десимир моравський, Радивой, князь преславський, і всі князі болгарські зібралися коло Солуня, і билися з Солунем три роки, кров проливаючи, і вимагаючи: „Віддайте нам того, кого нам Бог послав!“ І мене віддали. Узяли тоді мене болгаре з великою радістю, і привели мене до міста Равен на річці Брегальниці. Я написав їм 35 слів. Я мало їх учив, але вони самі багато набірали. Господь навчив їх православної віри, вони охрестилися й дали Богові Боже“.[2]

Відомий академик А. Куник перший звернув більшу увагу на цю пам'ятку, і дав дуже добрий історичний аналіз її. Слідом за Куником В. А. Бильбасов умістив це Слово на чолі всіх західних легенд, уважаючи його за дійсний твір Костянтинів, а тому надзвичайно важний для його біографії. Бильбасов припускав, ніби Слово — це те оповідання, котре давав Костянтин про себе римлянам, див. ЖК[17].

Але зовсім казковий характер цього Слова (його Бильбасов назвав Солунською Легендою) позбавляє нас всякої можности визнати його за твір Костянтинів. Це просто пізніщий твір якогось болгарського патріота, що хотів міцніше прив'язати діяльність Костянтина до Болгарії.

---

1. Тут дуже заплутане місце: „вь устѣх ношаше зборькь сь чицис кокине со угоуль свезану“.

2. В кінці теж заплутане місце: „ихристито Богоу прѣдадуть Боже“.

Див. *Бильбасовъ*, II ст. 1—8 аналіз, текст слов'янський і латинський переклад 217—219, російський переклад 313—314. — *Воронов*: 101—102, 223—237, текст слов'янський 223—224, російський переклад 233—234. Вперше видруковано в „Гласникъ Друштва Србске Словесности" 1856 р. випуск VIII. — Відомий Київський гебраїст *Г. Барац* умістив в „ТрКДАк" 1891 р. т. II цікаві замітки: „Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы"; тут ст. 294—333 присвячені нашому „Слову",— Барац докладно аналізує це „Слово" і скрізь бачить жидівський вплив. Аналіз Бараца дуже цікавий, але часом занадто натягнений; дає Барац і свій текст „Слова", але самовільно складений. Цікаві пояснення окремих місць чи слів: *зборькъ* — це жидівське богомілля (коробочка, або тфилин), *чистис* — китиці, френзлі, *кокине* — мантія червона, *со угоуль* — соугоубо; темне місце Барац читає так: голуб піс в дзюбку филактерії (коробочку, богомілля) і нитки видіння (цицис), прив'язані вдвоє до крил червоної мантії (кокине), — це все було ніби посвячення Кирила. А 35 слів, про які тут згадується, це ніби 35 книг Старого Завіту, а не азбука. — Див. ще його ж працю: Слѣды іудейскихъ воззрѣній въ древнерусской письменности; Слово Кирилла Философа, див. „Лѣтопись Истор.-Фил. Общ. при Новоросс. Унив." 1894 р. т. IV ст. 1—52.

12. В літературі відома т. зв. „Азбучна Молитва Костянтина Философа", — це дванадцятискладові вірші, де кожний рядок починається буквою в азбучнім порядку:

Азъ словомь симь молюся Богоу:
Боже, вьсея твари Зиждителю і т. д.

Тепер ця Азбучна Молитва приписується учневі св. братів, Костянтину, перше пресвітеру, потім єпископу болгарському, що жив в X в. Малишевський припускає, що була подібна Азбучна Молитва й самого Костянтина-Кирила, і вже по зразку цеї молитви ніби склав свою Костянтин Болгарський; але для подібного припущення підстав не маємо.

Малишевський в „ТрКДАк" 1885 р. т. II ст. 552—553.—Описаніе рукописей Синодальной Библіотеки, II, 2, 409 і далі.—*И. И. Срезневскій*: Древніе глаголическіе памятники, ст 23—26. — *А. Соболевскій*: Стихотвореніе Константина Болгарскаго, „РФВ" 1884 р. кн. 4 ст. 313—315 тут і текст — *А. Соболевскій*: Церковно-славянскія стихотворенія, IX—X в.в. и ихъ значеніе для изученія церковно-славянскаго языка, „Труды II археол. съѣзда в Кіевѣ". — *А. Соболевскій*: Черковнославянскитѣ стихотворения отъ IX—X вѣкъ и тѣхното значение за черковнославянския езикъ, „Сборникъ за народни умотворения" 1900 р. том XVI—XVII ст. 314—324; тут на ст. 319 — 321 і виправлений текст.—Див. Азбучні Молитви у Соболевського, в його „Мате-

ріалы и изслѣдованія" 1910 р. ст. 1—17, 30—35. — *Iw. Franko*: Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur, I: Konstantins „Alphabetisches Gebet", „Archiv" 1914 р. т. 35 ст. 150—179,—передрук текстів, транскрипція й аналіз.

13. Мученія св. Климента, папи римського, відоме з рукопису початку XV-го віку, Троїцької Лаври № 669, яке видав А. Соболевський в 149 числі видань „Памятники Древней Письменности и Искусства", 1903 р. ст. 1—16. Про це Мучення Соболевский пише, що воно, разом з іншими працями про св. Климента, „были переведены въ самую первую пору существованія церковно-славянской письменности, можетъ быть, даже при участіи первоучителей". Словарный склад Мучення дійсно дуже старий.

14. „Судебникъ Людемъ", що стрічається в слов'янських Номоканонах,—може це переклад св. Кирила, як думає Г. Барац, див. „ТрКДАк" 1891 р. т. II ст. 606—671

15. Шестоднев, див. А. И. Соболевскій: Шестодневъ Кирилла Философа, „Извѣстія" т. VI кн. 2, 1901.

16. Костянтин користувався вдавнину величезною популярністю; його Життя охоче читалося й дійшло до нас більше як в 19 списках; крім цього відомо дуже багато ріжних виписок з окремних частин цього ЖК. Через цю надзвичайно велику славу Костянтина йому часто приписували найріжніщі твори, що носили імя Костянтина або Кирила. Так, автором багатьох Слів Кирила Турівського рахували нашого Кирила Философа. Часто Костянтину-Кирилу приписували всі ті твори невідомих авторів, в яких цитовано з нього. В цих випадках розібратися, що дійсно належить нашому Костянтинові, буває надзвичайно трудно. Див. Воронов 241—248.

Ось така та літературна спадщина, що полишилася нам від Костянтина. Спадщина дуже велика, але, на жаль, частина її до нас не дійшла, а про більшу частину вже не можемо певне сказати, кому саме вона належить.

Див. ще *А. Михайловъ*: Къ вопросу о литературномъ наслѣдіи свв. Кирилла и Меѳодія въ глаголическихъ хорватскихъ миссалахъ и бревіаріяхъ, 1894 р. кн. 1—2. — *Fr. Rački*. Književan rad sv. Cirilla i Methoda, „Tisućnica" 1863.—*П. Сырку*, рец. на праці Фридриха, Ягіча і Мартинова, дпв. „Визант. Временник" 1895 р. т. II ст. 234 — 243, дає короткий огляд літературних праць Костянтина; підкреслює мож-

ливість, що всі вони були в однім збірникові, а не кожна зокрема. — *Е. Пыпухов*ъ: Къ вопросу о Кириллахъ — авторах въ древней русской литературѣ, „Сборникъ“ т. 42, 1887 р. — *Г. Воскресенскій* в „Богословская Энциклопедія“ 1909 р. т. X ст. 311—313. — *М. Сухомлинов*ъ: О псевдонимахъ въ древней русской словесности, „Извѣстія“ т. IV, див. „Изслѣдованія по древней русской литературѣ“, Спб. 1908 р. ст. 177—181.

XI. Характеристика Костянтина Философа.

Закінчивши опис життя та діяльности св. Костянтина, спробую тепер дати хоч коротку його характеристику. Подати правдиву характеристику кожної людини — праця не легка; подати ж характеристику людини, що жила й працювала більше тисячі років тому (в 1927 р. — ювилей 11 сот літ з дня народження Костянтина), про яку залишилося не багато певного історичного матеріялу, — це вже праця занадто тяжка. На щастя, маємо давнє ЖК, де подано багато виразних рис для характеристики Костянтина; тільки мусимо пам'ятати, що автор ЖК писав життя святого, писав у той час, коли існував певний грецький стилістичний метод для подібних агіографічних праць; цебто, автор ЖК міг надати свойому героєві й таких рис, котрих він може й не мав, або мав їх в меншій чи більшій мірі. Але я подаю тут характеристику Костянтина Философа не тільки на основі одного ЖК, — я базуюся на всіх джерелах, котрі згадують про апостола слов'янського, а це дає змогу намалювати образ великого працьовника на слов'янській культурній ниві більш-менш повно й ріжносторонньо.

Перш над усе Костянтин був для свого часу мужем великої вчености. З молодих літ палко покохав він науку, і вона стала йому провідною зорею на ціле його життя. Усі думки молодого Костянтина ще за дитячих років завсіди були коло науки, йому вона навіть снилася в образі прекрасної дівчини Софії (Премудрости). Коли Костянтин росповів про свій сон, батьки дали синові мудрий заповіт:

„Скажи Премудрості: будь мені сестрою, а мудрість візьми собі за товаришку“ ЖК[3]. І з семи літ одружився Костянтин з цею Софією-Премудрістю, і вона стала йому дружиною вірною на ціле життя його. Для науки ніколи Костянтин не шкодував ані сил своїх, ані коштів. Коли в його рідному Солуні раз появився був якийсь чужинець-граматик, Костянтин йде до нього за наукою; а як той рішуче відмовив йому, Костянтин упав у роспач. Упав він на коліна, — росповідає ЖК—і з слізьми благав жорстокого вчителя: „Візьми всю мою частину з дому батька мого, що належиться мені, але навчи мене“ ЖК[3]. Це дуже характерне оповідання, котре малює величезну жадобу знання в молодім Костянтині. А коли дійшов Костянтин літ своїх, хотіли оженити його з багатою та славного роду дівчиною, а до того дати йому ще й княжіння. Рішуче відмовився Костянтин: „Великий ваш подарок для тих, хто шукає його — відповів молодий философ, — а мені більшого за науку нема нічого“, ЖК[4].

І наука стала Костянтинові справжньою подругою на ціле його життя, стала йому засобом шукати тільки „прадідової (Адамової) чести та багатства“ ЖК[4]. Костянтин багато читав, і віддавав читанню увесь свій вільний час. Пробуваючи Философ на затишному Олимпі, увесь віддається науці, „тільки з книгами бесідуючи“ ЖК[7]. До історії перейшов Костянтин, як людина надзвичайної мудрости, чому вдавнину, садячи дитину за науку, молилися за неї: „Дай же єму, Господи, отъ Давидова разума, отъ Соломони премудрости и отъ Кирилловы хитрости“ (глибокого розуму).

Костянтин мав дуже бистру пам'ять, і дивував нею всіх ще замолоду, а ця пам'ять дала йому можність набути дійсно глибокого знання, котре йому пізніще так знадобилося під час його апостольської праці. По характеру часу свого, наука Костянтинова була переважно богословського характеру; в школі, а особливо читанням, Костянтин здобув собі глибоке богословське знання, чому став першорядним богословом свого часу.

Від природи мав Костянтин „скорий ум“ ЖК[4], а це зробило його ще з молодих літ философом. Характер його знання та думання — „в небагатьох словах показати ве-

ликий розум" ЖК[4]. І ще замолоду [1] названо Костянтина философом, бо вже тоді був він „юнъ тѣломь, а стара ума" ЖК[5], вже тоді він пильнував „разумѣти глебинъ" ЖК[3]. Заслуживши Костянтин правдиву назву философа, перейшов з нею й до історії. Характерною ознакою його думання було викладати все в притчах, більше зрозумілих та приступних для широких народніх мас.

Костянтин був схильний до містецизму вид природи; пригадаймо його сон, коли він бачив Софію, або випадок з ястребом. Вітер заніс йому на вловах улюбленого ястреба, і юнак тяжко засумував від того; але скоро зрозумів: „Таке-то життя наше, що замість радости все сум прибуває" ЖК[3]. Дуже вражливий та містично настроєний, Костянтин любив відлюдність, любив бути сам з собою; втікши від галасливої столиці, Костянтин „сѣде на єдиномь мѣстѣ без молвы, и себѣ самому токмо вънемля" ЖК[7].

Для свого часу Костянтин безумовно був добрим мовознавцем, що було йому так необхідним для його перекладів та апостольської праці. Джерела говорять, що він знав, крім грецької та слов'янської, ще й мови: латинську, жидівську, арабську та хазарську; я вже підкреслював вище, що Костянтин з ходу самої праці своєї мусів вчитися цих мов, питання тільки в тім, наскільки глибоко знав він ці мови [2].

Костянтин вславився великою красномовністю. По характеру часу свого, він любив говорити; в добу безконечних богословських диспутів, в половині IX-го віку, кожний любив поговорити, але красномовність Костянтинова стояла понад звичайним ораторством, бо слово його було „яко пламень горящь на противьныя" ЖК[10]. Чоловік від природи философського складу думання, Костянтин кохався в діялектиці, і в своїх частих богословських диспутах дав надзвичайно цікаві та високі зразки своєї глибо-

---

1. По скінченні вищих студій Костянтин став професором в Царгороді, і получив титул философа, титул на той час придворний. Можливо, що автор ЖК цей пізніщий офіційний титул переніс і на молодого Костянтина. Див. вище ст. 44.

2. Див. вище ст. 89—94.

кої діялектики (пригадаймо диспути з Аннієм, сарацинами та хазарами); а приточний характер його доказів робить їх незвичайно живими та ясними, через що притчі Костянтинові були дуже популярними в нашій давній літературі. Сила слова Костянтинового була така впливова, що він „словесним огнем" палить забобони в Моравії (ЖК[15] та Моравська Легенда 5) та втихомирює хазарського воєводу ЖК[8].

Костянтин був завзятим ідеалистом. Та велична ідея, яку він виставив, — ідея Богослуження живою мовою, — була зовсім незвичайною ідеєю для свого часу. Слов'янська мова була тоді мало виробленою, до літератури вона лише почала входити, і тому для всіх це була мова „варварська", мова напівдикого паганського народу. Полюбивши Костянтин слов'янський нарід ще за молодих років, виставляє революційну на той час ідею: хвалити Бога можна всіма мовами. І не тільки виставив Костянтин саму ідею рівноправности всіх мов в церкві й перед Богом, — він цю ідею боронив усе життя своє, він за неї поклав і душу свою. Свою величну ідею Костянтин сміло реалізує дійсно на останній із мов, на мові „варварській", слов'янській, і вводить її до Богослуження та до св. Письма. Уявім собі добре, якою літературно невиробленою була тоді слов'янська мова, і ми зрозуміємо всю сміліть та революційність праці Костянтинової.

Людина малого фізичного здоровля, Костянтин мав сильну волю та надзвичайно міцний дух: вони помогли йому встояти в нерівній боротьбі з триязичниками, що ввесь час нападали на нього, і вкінці вийти побідником в цій боротьбі, відважившись пошукати затвердження своєї ідеї навіть в чужому Римі, коли Царгород того не зміг. Пригадаймо собі Костянтинову сміду боротьбу з пилатниками на Моравах та його славну оборону рівноправности всіх мов в церкві на соборах триязичників у Венеції та в Рімі, і перед нами встане правдивий образ цього завзятого ідеалиста, гарячого оборонця поневолених мов. який навіть в останній передсмертній молитві своїй благав Господа: „Господи, Боже мой, погуби треязычную єресь!" ЖК[16], цеб-то: Господи, Боже мій, вигуби тих, що

не визнають живої мови в церкві. Ось за що в 7 пісні на Службі Кирилу церква наша й досі співає: „Неоскудьно съкровище явися, Кириле, Пресвятому Духу, имь же просвѣщься, научи вьсь миръ языкы (цеб-то живою народньою мовою) въспѣвати!". А в ірмосі 3-ї пісні: „Словомь и сердьцемь и языкомь Христа, Сына Божия, проповѣда, премудрость же и сила слово въплощьшееся, блажене, струями приточьнами удави триязычьникы".

Костянтин був мужем дійсно апостольського життя й праці. Ще замолоду полюбив він ідею апостольського служіння слов'янському народові, і цій ідеї віддав він усе своє життя. Праця апостольська не була тоді легкою,— згадаймо, що сарацини дали були Костянтину навіть отрути ЖК[6], а під час Хазарської місії напали були на нього угри, „виючи по-вовчому й хотячи вбити його" ЖК[8]. Проте нічого не боявся Костянтин,—він радісно приймав кожну апостольську працю. На предложення йти на небезпечну працю до сарацин, Костянтин відповідає: „З радістю йду за віру християнську; хиба єсть що солодше мені на цім світі, як жити й померти за святу Тройцю?" ЖК[6]. Так само відповідає Костянтин й на предложення відправитися в далеку Хазарію: „З радістю піду пішки та босим, піду без усього, чого не велів Господь ученикам своїм носити" ЖК[8]. І ось таким чином Костянтин „по мъногъмъ землямъ хождьша" ЖК[18], скрізь проповідував вищість християнської віри, скрізь боронив християнство, скрізь провадив з видатними вченими богословські диспути, що були тоді прикметою того часу. Ось за це Життя св. Климента в 3 розділі пише про св. братів, що вони „зробили працю, рівну праці ап. Павла, пильнуючи принести Господу досконалий і святий дар мови", через це „ними хвалиться Болгарія, Паннонія й Моравія" (пісня 7 Служби), за це здавнини прозвано Костянтина „поправді богомудрим та рівноапостольним Отцем" (Охридська Легенда 2).

Костянтин був мужем високого побожного життя, про що свідчать усі давні джерела. Кожну працю роспочинає він молитвою, і давнина зберегла нам цілу низку його надзвичайно поетичних молитов: молиться він ще в дитинстві до свого улюбленого письменника Григорія Богослова, молиться перед початком вищої науки ЖК[3], молиться пе-

ред зложенням азбуки ЖК[14] і в др. под. випадках. Його заповітом було: „Держися не людського звичаю, але виконуй Божі заповіти" ЖК[5]. Похвала Кирилу[1] так нам описує його побожне життя: „Блаженный сей отець и учитель нашь остави житіа сего всю красоту, и богатьство, отца и матерь, братію и сестры; измлада же бысть чистотою яко ангелъ, укланяяся и убѣгая житійськых сласти, єдинъ путь гоня, им же взити на небеса". Чистоту життя Костянтинового в молодості підкреслюють і інші джерела, напр. „Успіння".

Слави цьогосвітньої не любив Костянтин, і втікав від неї, як тільки міг. Ще про молодого Костянтина говорив його покровитель логофет Феоктист царіці Феодорі: „Цей молодий философ не любить життя нашого" ЖК[4]. А коли Костянтина, по висвяченні на священника, поставили були на високий уряд,—зробили його секретарем патріяршим,— він скоро втік з цеї посади, і 6 місяців ховався в манастирі ЖК[4]. Дитина славних батьків, знаний за свого при імператорськім дворі, Костянтин міг зробити блискучу світську кар'єру; та не те тягло його,—на предложення високих посад Костянтин правдиво по-философському відповів: „Подарок дійсно великий... для тих, хто шукає його" ЖК[4]...

Утікаючи від суєтливого світу цього, нехтуючи гомінкою, але кусливою людською славою, Костянтин проте не замкнувся назавсіди в затишному манастиреві, а віддався ввесь на служіння людям. Він служив народу ціле життя своє, по-апостольському проповідуючи за кращий світ; не боявся він покласти й життя свого за нарід, коли б того потреба була; пригадаймо його оборону міста, коли на нього напали були хазари ЖК[8]. Виразна риса праці Костянтинової: служити Богові—то працювати на користь людей, або, по слову ЖК[4]: „єльми угаждааше Богу, тольми паче любезнѣй вьсѣмъ бываашe",—чим більше догоджав Костянтин Богові, тим милішим ставав він для людей.

---

1. Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ, 1865 р. ст. 314—315.

Костянтин був чистим безсрібником,—грошей не любив і не збірав їх. Не раз траплялася йому можність мати добрі дарунки від сильних світа цього, але Костянтин їх зрікався; каган хазарський, також князі слов'янські — Ростислав та Коцел давали йому багаті дарунки за працю його, але Костянтин не бере золота непевного; він випрошує волю для полонених, яких тоді скрізь було подостатку, і якими користали, як рабочою силою. Коли треба було повчитися, Костянтин, як ми бачили, пропонує вчителеві всю свою пайку батьківського майна за науку, бо вона була йому дорожча за скороминуче багатство ЖК[3]. А коли Костянтин міг відійти трохи від галасу цього світа, він жив лише сьогодняшнім днем, „на завтра нічого не лишаючи та роздаючи все бідним", так що часом і в свято не мав чого їсти ЖК[7].

От за таке життя та за таку вдачу поважали Костянтина і свої, і чужинці. Посилаючи цісар Михаїл Костянтина на Морави, писав князю Ростиславу, що він посилає йому „мужа чесного й правовірного, надзвичайно вченого й философа; прийми цей подарок, — писав цісар — більший і цінніший за все золото й срібло, за каміння дорогі та багатство скороминуче" ЖК[14]. Великий учений свого часу, папський секретар Анастасій, в своїому листі до єп. Гавдерика з 875 — 879 р. згадує про Костянтина з великою пошаною: він зве його „мужем великим і життя апостольського: vir magnus et apostolicae vitae", твердить, що то „великий і таки поправді философ", що це „незвичайний (mirabilis) поправді философ"; Анастасій підкреслює скромність Костянтинову, коли той не хотів докладно росповідати про знайдення мощей св. Климента, „боячися догани в гордості". Цей же Анастасій в листі до Каролля Лисого росказує, що Костянтина за його велику вченість поважали навіть в Римі, і сам Анастасій вчився від Философа. В передмові до справ Царгородського собору 869—870 р. він же зве Костянтина „мужем великої святости: magnae sanctitatis vir".

ДЖЕРЕЛА: ЖК 3—8, 10 — 11, 14, 15, 18 і др.; Лист Анастасія до Гавдерика 875 — 879 р. 1, 3, 4; Легенди: Моравська 1, 5, 8, Болгарська 3, Охридська 2, Чеська 5; Успіння; Похвала св. Кирилу; Служба Кирилу й Мефодію.

ЛІТЕРАТУРА: *Бильбасовъ* в „ЖМНПр“ 1868 р. ч. 138 ст. 377.— *Небоск.іоновъ* 78.—*Воронов*ъ 309—311.—*Малышевскій* в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II ст. 94, 100, 116, 205—206, 540—541. — „ЖМНПр“ 1885 р. ч. 238 ст. 173, *Лавровскій.* — *Pastrnek* 91—92. — *Potkański* 9—10. — *А. Н. Петровъ:* Чествованіе свв. славянскихъ апостоловъ Кирилла и Меѳодія въ древне-русской церкви (по Служебнымъ минеямъ и мѣсяцесловамъ до 1682 г.), „Христіанское Чтеніе“ 1893 р. т. I вип. 3 май—червень, 526—547. — Див. ще в II томі цеї праці в розділі XV дві праці І. С. Пальмова.

ЗМІСТ ПРАЦІ.

Сторінки:

Передмова . . . . . 5 — 7

Вступ:

Значіння праці Костянтина й Мефодія . . . 8 — 13

I. Молоді літа Костянтина й Мефодія.

1. Життя в Солуні . . . . . 14 — 25
2. Вища наука Костянтина в Царгороді . . . 25 — 33
3. Мефодій . . . . . 34 — 36

II. Перша діяльність Костянтинова.

1. Боротьба ігнатіян з фотіянами . . . . 36 — 41
2. Вихід у світ . . . . . 41 — 44
3. Диспут з патріярхом Іоаном . . . . . 44 — 51

III. Початок місійної праці.

1. Сарацинська місія . . . . . 52 — 63
2. Диспут з Фотієм . . . . . 63 — 66
3. Св. брати на Олимпі . . . . . 66 — 77

IV. Хазарська місія.

1. Хазарське посольство в Царгороді й виряження св. братів в нову місію . . . . 77 — 85
2. Костянтин в Херсонесі:
   а. Херсонес . . . . . 85 — 89
   б. Костянтин вчиться східних мов . . . . 89 — 94
   в. Руські переклади в Херсонесі в 860 році . 94 — 122
   г. Знайдення мощей св. Климента . . . . 122 — 130
   д. Напади хазар та угрів . . . . . 130 — 133
3. Диспути з жидами та мусульманами в Хазарії 133 — 139
4. Повернення від Хазар до Херсонесу . . . 140 — 145
5. Значіння Хазарської місії . . . . . 145 — 150

V. Св. брати по Хазарській місії . . . . 151 — 155

VI. Моравська місія.

1. Моравія до прибуття св. братів . . . . 155 — 164
2. Моравське посольство в Царгороді . . . 164 — 171
3. Костянтин упорядковує слов'янам азбуку . 171 — 182
4. Перші переклади Костянтина і початок слов'янської літературної й церковної мови . 183 — 192
5. На дорозі в Моравію. Болгарія . . . . 192 — 198
6. Праця св. братів в Моравії . . . . . 198 — 210
7. Триязична єресь . . . . . 210 — 243

Сторінки:

VII. Св. брати в Паннонії у князя Коцела . 243 — 250

VIII. Диспут Костянтина з триязичниками в Венеції . . . . . 250 — 259

IX. Св. брати в Римі.

1. Що привело св. братів до Риму . . . . 259 — 269
2. Триюмф св. братів в Римі . . . . . 270 — 282
3. Справа окремої слов'янської епархії . . . 282 — 290
4. Смерть і похорон Костянтина . . . . . 290 — 298
5. Шукання Костянтинових мощей — роскопки в церкві св. Климента в Римі . . . . . 298 — 301

X. Літературна праця св. Костянтина . 302 — 315

1. Переклади 302. 2. Коротка історія про знайдення мощей св. Климента 303. 3. Слово на пренесеніе мощемъ св. Климента 304. 4. Гімн про те ж 306. 5. Полемічні твори 306. 6. Твір проти триязичників 308. 7. Молитви 308. 8. Притчі 308. 9. Написаніе о правѣй вѣрѣ 309. 10. Прогласъ св. Євангелія 310. 11. Слово Кирилла словенца 311. 12. Азбучна Молитва 313. 13. Мученія св. Климента 314. 14. Судебникъ Людемъ 314. 15. Шестодневъ 314. 16. Приписувані Кирилу Слова 314.

XI. Характеристика Костянтина Философа 315 — 322

НЕПЕРІОДИЧНЕ НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

ПРИСВЯЧЕНЕ НАУКОВИМ ДОСЛІДАМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.

„Студії" виходять окремими книжками, з котрих кожна містить закінчену наукову монографію з обсягу української мови чи з наук, близьких до неї.

Видають: проф. Іван Огієнко і проф. Роман Смаль-Стоцький.

Адреса Видавництва: Warszawa, ulica Stalowa № 25 m. 11, телефон 254-05. Конто чекове для внесення плати № 150.538. Головний склад видань: Warszawa, Nowy-Świat № 69, księgarnia „Ossolineum", телефон 198-81.

Поступили й поступають в продаж такі видання:

Книга І. *Проф. Роман Смаль-Стоцький:* Значіння українських прикметників. 1926 р. VIII + 85 ст. Ціна 3 зл.

Книга ІІ. *Проф. Іван Огієнко:* Нариси з історії української мови: система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. 1927 р. VIII + 216 ст. Ціна 5 зл.

Книга ІІІ. *Проф. Іван Огієнко:* Історія церковно-слов'янської мови. Том перший: Костянтин і Мефодій, їх житт діяльність. Історично-літературна монографія. Частина І. 1 324 ст. Ціна 10 зл.

Книга ІV. *Проф. Іван Огієнко:* Історія церковно-слов'янської мови. Том другий: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина ІІ. Друкується.

Книга V. *Проф. Роман Смаль-Стоцький:* Примітивний словотвір. Друкується.